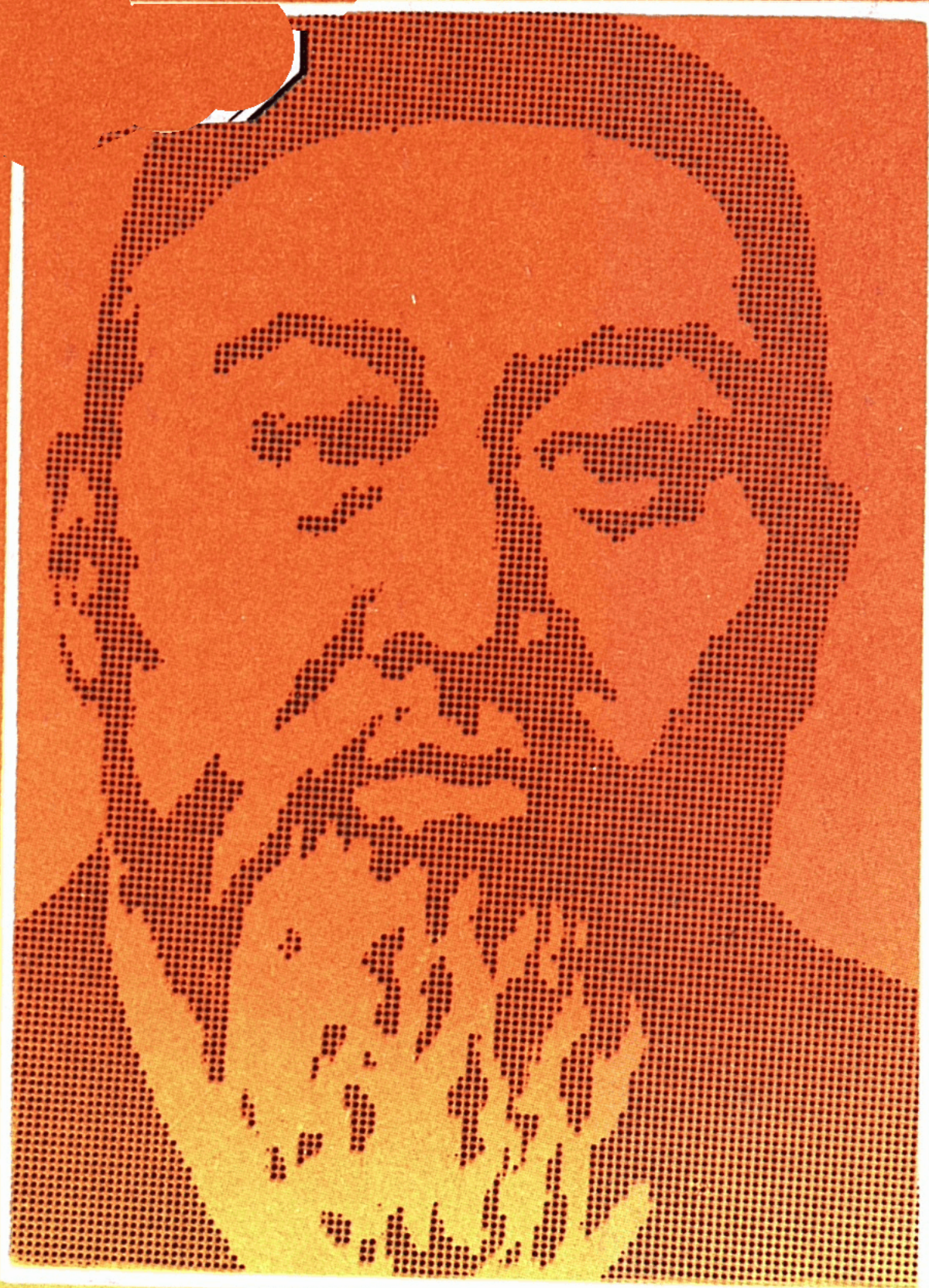

Жүрегімің
түбіне
теңіз бойла...

قازاقى اقىن ابيى بايم قوناقبىلى
اوعلى نىلى اولانكى

بىلىنغان كىلىكپان قىزىل قونايىلى اولانلارى
.

[illegible]

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ
ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ
ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Жүрегімнің
түбіне
терең бойла...

(Абай туралы естеліктер)

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1995

ББК 83. 3 Каз.
Ж 88

Алғы сөзін жазған
С. Қирабаев.

Редакторы
М. Есламғалиұлы

Шығарушылар алқасы: *З. Ахметов, С. баев, М. Мырзахметов, Т. Ибрагимов, Қ. медханов, Ж. Ысмағұлов, Б. Байғалиев* (І тырушы және жауапты шығарушы).

Ж 88 **Жүрегімнің түбіне терең бойла: (Абай ту естеліктер)** — Алматы: Жазушы, 1995,—296 бет

Ұлы адамдардың әр ісі, әр мінез-құлқы — кейінгі ұрпақ тек танымдық дүние ғана емес, аңсап, сусап оқитын, тәрбиелік өнеге, өлшеусіз ғибрат. Ұлы Абай өмірі — осы сөздің айшықты ақиқаты. Көсем сөз, кемеңгер ой месінің тіршілік еткен ортасы жайында біз бұрын газет-журнал, үзіп-жұлып, қысқа-қысқа естеліктер ғана оқып отырушы. Көкірегінде игілік пен ізгіліктің ұшқыны бар адам үшін жинақтың маңызы ұшан-теңіз. Өйткені, бұл — сара сөздің сара көсем ойдың кемеңгері Абайдың өмірі жайындағы алғаш отырған естелік кітап.

Ж $\frac{4702250201-007}{402(05)-95}$ 5—95

ISBN 5-605-01575-3

ББК 83. 3

© «Жазушы» баспасы

АБАЙ ТУРАЛЫ ЕСТЕЛІКТЕР

Ақын-жазушының өмірі мен шығармашылық жолын, көзқарасын зерттеуге, адамдық қалпын, тұтас тұлғасын түсінуге мол мәлімет беретін саланың бірі — олар жайлы естеліктер. Мұндай естеліктер, әдетте, ақынмен тұтас өмір сүрген, араласқан, көрген адамдардың есте қалған әңгімелеріне сүйеніп жазылады. Соларға қарап кейінгі ұрпақ, әсіресе, зерттеушілер, өнер адамының туып-өскен ортасы, үлгі алған мектебі, қоғамдық және әдеби-эстетикалық көзқарасының қалыптасуы, шығармаларының жазылу тарихы, өз басының азаматтық, адамгершілік қасиеттері, мінез-құлқы жайлы пікір түйіндейді, сол негізде оның тұлғасын толықтырып жетілдіреді.

Абай жайлы естеліктер қалдырған адамдар бұл күнде арамызда жоқ. Олардың көбі — бұл естеліктер қағазға түскен кездің өзінде ұлғайған адамдар. Оның үстіне жазу-сызу дәстүрінен аулақ, қарапайым ауыл адамдары. Соларды іздестіріп тауып, Абаймен қарым-қатынаста болған, кездескен кездерінде болған әңгімелерін тыңдап, оны қағазға жазып қалдыруды ұйымдастырған, негізінен, Мұқтар Әуезов болатын. Жасынан сол ортада өсіп, құлағы Абай сөздеріне қанық болған, болашақ ұлы жазушы шығармашылық өмірінің алғашқы кезеңінен бастап, ақын жайлы мәліметтерді көп жинаған, қарастырған. 1924 жылы Абайдың қайтыс болуының 20 жылдығына арнап Семейде кеш өткізу ісіне мұрындық болған ол сол кеште Абай замандастарына естеліктер айтқызған. Көкбай, Тұрағұл естеліктерінің алғашқы ауызша айтылған нұсқалары сол

кеште туған. Мұқтар кейін сол кісілерден айтқандарын қағазға түсіруді сұрап, қандай нәрселерге қоңіл болуін түсіндірген. Тұрағұл естелігінің кіріспесінде айтылатын «Менің әкемнің биографиясына керекті сөздерді жинамақшы болған азаматқа менің әкемнің жалпы мінезін, салтын көрсетуге замандасының бір жолыққандағы қалпын, түрін, киген киімін, отырған-тұрғанын, сөйлеген сөзін я қуанған, я ашуланғанын жазбағы қажет екен» — дейтіні де сондықтан.

Ал, Қокбай естелігін ауру себепті түгелдей қағазға түсіріп бере алмағанға ұқсайды. Оның кейбір тұстарын Мұқтар өзі жазып алып жариялаған. (Абай шығармаларының 2-томы, 194-б). Бұл естеліктерде берілетін кейбір деректерді Мұқтар ақын өмірбаянын жазу тұсында пайдаланған. Бұлармен қатар 20—30 жылдар ішінде Абайды көрген, білген адамдардан да бірсыпыра естеліктер жазылып алынған. Олардың ішінде Абай жақындарынан Уасиланың, Камалияның, тұстас ел адамдары Мүсірәлінің, Хасеннің, Стамбектің, Дәулетиярдың, Төлеу ақынның, тағы басқалардың естеліктері бар. Бұдан кейінгі жылдарда да естеліктер тобы әр кезде өткен Абай мерейтойларының тұсында жазылған жаңа материалдармен толығып келеді. 1958 жылы Әрхамның (Ысқақтың Кәкітайының баласы) естелігі жазылды. Бұл естеліктің кейін жазылғандықтан біраз оңдеуден өткені, бұрынғы уақиғаларға кейінгі кездің көзімен қарауға құрылғаны байқалады. Дегенмен, ондағы тарихи деректер шындығы дау тудырмайды.

Атап айтарлық бір нәрсе — бірен-сараны болмаса бұл естеліктердің көбі ұлғайған адамдардың айтуы бойынша, әркімнің қолымен қағазға түскен. Сондықтан айтылатын әңгімелердің негізгі шындығы біреу бола тұрса да, текстік редакциясы әртүрлі болып кездеседі. Мерзімді баспасөзде де әртүрлі нұсқадағы естеліктер жиі басылады. Мұндай текстік алақұлалық оларды жариялау тұсында да қиындық келтірмей қалған жоқ.

Бұлардың үстіне ақын туралы ел аузында сақталып, біразы аңызға айнала бастаған әңгімелер де мол. Олар да әр кезде қағазға түсіп, Абайдың өмірі мен шығармашылығы жайлы мәліметтерді толықтыруға қызмет етуде.

Ақын жайлы осындай мол материал тұтас күйінде кітап бо-

лып баспа бетін көрген емес. Үзіп-жұлып газет-журнал беттерінде немесе қысқартылып Абай шығармаларына қосымша күйінде жарық көргені болмаса, өз алдына бөлек жарияланбаған. Оған 20—30 жылдардағы Абайға деген көзқарастың тұрақсыздығы, кейбір естелік авторларына деген сенімсіздік, тағы басқа жағдайлар себеп болғаны даусыз. Аталған естеліктердің толық нұсқалары Семейдегі Абай музейінде, Ұлттық Ғылым Академия кітапханасы мен М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында сақталып қалған. Әдеби мұраның бұл саласына көңіл аударудың мүмкіндігі енді ғана туды. Сондықтан Абайдың туғанына 150 жыл толуы мерекесі қарсаңында Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясы М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Абайтану бөлімі оқырмандарға осындай жинақ ұсынуды қажет деп тауып отыр.

Бұл естеліктер ішінен Тұрағұлдың, Әрхамның, Көкбайдың естеліктері сияқты материалдардың Абайтану үшін айрықша маңызы барын атап айтқан жөн. Абайдың жақын адамдары есебінде олар ақынның балалық, жастық шағына, шыққан ортасына, мінез-құлқына, жазу дағдысына, ағартушылық көзқарасы мен халықпен қарым-қатынасына көбірек көңіл бөледі.

Мысалы, Әрхам Абай есіміне байланысты осы күйге шейін елдің бәрі көңіл аудара бермейтін бір детальды айтады. Құнанбайдың Күнкедеп туған үлкен баласының аты — Құдайберді, Ұлжанның тұңғышы — Тәңірберді (Тәкежан аталған), ал Абайдың шын аты — Ибрагим — пайғамбар есімі. Одан кейінгі балалары Ысқақ, Халиолла есімдері де пайғамбарлар атынан алынған. Бәрі де діни ұғымнан туған. Мұның өзі Құнанбайдың мұсылмандық көзқарасының өзгеше болғандығын аңғартпай ма? Оның кейін қажыға барып, дін жолын берік ұстауы да жайдан жай емес сияқты.

«Құнанбайдың шешесі Зере ақ көңіл, аңқау, адал адам. Жаңа туған жас немересі Ибраһимге мейірі түсіп, іші елжіреп, тербетіп, уатып, өлеңдетіп,

Әлди-әлди Абайым,
Атқа тоқым жабайын
Тыста жүрген апасын
Қайдан іздеп табайын,—

дейді екен. Мұны естіген қатын-қалаш басында күліп, әзіл қылып, «бұл бала кәрі әжесінің Абайы ғой» десіп жүріп, өздері де айтуға қиын Ибраһимды қалдырып, «Абай» «Абайжан» деп атап-дырып кетеді».

Бұрын Абайды екі анаға (Ұлжан мен Айғызға) тел өскендіктен «Телқара» деп айтатыны жөнінде хабарымыз бар еді. Әрхам осыған қосымша «Қара шұнақ» деген атауы да болғанын әңгімелейді. Басы үлкен, құлағы кіші болғандықтан әкесі «Қара шұнақ» деп атап еді дейді. «Не күтсеңдер де, мына қара шұнақтан күтулеріңе болады» дейтін Құнанбайдан қалған сөзді келтіреді.

«Мен әкемді танығанда,— дейді Тұрағұл,— әкемнің жүзі ашық, ажары сыртында, көзі өткір, ашуы да, қуануы да жылдам, ширақ жанды еді. Мәжілісі қызықты, сауықшыл, дастарханы аса мол еді. Бір іспен қызықтамай, жай салбырап, шаруасын істеп отырмаушы еді. Маған десе, малай, малшы, қызметкер қатыннан да болса, бір тәуір мінезін, қызығын тауып, жақсы көріп, ойнап, қалжыңдап отырар еді. Еш уақытта іші сүймеген, сенбеген адаммен мәжілістес болып, ұзақ отыра алмаушы еді. Ондай адамдармен бас қоспақ уақыт еріксіз кез келсе, ол уақытты өзіне абақтыдан кем көрмеуші еді. Сыпайылыққа салиха, әдептіленіп аяғының басқанын аңлап, аузынан шыққан сөзін санап отыратын адамға да, уақытқа да риза емес еді. Жарқын жүзбең, ашық көңілмен қытықсыз келетін адамды аңсап сағынып, ондай адамы келгенде, баласы я туған бауыры келген кісідей қуанып қалушы еді».

Абайды тануға тұрарлық, бағалы детальдар. Ақ жарқын ашық, бүкпесіз сезім адамының ақынға тән мінездері көрінеді. Оның бір нәрсені қызықтап, көңілді отыруы, сондай адамдарды ұнатуы да сезімінің байлығын танытады. Әр адымын санап басқан адам сияқты емес, қызу жанды ақын мінезінің көріністері екені де даусыз. Тез ашуланып, тез басылатын мінезін де Тұрағұл ашу мен махаббатты қатар ұстаған ақындық сезіммен байланыстырады. Ақынның сырттан келгеннен адамның көрген бетте жұмысын сұрап, бітіріп, сонсоң барып өз жұмысына (не тоғызқұмалақ, дойбы ойнауға, не кітап оқуға) кірісетін де әдеті болған. «Егер келген кісі сұраған жерден жұмысын айтпай, елдің әдетіне салып тынығын қалса, оған ыза бөліп, енді ол айтарлық кезегім келді деп жү-

мысын айтпақшы болғанда, «бағана сұрағанымда неге айтпадың» деп ұрсып, кейде сөзін тыңдамай да қояды. Сұраған жерде жұмысын айтқан кісіге риза болып қалады»,— дейді Тұрағұл. Бәрі де сезім адамына жарасымды мінездер.

Осыған ұқсас қызық бір детальды Көкбай естелігінен оқимыз. Абайдың Абылай туралы дастан жазу туралы тапсырмасын орындап келе жатып, ол ақынның бөгде сөзге, қимылға мұрша бермейтінін ойлап, жолшыбай өлеңін қайта-қайта еске түсіріп жаттайды. Есіктен кіріп келгенде: «Абылай келді ме?» деп сұраған Абай басқа сөзге келместен «Айт!»— дейді. Көкбай бір тізелей отыра беріп айта жөнеледі. Айта отырып, киімін шешініп, жайғасады. Әуелі шешініп, елмен бірге шай ішіп, сонсоң айтуға Абай ашуынан жасқанады.

Тұрағұл әкесінің өлең жазу кезіндегі мінезін: «бір құсаға мінген кісідей өңі қашыңқырап, азырақ ептіккен кісідей танауы кебіңкіреп, көзі жасаураңқырап, естір-естіместей қып күңгіренгеннің ішінде күбірлеңкірен кеп, жазып кеп кеткенде, көп тоқталып ойлана бермейді де, қайта сызып түзетпейді де, өлеңнің тығыны суырылып кеткенге ұқсайды»— деп суреттейді. Сонымен бірге Тұрағұл естеліктерінде Абай өлеңдерінің жазылу жағдайлары жайында бірқатар қызықты деректер келтіріледі.

Көкбай нақты «Жаз» атты өлеңінің жазылу жағдайларына тоқтайды. Оның айтуы бойынша, өлеңде суреттелетін шындық бақанас озені бойына қонып жатқан Абай ауылының өз өмірінен алынған. «Астындағы аты — Абайдың Әбдрахметтен алған аяңшыл күрең тобел аты. Айғайшы шал — сол жылы өз ауылымен көрші болып отырған Әнет Бармақ деген шал. Құс салып жүрген жас жігіттер — өзінің балалары Ақылбай, Әбдрахман болатын»,— дейді Көкбай. «Өзі жазған сөзіне ең алғаш рет аз да болса қанағат қылғанын көргенім сол»;— дейді тағы да ол. Осыдан бастап, ақын бұрын Көкбай атынан шығарып келген өлеңдеріне өзі пелік ете бастайды. «Сен соғымыңа бір ту бие ал, мен енді өлеңімді өзім алайын» деген белгілі сөз сол 1980 жылдың жазында айтылыпты. Осыдан бастап Абай шығармашылық қызметке ықласпен бірыңғай берілген. Өлеңді қыста және жазға салым көбірек жазған.

Көкбай — Абай қысында көп жүрген, оның шығармашылық

қызметінің куәсі болған адам. Сондықтан оның Абайдың ақындық өнері, көз-қарасы туралы пікірлері аса бағалы. Ол Абайдың ақындықты «қуат, табиғат сиы, құдай сиы» деп бағалағанын, «Ақындық шабыт шын келгенде, адамды қайта тудырып жібереді. Ол келгенде адам — жай, жабайы адам болмайды» деген сөздерін келтіреді. Абайдың өлең-жырды, басқа нәрселерге көңіл аудармай, ұқыпты, үлкен ықласпен тыңдайтыны, тыңдап болған соң соның мағнасы мен жөнін ұғындырып сын айтатыны жайлы әңгімелейді.

Абайдың осы мінезін Тұрағұл да еске алады. Ол әкесінің түнде, жатарда ертегі айтуға, біреуге айтқызып тыңдауға құмарлығын айтады. Біреудің айтқанын бұрын естімеген адамша құмарта тыңдап, артынан жаңсақ жерлері болса, түзетіп айтып берген. «Қазақтың ертегісінеп, — дейді екен Абай, — бұрын қай жерлерде жүргенін, көршілесі, күндес елдері — кімдер екенін, қарекеті не екенін, елдің арманы, білімнің қандайлық кезінде шығарғандығы көрінеді». Парсы ертегілері, «Мың бір түнді» Шыңғыс аймағына алғаш таныстырған да Абай болған. Кейін ел орыс, европа романдарының уақиғаларын тыңдаумен әуестеніп кеткен, Абай өзі оқыған романдарды маңындағы адамдарға, әсіресе Баймағанбетке әңгімелеп айтып берген. «Баймағанбет орыс романдарын бір айтқаннан жаңылмай ұғады, — дейді Көкбай, — ішіндегі Европаша аттарды да қайта сұрамайды. Содан кейін бірнеше күндер өткенде, өзі айтып берген ертектерін Баймағанбетке қайта айтқызады да, еш нәрсеге алаңдамастан, бөлінбестен қайтадан түгел тыңдап шығады».

Абай жайлы естеліктердің көбінде кездесетін бір әңгіме — оның алғыр құсқа, жүйрік тазыға, жақсы атқа, дойбы, тоғызқұмалақ сияқты ұлттық ойындарға құмарлығы. Абай аңшылықты, ойыншылықты үлкен өнер деп бағалағанға ұқсайды. Оларға ел ортасында аз да болса халық көңілін сергітетін сауық ретінде қараған. Дойбы мен тоғыз құмалақтың ірі ойыншыларын алдырып, бірнеше күн бойы өзі де қатысып ойнап, кейін бәріне де сый-сыяпат жасап, шығарып салған. Ал, «аңшылық қылу, бәйгеге ат апарып қосу, палуан апарып күрестіру, қаршыға, лашын салғызу, жүйрік ат пен мықты жігіт сақтап өнерді қызықтау сияқтының барлығын өзі де

корді, бала, інілеріне де толық көрсетті. Осындай көп әдеттері маңайының барлығына үлгі боп жайылды» — дейді Көкбай.

Тұрағұл ел ішінде танылған жүйрік атты, қыран құсты сұратып не саттырып алдырып, кейін соны болымсыз жағдайда біреуге бере салатын мінезін еске түсіреді. Мұндай әдет інісі Оспанда да болған. Сондай мінез біздің елге жұғып, ел бірінікін бірі алып сапырылысып жататын еді дейді. Ел ішінде бұған көзқарас әртүрлі болған: өзі де жүйрік мініп, алғыр құс ұстағысы келгендер Абай сұратқанда не беріп жібере алмай, не бермей қоя алмай қиналған. Абайдың осы мінезіне тоқтау берген бір фактыны Әрхам келтіреді: «Әнет Өрімбек дегеннің қатыны жаяу бәйгеге қосылып, жарысқан қатындардан озып келсе, қолынан жетектеп алып, үйіне апарып кіргізіп, есігін сыртынан басып отырып алыпты. Озған бәйгесін әкеп берген жігітті боқтап қуып жіберіпті. Отырған ақсақалдар Өрімбекті шақырып алып, «бұның не?» деп сұраса, Өмірбек:

— Менің әйелім — жүйрік, тұлға-сүйегі келісімді, бәйгеден келіпті дегенді Абай пен Оспан естісе, «көреміз, алып келсін» — дейді, оған апармауға болмайды. Егер оларға ұнаса, «бұл жүйрікті маған бер» деп алады да қояды. Талайдың жүйрігін, қыранын алып қойғанын көріп жүрміз. Жүйрік болады екен деп, әйелімді алып қоюы мүмкін. Екі ортада әйелімнен айрылып қалар жайым жоқ, — депті.

Біреуден біреу естіп, Абайға жетсе, Абай аз ойлап отырып,

— Мынау Өрімбек бізге шып дос екен. Біз асқан екенбіз. Жүйрік ат пен қыран құс бізде болу керек деп, өзге жұрттан сұрап алып, оны тағы біреуге беріп жіберу біздің әдетіміз болған ғой. Мен мойындадым. Бұдан былай елдің жүйрігін, қыранын алмаймын, біреуге әпермеймін. Оспанға барып айтыңдар. О да мұнан былай бұндай істен тиылсын, — депті».

Бұл эпизод Абайдың ел сынына құлақ аса білетінінің, өзіне, айналасына сын көзімен қарай алғандығының да бір белгісі сияқты. Осы оқиғадан кейін ақын, шынында да, мұндай әдеттен тиылған деседі.

Естеліктердің көпшілігінде Абайдың әділдігі, гуманистігі, адалдығы, сөзге тұрақтылығы ерекше атап өтіледі. Билікте де ол мейлінше адал, турашыл болған. Сондықтан да елдің көбі Абай билі-

гіне жүтінген. Әсіресе, ел ішінде опымен ұстасып, жауласып жүрген адамдарының оздері үлкен дау шарлар кезінде Абайдан билік айтуды сұраған. «Өзіміз көріп, естіп жүрген заманда, жауына келіп билік айтқызу Абайдан басқа кісінің тұсында болады деп білмейміз»,— дейді Қокбай.

Ақышның бітімшілдігі, жауласуға жоқ гуманистігі оның Оразбаймен арасындағы дау шардың аяқталуынан да анық көрінеді. Абайға қол көтергені үшін Оразбайдан кек аламыз деушілерді тоқтатып, ол істің аяғын жұмсартуға себеп болады. Кейін меккеге жүрерде Оразбай татулық сұрап кісі салғанда, оған ризалығын берді. «Қырық жыл елдік, Қырық жыл жаулық болмайды деген, енді жаулықты ұмыталық, мен жаулық қылады екен деменіздер,— деп шын жүрегін көрсетіп, қойнын ашып жіберіп еді, олар да бұрынғы жаулықты соншалық ұмытты. Содан төрт жыл өтіп, бесінші жылдың басында менің әкем дүниеден қайтып, артында мен қалғанда, әкемнің сыйлай, шын достығын көрсеткен елде тек осы Оразбай болды»,— дейді Тұрағұл.

Ел адамдарынан қалған естеліктерде Абайдың қайырымдылығы, мол қолдығы, жастарға үлгілі тәрбиеші бола білгендігі, қарапайым адамдармен достығы жайлы көп айтылады. Ол кедейлер мен жалшы, қызметшілерге тең адам ретінде қараған, олардың хұқын қорғаған. Мысалы: Дәулетияр естелігінде ақынның Қокше деген жалшысына жасаған қамқорлығы жайында айтылса, Стамбек жұрт ішін жатқан қымызды оған ұсынбаған Дүтпайдың әділетсіздігін Абайдың мінегепін еске алады. Қарапайым адамдарға ақын, көбінесе, еңбек етуді, мал құраудың жолын үйренуді ұсынған. «Ақыл дәулетке бітпейді, ақылға дәулет бітеді,— депті Абай Дәулетиярға.— Ақылды орнымен жұмсап, бақыт, дәулет табу — әр бір адамның жігер, талап, қайраттылығына, еңбек өнеріне байланысты». Стамбекке ол: «Кедейліктен еңбек қылсаң құтыласың, жалғыздықтан көшпен пікіріңді қоссаң құтыласың»— деген.

Абай — ұрлыққа қарсы қатты күрескен адам. Өзі билік ұстаған кездерінде де ұрыларды жазалап, ұрлықты тыюға көп күш жұмсаған. Кедей, еңбек адамдарын ұрлық істеуден құтқарып, тәрбиелеуге зер салған. «Менің әкемнің ұрыдан алатын парасы — шын сөзі еді»,— дейді Тұрағұл. Ол ұрыға шынын айтқыза отырып, одан

бұл жаман әдеттен тиылуын сұраған. Абай ақылымен ұрлығын қойып, еңбек етіп кеткен адамдар да кезінде көп болған.

Уәсила естелігінде Абайдың Қорамжанмен болған осындай бір әңгімесі келтіріледі:

— Сенен бір нәрсе сұрайып деп шақырдым, бересің бе?,— деді.

Абыржып қалған Қорамжан: «алыңыз, алаңыз»— дей берді. Жалғыз атынан басқа түгі жоқ Қорамжаннан не сұрайды екен деп, басқалар да таңырқағандай болды. Әкем Қорамжаннан көзін айырмай қарап отырды да:

— Маған ұрлығыңды берші,— деді.

Қорамжан томен қарап кетті де,

— Жоқшылықтан ғой, Абай аға, енді қояйын, аштан өліп, көштен қалмаспын,— деді.

— О шіркін, осы елде сенен басқа кедей жоқ па, сол кедейлердің бәрі бірдей ұры ма? Онан да бала күнімнен алған тәрбием, үлгім еді десеңші! Қазір осы ауылдан 3—4 түйе ал да, үйіңді көшіріп кел. Ұрлыққа қош айтысып кел!— дейді».

Сойтіп Абай Қорамжанды өз аулына көшіріп алып, еңбекке, адалдыққа тәрбиелеген. Оның Қатпа деген баласының басындаағы жарасын емдетіп, оқу оқытқан. Олар да кейін Абай жайында жақсы сөздер қалдырған. Болыс кезінде қарасақалдың ұрлығын қойғызып, атшабар етіп пайдалануы (Хасен естелігінен), Қанай аулының малын Дүйсеппайдан өндіруі (Дәулетияр естелігінен) сияқты фактылар да Абайдың адалдық үшін күресін айғақтайды. Ол өзі тұтас белді адамдардан да, ағайындарын да ұрлықтан тыюын сұраған. Стамбек естелігінде Абайдың қажыға бармақ болған Байбосынға айтқан бір сөзі келтіріледі:

— Сенің қажыға барғандағы мақсатың не? Соны айтшы! Бірінші, сен «Қажымын» деп біреудің төріне шығып отырғың келеді. Екінші, күнәдан құтылғың келеді... Сенің туысқандарың, Мырзахан—бәрі ұрлық қылады. Олар сенің атыңды мініп, малыңа ұрлықтың малын қосып жатады. Өзің ойлашы, ұрлық пен қажылық бір жерге сыя ма?.. Менің тілімді алсаң, үйіңе барып, бір бие мен он шақты қой сойып, барлық Мырза баласын жинап ал да, ұрлықтарын қоюын сұра. Малсыз нашарларына сауын мен көлік бер. Қызметке жарайтындарына Мұқыр өзенінен арық қаздырып,

егін салдыр, характерке баулы. Сонда төрге де отырасың, күнәдан да пәк боласың. Ол еткен ісіңнің сауабы қажыға он рет барғаннан артық».

Осы сөзден Абайдың адамды адал еңбекке баулу мен жаман, жалған әдеттерден арылту үшін жүргізген тұрақты жұмысын тануға болады. Жалпы ол дінді жаман іске жамылғы қылмай, имандылықтың жолы деп түсінген. Дін қағидаларына көзсіз сене бермей, оны ақылмен байыптауға шақырған. Ескішілдіктің жолын ұстамаған. Ескі әдет-салт, ғұрыптардың бәрін ақылға салып, оның тәлімдік жағына көңіл аударған. Жаңа түскен келіні Камалияға: «Қарағым, Қамаш, ата-енені сыйлау, үлкенді қадірлеу — бетін жауып, ұялып, тізе бүгіп, сәлем етіп, жан біткеннен жасқаншақ болудан басталмайды» деген. Бетін аштырып, үйде еркін жүруге, өздерін ата-ене деп емес, ата-ана деп сыйлауға үйреткен.

Абайдың қазақ қыздарының адамдық хұқын қорғауына, теңіне қосылуына көмектескені жайлы мәліметтер бұрын да белгілі. Естеліктер де осы тұрғыдағы деректерді толықтыра түседі. Камалия Мәтібала деген жесір әйелдің баласын бағып отырамын дегеніне көнбей, жесірлікке алмақ болғандарды Абайдың тоқтатқанын, осы жолмен Ақбордақ тағдырына араласқанын жазады. Әрхам естелігінде Абайдың Шөкей, Зағипа деген қыздардың теңіне қосылуына көмектескені сөз болады. Ол Нүрке қызы мен Айтқазыға, Бәтиқа мен Мұқаға да пана болады. Осылардың бәрі оп-оңай іске аса салмаған. Әділдік туын ұстаған ақынның ескішілдікпен, оны жақтаған феодалдық беделді күшпен жан алысып, жан беріскен күресінің нәтижесі. Абайды, сондықтан да, жастар үлкен қамқор санаған. Оның даналық ақылын, елдің арасын ашу үшін емес, біріктіру жолындағы қызметін түсінген адамдар ақынмен достығын үзбеген. Әрхам естелігінде келтіретін Нүркенің Абаймен достығы осыны байқатады.

Естеліктерде Абай заманы, сол кездегі ел ішіндегі даушарлардың жағдайы, оның Абайға әсері, Абайдың араласуы жайлы мәліметтерді қосымша түсіндіретін деректер де аз емес. Олар бұрын белгісіз жайларды анықтауға, соның жай-жапсарын түсінуге көмектеседі. Төлеу Көбдіков естеліктерінен Абай мен Қаратай арасындағы сөзбен қақтығысулардың негізгі шындығын көрсек, Әрхам

естелігінде Құнанбай — Бөжей (кейін Абай араласқан) арасындағы кикілжіңнің түп тамыры Майбасардың бассыздығынан басталғанын түсінеміз. Мұнда сонымен бірге сөзіне тұрақты, бір беткей мінезді Бөжейдің табанды бейнесі де танылады.

Абайдың ағартушылық қызметі, ғылым-өнер ісіне ерекше мән бергені де өз замандастары әңгімесінің негізгі өзегі болып табылады. Өзі әке еркімен ел жұмысына ерте араласып, оқудан үзіліп қалғанына өкінген Абай кейінгі інілерін, балаларын орысша оқытуға күш салған. Әрхам осы тақырыпқа Абайдың әкесімен сөйлесуін келтіреді, інісі Халиолланы Омбыға оқуға орналастыруының жайып суреттейді.

Жалпы болашаққа деген сенім Абайдың қоғамдық көзқарасын белгілеген. Мырзаханға айтқан бір әңгімесінде ол: «Адам баласына жансызға жан салуға рұқсат жоқ, одан басқаның бәрінің де кілті бар. Өнер — білімнің кілтін жаңа-жаңа тауып келе жатыр. Әлі балықша суда жүзіп жүргенін де коресіндер. Құс болып қанат қағып, аспанда ұшып жүргенін де коресіндер және дүние мұнымен тұрмайды, өзгеріс болады» депті.

Мұнда да ақынның келешекке деген сенімі жатыр.

Абай туралы естеліктердің қозғайтын мәселелері көп. Олардаа ақын өмірі, көзқарасы жайы ғана емес, сол кездің әлеуметтік өмірінен көп мәліметтер беріледі. Абайдың тегіне, Құнанбай ұрпағының тарихына, олардың мекені, орналасуы, қонысы, үй-жайлары жайлы қосымша деректере де мол. Абай мұрасының тағдыры жайлы керек мәлімет береді. Оның айтуынша, Абайдан қалған көп қағаз, шәкірттерінің шығармалары, Мүрсент көшірген қолжазбалар Кәкітай қолында сақталған. Оның ішінде 24 жыл Абайдың қасында болып, ол жайлы көп білген Кәкітайдың ақын туралы жазған өз еңбегі де болған. Осының бәріп Кәкітай кенет қайтыс болғаннан кейінгі аласапыран жылдары қашқан ақ әскерлері түгелдей өртеп жіберген. Абайдың тұңғыш жинағын дайындап, оның мұрасының жарық көруіне көп күш жұмсаған Кәкітай қолында мұндай мол материал болуы да шындыққа келеді.

Жиналып келгенде, осылардың бәрі Абай өмірбаяны, творчестволық жолы, қоғамдық-әлеуметтік көзқарасы жайлы бар мәліметтерге тың деректер қосатын ақын туралы сөздің жалғасы

сияқты көрінеді. Олардың ел ішіндегі әңгімелермен әлі де толыса түсетіні даусыз.

Ұсынылып отырған жинақ осы жүйеде қалып оқырманның ұлы ақын туралы түсінігін толықтыруда пайдалы еңбек болады деп сенеміз. Бұған, жоғарыда айтылғандай, естеліктерден басқа Абайға қатысты ел аузындағы әңгімелер де кірді. Көбі шағын, бір эпизодтық аңыз болса да, олардың негізінде тарихи дерек жатқаны да даусыз. Жинақ жөніндегі пікірлермен кейін қосуға болатын мәліметтер жіберген адамдарға алдын ала рахмет айтамыз.

СЕРІК ҚИРАБАЕВ

I — БӨЛІМ

ЕСТЕЛІКТЕР

Тұрағұл Ибрагимов
(Абайұлы)

ӘКЕМ АБАЙ Т УРАЛЫ

Менің әкемнің биографиясына керекті сөздерді жинамақшы болған азаматқа менің әкемнің жалпы әдетті мінезін, салтын көрсетуге, замандасының бір жолыққандағы қалпын, түрін, киген киімін, отырған-тұрғанын, сөйлеген сөзін, я қуанған, я ашуланғанын жазбағы қажет екен. Менің әкемнің замандасында қаламға үйір, көрген-білгенін қағазға түсіре білері аз болған соң, амалсыз өзім жазбақты мойныма алдым. Әйтпесе, әкесінің әдет-ғұрпын баласы жазбағы, менің білуімше, солақай секілді.

Мен бұрын мұндай сөзді жазып, я жазған адамның кітабын оқып, танысқан адам емес едім. Бір күнгі, бір жердегі көргенімді есіме алып жазғаныммен, сұраушы азаматтың көңіліндегі арманын ақтай алғандай емеспін. Сондықтан әкемнің өзімнің білген қадірімше жалпы мінезін алыстан алып, кең толғап жазғым келеді. Бұл сөзді керек қылған азамат мол бұлдан керегін пішіп қорытып алар.

Мен әкемнің кіші жамағатынан туған тұңғыш баласымын. Әкем кіші жамағат алғанда, бастапқы бәйбішесі өзінен 2—3 жас үлкен еді, ұлғайған кезімде өзімді күтуге қолайсыз болады деген шығар. Екінші, жалпы қолы жеткен,

әлі келген адамға екі қатын алмақ ғұрып сықылданғандықтан да шығар.

Мен әкемнің 32 жасында, жастықтың алғашқы арыны басылып, жігіт ағасы болып қалған кезінде туғанмын. Мен әкемді танығанда, жүзі ашық, ажары сыртында, көзі өткір, ашуы да, қуануы да жылдам, ширақ жанды адам еді. Мәжілісі қызықты, сауықшыл, дастарханы аса мол еді. Бір іспен қызықтамай, жай, салбырап, шаруасын істеп отырмаушы еді. Маған десе малай, малшы, қызметкер қатынның да болса, бір тәуір мінезін, қылығын тауып, жақсы көріп, ойнап-қалжыңдап отырар еді. Еш уақытта іші сүймеген, сенбеген адамымен мәжілістес болып, ұзақ отыра алмаушы еді. Ондай адамдармен бас қоспақ уақыт еріксіз кез келсе, ол уақытты өзіне абақтыдан кем көрмейтін. Сыпайылыққа, салиха әдептіленіп, аяғының басқанын аңдып, аузынан шыққан сөзін санап отыртұғын адамға да, уақытқа да риза емес. Жарқын жүзбен, ашық көңілмен қытықсыз келетұғын адамды аңсап, сағынып, ондай адамы келгенде, баласы я туған бауыры келген кісідей қуанып қалатын.

Ұйқысы шағын, жалпы халықтан кеш жатып, ерте тұру-әдеті. Төсегінің алдына қалың постел төсетіп, оның үстіне көрпе салғызып, бір жағынан үлкен жастық қойғызып, көйлекшең, басқа киім кимей, жастығына шынтақтап, кейде бауырына басып отырушы еді, қағаз шайдан басқа шай ішкен емес, қантсыз шай ішкенін көргенім жоқ. Бірақ, ол қантты көп жегіш емес. Таңертеңгі шайына кейде жұмыртқа қостырып құймақ құйғызады, кейде самса пісіртеді, бір ғана бауырсақпен іше қоймаушы еді. Шайын стақанға құйғызып, ыстық күйінде ішпей, салқындаған кезінде жұта салатын.

Қазақ ойнайтын ойындар: дойбы, карта сықылды ойындардың бәріне де ілгергі қазақтың ойыншылары ретті ойнаушы еді, сөйтсе де мен білген кезде салынып, қызықтап ойнайтын ойыны тоғызқұмалақ еді. Қай-қайдағы тобықты ішіндегі ойыншы шалдар келіп, ай жатып ойнап

қайтатұғын. Сондай ойыншы шалдарының дәулеті нашарлары кейде соғымдық қой, тай, тайынша алып, я атқа мініп қайтқаны да болды. Көбінесе ол шалдары қысты күні келіп, жатқышы: Көрпебай, Құттықожа, Қуаттың Қойбердісі, Мақыштың Ысмағұлы дегендер секілді.

Таңертеңгі шайды ішкен соң, құмалақ басталып, менің әкем көйлекшең күйінде, басында тақиясы, бауырына ақ жастығын басып, құмалағын ойнап жатады. Күндіз келген ел арасының ретті адамдары да ойынға кірісіп кетеді, құмалақтан кезек тимегендер, я ойнай білмейтіні, балалар өз алдына дойбы, я картаның дүкенін ашады. Құмалақтан әкемді жеңген адам көргенім жоқ.

Біздің қазақтың уақытқа байлығынан бір әдеті — бір жерге жұмыспен барса, барған жұмысын барған жерден айтпай, не қонып, не түстеніп, енді аттанарында ғана айтады. Менің әкем елдің бұл әдетіне қарсы еді. Алыс жерден келген сый адам болмаса, ел арасының адамынан келген жұмысын сұрап, бітіріп, енді отыра бер деп, өзі алаңсыз ойынына, я кітабына кірісіп кетуші еді. Егер келген кісі, сұраған жерден жұмысын айтпай, елдің әдетіне салып тығынып қалса, оған ыза болып, енді ол айтарлық кезегім келді деп жұмысын айтпақшы болғанда, бағана сұрағанымда неге айтпадың деп ұрсып, кейде сөзін тыңдамай да қояды. Сұраған жерде жұмысын айтқан кісіге ырза болып қалады. Біздің елдің адамы бұл мінезіне үйренгендігінен неғып жүрсің деп сұраған жерден келген жұмысын айтатын болды.

Шаруа жағына көзінің қырын сирек салады. Күндіз-түні босатпайтын елдің жұмысынан қолы да тимейді. Шаруаның үш түрін ескеруші еді, жақсы қонысты таңдап қону, жақсы малшыны іздеп тауып, ақысын қымбатсынбай алу, жылқының аса ер өтіп кеткені бар ма — соны ғана қараушы еді. Жақсы ат иә айғыр сықылды жылқысы болмаса жалпы жылқысын танымайды, қой мен түйені де сеніп салған қойшы, түйешісінен ғана сұрайды, әйтпесе, өзі мынау менің түйем, қойым деп бірін де танымайды, сиыр-

ды жиған кісі емес, сныр қар теппейді, жаз болса, үйдің маңайын былғайды деп, ол кездегі біздің елдің байларының бәрі де жимаушы еді.

Қалаға барғанда, үйіне керек-жарағын өзі алып, апарған малын өзі саудалап сатқан емес, ондай шаруасына ие қылып қойған жолдасы алып сатады. Ақшасын қалтасына салып, не алғанын, несі қалғанын есептеп көрген емес. Ақшасы аз болса да, көп болса да атшысының қалтасында жүреді. Ақша бітті десе, қайда ұстадың деп есеп алу жоқ, қайтадан ақша тауып береді. Қалада жатқанда қасаптың етін жемей, қолынан малын сойғызып жеуші еді. Бір жолы қалада сойған жылқысының терісін сатқызса, сатып алған алыпсатар Мәмбет баласы деген жігіт мақтанып: сіздің кешегі бір жылқыңыздың терісінен үш теңге пайда қылдым деп, сонда әкем айтып еді деп өзі айтып келген еді: «Мен саудагер кісі емеспін, мені ұялмаған арсыздың бәрі жейді» деп, мен бірдеңе айтайын деп едім. Айтқазы Жексенбай баласы отыр еді, «тек» деп ымдаған соң, үндемей ұялып қалдым» деп.

Түн болғанда әмсе біреуге ертегі айтқызып, я өзі айтып отырғыш әдеті бар еді. Біреуге айтқызғанда, бұрын есітпеген кісіше ынтасын сала тыңдап, әбден айтып болған соң, айтушының адасқан жері болса айтып береді. Қазақ ертегісінде есітпеген, білмеген ертегісі кем шығар, қазақтың ертегісінен бұрын қай жерлерде жүргені, көршілесі, күндес елдері кім екені, қаракеті не екені, елдің арманы, білімнің қандайлық кезінде шығарғандығы көрінеді деуші еді. Жас кезінде нарсы жұртының ертегілерін, «Иамшіт», «Қаһарман» сықылды кітаптарын да көп оқыса керек. Өзім көргенде «Мың бір түн» кітабын оқып, алғаш біздің елді «Мың бір түнмен» таныстырған кісі менің әкем еді. Орыс кітабындағы Густав әмір сықылды әңгіме кітаптарды оқып, елді таныстырды, біздің ел «Мың бір түннен» жалығып, орыс романдарына әуестөніп кетті.

Жалпы ғадетінде: ақылынан гөрі махаббатын ардақтап, ақылдың суық сынынан қашып, көңіліне билетінкіреп

отыратын. Бірақ, құдайдың өзіне мол берген өткір сезімнің арқасында, айтпасақ та, не ойлап, разы, яки, наразы болып жүргенімізді бүлк еткізбей сезіп қоюшы еді.

Көңіліне билеткіштігі сондайлық, жас баланы әлпештеп шақырғанда ұмтылып келсе, қатты қуанып, қаны тартып, білім тұр деуші еді, егер келмей, жатырқап қалса, өкпелеп, ашуланып қалатын. Мысалы, біздің үйіміз бөлек ауыл болған соң, әкеміз көбінесе қала-далада болып, үйде болғанда мол дәулеттегі бай бәйбішесінікіндегі топта болып біздің үйге сирегірек келгендігінен Мекайл деген менің інім, бір келгенінде тосаңсып, шақырғанына бармаса, көтін жаңа басып отырған жас баланың үстіне су құйып ұрып еді.

Менің балам Жәбрейілді әкемнің өлеріндегі науқасы басталғанында, шешем алып барып еді, әкем шақырды, туғалы көргені сол, жас бала шақырғанда лапылдап ұмтылып еді:— қаны тартып, жүрегі сезіп тұр деп қатты рахаттанып қалды. Мен:— жоқ, аға, нені біліп отыр дейсіз, әншейін ақымақтығынан ұмтылады ғой деп едім, «сен білмейсің» деп мені тиып тастап, аузындағы шайнаған өрігінің етін баланың аузына салды.

Менің өзімнің де бес ауыз сөзді болса да білгеніме әкемнің осындай алыстан үміт қып қуанатұғын көңілі себеп болды, өйтпесе мұнан да әрі шірік болып қалғандай едім. 1889 жылы, менің 14 жасымда үлкен шешемнен туған Райхан деген апамды, Найман, Серікбай баласы Құдайбергенге ұзатып, үйдің ішінің бәрі жолаушы кеткенде, әкем мен екеуміз ғана үйде қалдық. Бұл жылы әкемнің белсеніп ғылым жолына кіріскен жылы екен. Артынан абайлап қарасам, әкемнің әмсе үйде отырғандағы киіп отыратұғын баяғы көйлек, штаны, басында тақиясы, оның сыртынан тысқа шыққанда кие салатын жап өтер ақ елтіріден істелген, көк сатиннен тыстаған көк бөркі. Анда-санда еті салқындаса жамылатұғын сары тоны бар. Таңертеңнен кешке шейін көбінесе орыстың кітабын оқиды да, ара-тұра жастықты бауырына басып, алдында ақ қағазы,

қолында қарындашы, күңіреніп отырып өлең жазып тастайды, сол өлең жазардағы түрі. Бір мұсаға мінген кісідей өңі қашыңқырап, азырақ еңтіккен кісідей танауы кебіңкіреп, көзі жасураңқырайды, естір-естіместей қып күңіренгеннің ішінде күбірлеңкіреп кеп, жазып кеп кеткенде көп тоқталып, ойлана бермейді де, қайта сызып түзетпейді де, өлеңнің тығыны суырылып кеткенге ұқсайды.

Бір Алдоңғар деген ұрыны, ұрлығыңды қой деп қасына көшіртіп алып, теңіне қосамын деп, әлгінің бір Меңке деген әйел баласын асырап алған. Сол бала шайып құйып береді. Әлгі әйел балаға оңашада үйретіп қояды: «Мен қонақтарға сөйлеп-сөйлеп келіп, солай ма, Меңке, дермін, сонда сен «солай де», — деп.

Кешке сөз ұғар ма дегендей адамдар келіп қонақ болғанда, қазақтың ойында жоқ, ғылымның үлгілі сөздерін сөйлеп-сөйлеп келіп: «Солай ма, Меңке» десе, Меңке «солай» дейді, сонда әлгі қонақтар, япырай, мына баланың ұғып отырғанын қарашы, — деп таңырқап қалысады, кейде сөйлеп болған соң, осы сөзімнің жалғанын тапсаңыздар, көк бөркімді берейін дейді, онысы қонақтың қытығын тарқататұғын ойыны.

Мен сол жарты айдың шамасындай уақытта жазған өлеңдерін жаттап, айтқан сөзін жалықпай тыңдап отырсам керек, менің соныма-ақ қатты қуанып, ырза болып, жолаушылар келгенде соларға мені: мынау адам болады екен, менің сөзімді ұғып, жалықпай тыңдады деп мақтады.

Мен әкемнің аузынан шыққан сөзді пайғамбардың аузынан естігендей сеніп, адам болады екенмін деп, сол жылы бастығымыз Шәкәрім қажы болып, ақиқат олай емес, былай деп таласып жататын санды шәкірттің қатарында болдым.

Жасында ашу мен махаббаты қатар қолданғандығынан, қатын-балалары да, ауыл-ауданы да, елдің адамдары да бір жағынан жылы махаббатты жомарт мінезін сүйіп, бір жағынан жазатайым болса, ашуланып кететұғын мінезінен қорқып жүретұғын еді. Қай адам екі қатыным күндес-

тесіп қалыссын дейді, бәрі де күндестігін жоғалтқысы келетұғын шығар, бәлкім жалпы адамның бұл тілегі қабыл бола бермейді ғой, менің әкемнің жоғарыдағы айтқан екі түрлі мінезінің күштілігінен шығар, менің шешем де күндестігін көрсете алған жоқ. Балаларының ойына күндестің баласымыз деген жаман ой кірген емес деп айта аламын.

Ұлғайған сайын әкемнің ашуы азайып жұмсақ тарта берді, бұл жұмсауды өзі еңбек қылып тапты. Әкесі қажының қайтпайтын, суық мінезін сөгіп отырушы еді.

Қорықпақ пен сүймек, от пен су секілді бір жерде жиылмайды, адам сүйген адамның ақылын ұғып, сонан баһыра алады, қорқытып, ұрсып айтқан ақыл дарымайды дейтін.

Көз алдында қандай ойын ойнап, күліп отырсақ, тиып-қақпай, еркін еркелетіп отырады да, алдынан қашып, жасырынып, жаман-жәутіктермен ойнағымыз келгенін көрсе, қатты ренжіп, ұрсып, былайша айтып сөгуші еді.— Адамға көбінесе үш алуан адамнан мінез жұғады: ата-ана, ұстаз, құрбысынан, солардың ішінде қайсысын сүйсе, содан мол алады. Сендердің менен жақсы көріп барғыларың келіп отырған жақсы құрбыларың қайсы? Бір жылы Семейде жатқанмызда Кәкітай деген немере ағамыз азырақ сауда қылушы еді. Государственный банкіден кредит ашып, бізді госстиницаға шақырып, той сымал істеді. Госстиницаға барған соң, әрине ғибадатқа бола бармаймыз, ішуге бола баратынымыз белгілі, әкемнен рұқсат сұрадым. Бар деп рұқсат берді, бұрын арақ, сыра ішетінімізді жасырып жүретінбіз. Әкеден рұқсат алып барған соң, жас адам көп дудың ішінде артығырақ ішіп алыпшын, түнде пәтерге келсек, әкем төсекке жатқан жоқ екен, төсекті салғызып, тысқа шыққанда, әлі де болса ішкенімді әкемнен жасырмақшымын. Жүрегімді сыра көтеріп бара жатқан соң, қораның қараңғырақ жеріне келіп, құсып жібергенімде, алдыңғы жағындағы бұрышта әкем тұзге отырып жүр екен, мен алакөлеңкеде абайламапшын. Сонда әкем

тұра келіп: «сыра антұрған жүректі көтергіш келеді, әбден құсып таста» деді.

Сонан соң өзімен бірге Бекбай Байыс баласы деген қалаға сауда қылатұғын өзіміздің бір дос адамымыз қонаққа шақырып, жақсы арақтар әкеліп қойған соң, мен ішпейтұғын едім деп қашқансып едім, әкем: жоқ, іш, бірақ ақылыңнан адасып қалмасаң болады деп, өзі де ішті, маған да ішкізді. Анияр Молдабай баласы деген государ банкісінің переводчигі, Омарбек Оспан баласы деген уездің переводчигі, мен үшеуіміз екі бөтелке ішкенде Анияр жығылып қалды, әкем жеке өзі бір бөтелкені алып ішті де, қаперіне еш нәрсе алмастан жай отырды.

Бір ғадаты жақсы атқа, қыран құсқа құмар еді, өзі 2—3 жыл салтанатын келістіріп құсбегілерін, мергендерін сайлап құс салыпты. Балаларының әр қайсысына құс салғызды, бірақ ұзақ уақыт құсшы болғанымыз жоқ. Біреудікін алып, біреуге сапырып отырды. 250 шамалы құс қолыма келіп кеткен шығар. Тулақтың «шолағындай» құс көргенім жоқ деп айтып отырушы еді. Сол кісінің осындай сапырған мінезі біздің елге жұғып, біздің ел бірінікін бірі алып сапырылып жатқыш. Өз атымды өзім мінемін, өз құсымды өзім саламын деп, ат пенен құс секілді асылы бар кісі қаптал сеніп отыра алмаушы еді. Бір жылы жайлауда біреудің бір қоңыр қасқа атын бес құлынды биесін беріп алды да, оған көңілі толмай, бауырға түскенде, бес түйесін беріп, «Қуқұла» деген Қаракесекте атағы шыққан атты алды. Сол секілді біреудің атына көңілі түсіп пұлдап алады да, тез жеріп, бір болымсыз адамға бере салғыш еді.

Жасында атқа болдырмайтын жүргіш болыпты, мен есімді білген кезде алысырақ жерге арба жегіп, 30—40 шақырымдық жерге салт атпен жүруші еді. Жасында жылқы бағып, отарға шығыпты, мен білгенде, жалпы қақтың байларынша ертелі-кешті малын аралап, жерін шалып, мал үшін атқа мінбеуші еді. Көбінесе үйде отыр-

ғандықтан ба, я жанын күтемін дегендіктен бе, жазу жазғандықтан ба, жанын ертерек еріншектік, кәрілік иектеді ме, әйтеуір жалпы халықтан көп ерте аттан түсіп, шау тартыпты.

Үлкен үйдегі келінін алып, үлкен үйге кірген соң, өзге үйіне оқта-текте келетін болып, дәулеті мол жерге, ел ортасында үлкен үйде отыратын болды. Қысты күні бұрынғы бай бәйбішесінің ауылымен екі арасы 45 шақырым, біздің ауылымызға 70 шақырым болды. Бұл екі ауылдағы бала-шағасын сағынып, жазғы жайлауға бәрін бірге жайлатып алып жүргісі келеді.

Менің жоғарыдағы ашуын өзі еңбек қылып азайтты деп ойлаған себептерімнің бірі 1897 жылы май айының басында үлкен ауылға келсем, әкем ұраңғай үйінде екен. Әмсе жазғытұрым ыстық басталғанша, күзгі салқын бастала бергенде үлкен ақ үйді қонаққа, басқа ас-суға босатып, өзі ұраңқай дейтұғын төрт қанат кішірек үйге кіріп, ақ жапаны жиғызып алып, көп үзбей от жаққызып, жер төсегінің алдына қалың постел төсетіп, оның үстіне көрпе салғызып, көйлегінің сыртынан айналасына қара құлынның жарғасын ұстатқан сары тонын жамылып отыр екен, алдында қазан асып, астына жапа қалап от жағып қойыпты. Үйдің сол жағында кішірек қара саба емізіктөп тұр, қазанның есік жағында самауыры қайнап, жапаның шоғында бырқ-бырқ қайнап шәйнек тұр.

Мен сәлем беріп кіріп келгенде, сәлемімді алар-алмас-тан:— Сыртқа шығасыңдар ма?— деді. Мен:— аға-ау, біздің түйеміз сыймайды ғой, дедім. Мен түйе жинап берейін, сыртқа шығыңдар деді. Сол үйде отырған Оразалы деген балалау жігітті Есіркеп деген сыбайласының аулына жіберді, үш түйесін берсін, біздің кіші ауыл артып жайлауға шығады, түйесін ақсатпай, жауратпай бергіземін деді. Ол Есіркеп біздің Ырғызбайдың төрт баласының ішіндегі ең азы, нашары Жортар деген кенжесі болады. Есіркеп сол Жортардың Арқат деген құлының баласы, Есіркепке орташа мал біткен адам, Жортардың балаларының ішіп-же-

генінен қашып 2—3 жылдан бері әкемді паналап отырушы еді. Оразалыға түйем жоқ деп, түйе бермей жіберіпті. Сонда менің әкем азырақ үндемей отырыңқырап, басын көтеріп, күлімсіреген шыраймен: құдая, бергеніңе тәуба, мен мұсылман екенмін. Егер осы Есіркеп Тәкежанның қасында отырып, түйе сұратып жіберсе, бермей жібере алмас еді. Бұл түйе бермегеніме Абай ашуланып ештеңе етпейді деп, менің жұмсақ мінезіме сеніп бермей отыр,— деп қуанып қалды.

Ұры сүйегіш адамға ризалығы жоқ еді. Бір күні үйде отырғанда Найман Кәріпжан қажы келіп тұр деп тыстан біреу келген соң, әкем мәсісін, шалбар, бөшпетін киіп, көрпе салғызып, үйге кіргіздірді.

— Е, Қажы, неғып жүрсіз?— деп сұрағанда,— 7—8 жылқы алғызып, соны қуып келіп қалып едім,— деді.— Ай, Қажы-ай, 7—8 жылқыны өзің қуып келгенің не қылғаның, бір бала-шағаны жіберсеңіз де тобықтының ұрысы әкелген болса, алып бермеуші ме едім,— деп ренжігенде, Кәріпжан қажы:— Бір ашумен шығып кетіп едім,— деп ұялып қалды.

Қасында 5—6 кісімен Кәріпжан қажы түстеніп отырғанда, қасында Смағұл Шодыр баласы деген ұрыны ертіп Тәңірберді дейтұғын ағасы келді. Менің әкем:— Сіз неғып жүрсіз?— деп Тәңірбердіден сұрағанда, Тәңірберді:— Мына Смағұлды пәленшемен даулы жұмысы туралы Оспан саған билікке жіберіп еді, ертіп келдім,— деп еді, менің әкем:— Сіз атшабар болып па едіңіз?— деді. Менің әкем ағасының ұрыны сүйеп, ертіп келгеніне қатты ренжіп айтты. Әкемнің бұл сөзіне ағасы өкпелеп қалып, артынан Оспанның аулына бастарын қостырып татуластырмақшы болған жиылысына мен де еріп бардым.

Менің әкемнің топта билікке тартысып, кінә айтысып, сөзін сарқа сөйлеп суырылып отырғанын көргенім жоқ. Байлаулы жерінен қысқаша түйе, сөзді ақырын айтса — тоқтаса қалушы еді.

Менің әкемнен басқа разы іздеп жүгінетұғын адамды көргенім жоқ.

Жалпы ұрылар айтады: Абайдың алдына өтірікпен бара алмаймыз, жанымыз қалса, шын сөзіміздің арқасында қалады деп.

Менің әкемнің ұрыдан алатұғын парасы — шын сөзі еді. Мыңжасар Қобылан баласы деген атасынан бері қарай неше шабылып, айдалса да, ұрлығын тастамаған бір кәрі ұры: Жас кезімде Абайдың сұраған малының шынын айтып шыншыл атанып, абұйырлы ұры болып жүргенімде, құдай атып бір өтірік айтқаным бар. Қаракесек жағынан бір топ жылқы алдық та, осы малды кімге болса да айтуалық десін, жолдастарымыздың бәрі түгел төбеге тас қойып анттасқанбыз. Жоқшы келген соң, Абай мені шақыртып алып сұрады, айтпай тандым. Қыстың суық күнінде суық су құйып қинаса да айтпай тістеніп отырғанымда, — Әй, әкеңнің аузын.. не оттап отырсың, пәленше жолдасың әлдеқашан айтқан, пәленің пәленге, түгенің түгенге тартыпсыңдар деп қоя бергені. Сөйтсем, ана иттер айтып қойған екен. Менің ит болып, қайтып айтқаным сенбейтін қып алғаным бар, — дейтін.

Қалаға барғанда мен білетін үш адамның үйінде жатты. Қабыл деген шала қазақ, Сүлеймен деген ноғай, Мәуті деген қазақ үйінде. Бұл үшеуінің де қатындары пысық, асты тәтті қып пісіре білетұғын, ауқаты нашар адамдар еді.

Байдың үйіне ақы берсе жатпайды. — Ой, тәйірі-ай, расхотымды көтереді екен деп байдың қабағын тұрып, аңдап басып, абайлап сөйлеп, күшік күйеу сықылданып жатармын ба, — деуші еді.

Мағаш деген жақсы көретұғын баласы қыстай ауру, қыс жұт, қардың кеткеніне қарамай, Еркежанды ертіп, Ұраңқайымен Мағаштың аулына келіп отырды.

Өскенбай бидің Таңшолпан деген кейін алған қатынынан шын аты Тілеуберді, жалған аты Шыбар деген баласы болған. Шыбар менің әкемнің асықты бірге ойнап өс-

кен тату туысқаны еді. Шыбардың дәулеті нашар болды да, өзі өліп, артында үш баласы қалып, соның Қанағат деген менімен құрбы, ортаншы баласы, қолынан келсе ұрлық қылғандай, ағайынға қадірі жоқ, жас жігіт еді. Сол Қанағат, сол жылы, бұрынғы әкесі алып берген қатынын кемсініп, біреудің қызын алып қашқан соң, ағасы жазғырып, қолындағы барлық малын қыздың әкесіне сыпырып алып берген. Ағайынына теңтек болып, малдан айырылып қалған Қанағат сорлыға жоқшылық күнін көріп шықпақта қиын болып, біреудің арық атын сұрап мініп, қалаға барып, азырақ астық алып, иттеніп, біздің төменгі ауылға жеткізіп, Мағаштың көңілін сұрамақшы болып, ауылға келді. Өзі жалпы туысқанынан сөгіс естіп жасып қалған сорлы Мағашқа да қорғалап, әрең сәлем беріп жүрген, сұрағанымызда әрең айтты.

Қораның сыртында киіз үймен отырған менің әкеме де сәлем бере кетпекші болып барса, сен қайдан жүрсің десе, Қанағат жүрген жайын, аты болдырғанын, әншейін жайкүйдің ретінде айтса, әкем:— Ой, байғұс-ай! Атың болдырып келе ме? Олай болса, менің қара атымды жегіп, астығыңды жеткізіп ала қой деп қыстай сұлылап отырған атын Қанағатқа жеккізіп жібереді. Мағыш маған:— Ой, сенің әкеңе қайткен адам ұқсай алады?! Қанағат деген кім? Құрбысы, сыйласы емес. Оған болыспақ, мархамат қылмақ, сен, мен, Кәкітай сықылдылардікі емес пе? Қанағатқа астындағы атын қосып беріп отырған әкеге мен ұқсай алмаймын,— деді, әкесінің жомарттығына сүйсініп. Осы сықылды мінезі толып жатыр.

Менің жас күнімде, Кавказдағы атақты батыр Таштемірдің баласы, қасында екі жолдасы бар, қыстап жатып, жаз шыққан соң үшеуі үш ат мініп кетті. Ол Таштемірдің баласы екенін жасырып жүреді екен. Бір күні бір сөзден біздің ауылдың бір жігітіне ашуланып, әлгі жігітті өлтіремін деп қуғанда, сені өлтірмесем Таштемірден тумайын,— деп аузынан шығып кетіпті, сонан кейін Таштемірдің баласы екенін білген.

Жыл сайын бірден, екіден Үркіттен қашқан Кавказдың адамдары келіп, кейде қыстап, кейде бір-екі ай жатып, кісі басы ат мініп кетеді. Осындай ат мініп кеткен адамдар 15 шамалы бар шығар. Осылар секілді қашып келе жатқан мұсылманға ат беріп жіберетұғын әдет үлкен қажыда да көп болса керек.

Мен жоғарыда жазғанымда айтқамын: әкесінің мінезін баласы жазбақ қолайсыз деп. Сондағы менің ойымша келгені баласының көңліне әкесінің жақсы қылықтары ғана түсіп, жаман мінезі түспейтін сықылды.

Мен қандайлық әділ көзбен қарап жазайын десем де: — Жасында кәрлі еді, жанын күткіш, ертерек шау тартып, еріншегірек тартты демесем, басқа мін таба алмадым, мұнымен әкемді мақтайын дегенім емес, бар білгенім — сезгенім осы-ақ.

Енді Долгополовтың менің әкеме айтқан сынын жазайын. Бұл Долгополовтың бірінші ме, я екінші ме, государственный Думаға Одесса қаласынан депутат болып сайланған адам. Докторлық экзамен беріп жатқан жерінде саяси айыбы болып айдалып, Семейге келген жерінде, менің әкеммен танысып, 1885 жылы жаздай біздің ауылда болған. Бір күні әкем сөйлесіп отырып, менің балаларымды сынашы депті. Сонда Долгополовтың айтқаны: Сенің балаларыңның адамға қарасы түзу, зерек, жақсы балалар. Бірақ сенің мына сән-салтанатыңды, дәулет-дәуренінді көріп отырып, жақсы бала бола алмайды. (Әкемнің жазды өлең қылғандағы ауылы осы Долгополовтың біздің ауылды жайлағандағы өзінің ауылы еді). Ғылымға ет ауыртып еңбек қылмаса қолға түспейді. Сенің балаларың оншалық етін ауыртып, еңбек қып не қылсын. Еңбексіз-ақ өзі хан, өзі би. Сенің ауылыңның төбесі көрінбестей алысқа кетсе, сонда адам болады депті.

Содан соң: өзімді сынашы, — депті, әкем. Сондағы Долгополовтың айтқан сыны: Сенің басың алтын адамсың, бірақ үйренген әдет-салтың жаман. Таңертең төсектен тұрасың, біреу әкеліп киімдеріңді киіндіреді, арқаңа шапаның-

ды жабады, есікті ашып, тысқа шығарады, қайтып келген соң тағы да есікті ашып үйге енгізіп, алдыңа шылапшынды әкеліп, құманмен суды қолыңа құяды. Ас келсе, шайыңды құйып береді, етіңді жапырақтап береді. Ұйықтамақ болсаң, төсегіңді салып, өзіңді біреу шешіндіріп жатқызып, шақшанды бір жағыңа, мұрын орамалыңды бір жағыңа тығып, үстіңе көрпенді жауып салады. Өзің — өзің үшін не қыласың? Әрнешік ұйықтап көресің, — депті. Осы Долгополовтың аз ғана сөзі менің әкемнің бір қатар әдетін, салтын көрсетер деп жаздым.

13 жасынан жұмысқа жүргізіпті. Қажының өзінің қыздай алған бәйбішесі Күңке шешеміз өзінен бірнеше жас үлкен екен. Қажыны күтуге қолайсыз, жасы жетіп қалған адам болғандығынан кейін, алған қатыны біздің шешеміз Ұлжанның қолына шығыпты. Ұлжаннан басқа Айғыз деген Халиолла мен Смағұлдың шешесі бар. Бұл екі байбішесі бір болыпты. Күңкеден туған жалғыз баласы Құдайберді деген ағамыз шешемді тастап кетті деп, қажыға кектеніп, айтқанына көнбей, шалыс болған екен. Әкеммен бірге туған ағасы Тәңірберді Өскенбай бидің кейін алған қатынының қолында өсіпті. Қолындағы баласы — менің әкем, қолайлысы да сол болған шығар. Сол он үш жасынан былай қарай қажының жауын жаулап, бірде жеңіліп, бірде жеңіп, ағайындарымен бірге қосылып, бірде ашылып келіп, жиырма жеті жасында біздің елдің Бұғылы жақ шетіндегі Оразбай Аққұлы баласының ауылындағы сайлауда қасында туған-туысқанынан адам жоқ, жалғыз барып елді жеңіп алып, інісі Ысқақты болыстыққа сайлап қайтыпты. Оразбай Аққұлы баласы сықылды бір сыпырашын сенген жолдастары болған. Бұлардан басқасын «Адал дос болмайды, алдамшы» деп жек көреді екен. Оған менің әкем көнбей, өзі заманында тапқан достарына алаңсыз сеніп жүре беріпті. Қажының қатты айтып ұрысқан жерлері де болса керек. Осы ретімен жік салмай, Ысқақты үш рет болыстыққа сайлатыпты. Ысқақты соңғы болыстыққа сайлатардың алдында, бір күні Ысқақтың ауылына елдің

бір жиылысы тобына менің әкем келсе, Ысқақ төсектен тұрған жоқ, түске шейін отырған елдің ақсақалдары жалығып тарқан бара жатыр екен. Сонда әкем Ысқақты шақырып алып:— Сонау Оразбайдың не ойлап бара жатқанын білдің бе?— депті.— Ендеше, сені келесі сайлауда боғымды болыс сайлаймын деп барады — депті. Біздің қажы баласының елді билегені-ай дейтұғын дәурені — осы Ысқақтың болыс болып өткерген тоғыз жылы. Қажы баласы атанған жандар елді билеу үшін елге жағынып, елдің ықыласын алу керек дегенді ұмытып, тек Абайға жақсақ болады дегенді көздеген көрінеді.

Кенже інісі Оспан, сырты аусар, аңғал, көңілі сүйген кісіге көл болып төге салатын, көңілі сүймеген адамды үйінен сүйреп тастайтұғын адам болса керек. Бірақ анығында Абайдың соңғы ақылдысы сыртқа аусар болып отырып, іші есендал, күдікте бір келешек пайдасын көздеп, я болмаса жұртты дәмелендірейін деп істейтін болса керек. Ақыл тоқтатып, анық жобалы жолына түспей келе жатқан жаста әр адам әртүрлі жорып адасса керек.

Жоғарыдағы айтып кеткен Құдайберді ағамызбен, әкеме көнбедің, күндестік ойладың деп, жасында менің әкеме де араз болып келін, өлерінің алдында екі-үш жыл бұрын татуласқан екен. Осы екі-үш жылда бұрынғы араздық жоғалып, қатты, қызықты туысқан болыпты.

Әкем айтын отырушы еді: қайғы жас жүрекке қатты батады екен, Бәкемнің өліміндей қатты батқан өлім көрмедім деп (Құдайбердіні Бәкем деуші еді). Мағауияның өлгендегісін өлшеп айтқан жоқ, бұрынғы Оспан мен Ғаблрахимнің өлімін өлшеп айтып еді. Ысқақтың үш сайлауынан кейін Бәкемнің орнына беремін деп, жиырмадан жаңа асқан Шәкәрім қажыны болыстыққа сайлатыпты.

Әкемнің көбінесе ағайын-туысқандарын жамандап, сөгіп айта беретұғынына өзінің Ырғызбай деген табының елден ерекше нашарлығынан болған секілді.

АБАЙДЫҢ ӨМІР ЖОЛЫ

1. Ақынның балалық шағы

Тобықты елі май айының 10—15-інде, бауырдың шыбыны шағып малды жөндеп жайылтпайды. Жонға жайлауға көшеміз деп арқан-жібін, ер-тұрманын жабдықтап әбігер болып жатады. Шыңғыс тауы оңтүстіктен солтүстікке қарай көлденеңдей біткен ұзындығы 200 шақырымдай, ені 15—20 шақырымдай, аса биік тау емес. Шыңғыс тауының сай-саласынан кеш жүретін кей сайларынан арбамен де өтуге боларлық белгілі асулары болады. Бауырдан асыға көшкен Құнанбай ауылдары жота-жол Бөкенші деген асумен асып, таудың күн-батыс жағындағы Тоңаша, Барлыбай өзендеріне қонып, бір жұма, он күндей аялдап, шөптің сонысын басып, жотадан асып, мол сулы, қалың шалғынды, кең қоныстарды жайлайды.

Бұл жердің жон деп аталатын мәнісі «Сарыарқа» деген қазақ баласына әйгілі биік жота күншығыста Тарбағатай, Алтай тауынан басталып, солтүстікке Баянауыл тауларына барып жалғасады. Сол жота Шыңғыс тауының күнбатыс жағымен қатарласып өтеді. Ол жотаның белгісі кей жері биік, кей жері аласа болғанымен судың ағысын екіге бөліп тұрады. Күншығыс жаққа қарайтын сай-салалардан аққан судың аяғы Ертіс өзеніне құяды. Күнбатысқа қарайтын сайдан аққан су Балқаш көліне құяды.

Бұл жотаны тобықты елі жон деп атайды. Жаздың ыстық күндерінде жон жайлаған елдің малдары шыбындамайды, қоңыр салқын самал жел соғып тұрады. Жонның күнбатыс жағындағы Құнанбай қоныстары Жыланды, Тай, Байқошқар, Балашақпақ деген өзендер көкорай шалғын, бәйшешек ұзарып өсіп, толып, шалғыннан құлын-тайдың жоны қылтылдап қана көрініп, өзені күркіреп ағып жа-

тады. Абайдың «Жазды күн шілде болғанда» дейтін өлеңіндегі табиғат көркін жырлауына, толғауына шабыт беретін осы жайлау болатын.

Құнанбай ауылдары бір қонысқа ұзақ отырмайды, он-он бес күнде жұрт аударып көшіп отырады. Қалың жылқы ауыл маңын шұбырынды дабыл қылып тез тоздырып тастайды. Бұл жайлаудан июль айының бас кезінде қайта көшіп, жоннан асын Барлыбай, Тоңаша өзендеріне аз күн аялдап қозы қырқын, күзем алады да, Шыңғыс тауынан Бауырға аса көшеді. Шыңғыстың күншығыс жағы жазық дала, 20—25 шақырымдай жерге дейін тастақ, шөбі тақыр, мық жусанды, қар жатпайтын Қарабөктер аталады. Онан төмен Қарауыл, Тоқбамбет, Хан, Көкенші деген өзендердің суының жайылмасы жалпақ бәйек, шабындық, қалың ши болады. Тобықтының Олжай дейтін атасының тұқымдары сол жерлерге қарлығаштың қанатындай қатар қыстайды. Сол қыстаулардың күншығыс жақ даласы көкпек, жусан, жалманқұлақ, алғи дейтұғын ащылы-тұщылы шөпті болады. Үш айда жайлауда шалғын мен бетегеге жайылып, ащылы жерді аңсаған мал осы бауырға келгенде, құрт көргенде ауызынан су ағатын қышқыл сағынған адамдай құмартын, құшырлана жең мейірі қанады. Бұл даланы Бауыр деседі.

Мол құдықтардан күзеу қора салады. Бұл бауырда бос су, аққан бұлақ жоққа есен. Малды ауылдар қонған жерінің бір жылдан бері құлап, құмдап қалған құдықтарын аршып астау, қауғамен малын суғарып, қандыра алмай әуре-сарсаңға түседі. Сондықтан үдере көшуге салады.

Үдере көшу деген жүгін ерте салқында артып қонған жеріне итарқа, жаппа тігіп, малын сулатып сарықтатып, адамы шай қайнатып ішіп дамылдайды да, түстен кейін тағы көшеді. Сондай қалыппен көшкен Құнанбай ауылдары Қасқабұлақ деген бос сулы қонысына келіп қонады. Таудың төскейінен күнбатыс жағындағы Ойқұдық даласына қарай ағып жатқан, көлемі мың қойдың қотанындай, жеті жерінен атқылап шығып жатқан көзі бар, даңғайыр

мөлдір сулы бұлақ — Құнанбай, Өскенбайдың күзеуі. Үдере көшіп шаршап-шалдығып келген ел бұлақтың екі жағындағы қалың шалғынға үлкен үйлерін тігіп, орнығып, жайланып қалады. Сол қалыпты әдеті бойынша Құнанбай ауылы Қасқабұлаққа келіп қонғаннан кейін 1845 жылы ескіше 10 август күні Құнанбайдың екінші әйелі Ұлжан толғатып, бір ұл дүниеге келеді. Ел қайта көшерде Құнанбайдың шешесі Зере келінімнің күні таяу, салтатқа мінсе баласына зақым келер деп, Ұлжанды өзінің пәуескесіне отырғызып келген еді. Бала шыр өтіп жерге түскен соң әйелдер, балалар Ұлжан аман-есен босанып ұл тапты десіп Зереден, Құнанбайдан шүйінші сұрасып жүгірісіп жүр. Қолы бостау еркектер атқа мініп Құнанбайдың ағайын-туған, құда-тамыр, дос-жарандарынан шүйінші сұрауға кетіп жатыр. Бұл бала Ұлжанның екінші тапқан ұлы екен. Баланы жерден көтеріп алған, құндақтаған, бетін ашып көрген қатындар сыпсындасып, біріне-бірі көргенін айтысып, Ұлжан байғұс енді келін алған тоқал деген кемсіткен аттан құтылар, мына туған нәрестенің екі шекесі торсықтай, маңдайы кере қарыс, көзі ботаның көзіндей ерекше ұл екен деп, біреуі қой әрі тілің тасқа болсын, Ұлжанның өзі де жақсы әйел ғой, ер мінезді, еркек тұлғалы, қолы ашық, малшы-жалшы демеі бауырына тартып тұрады, илайым байғұстың жолы болсын десіп дуылдасып жатыр.

Құнанбайдың бұдан бұрын туып, ер жетіп қалған екі ұлы болатын. Өзінің алғашқы бәйбіше қатыны Күңкеден туған ұлының атын Құдайберді, Ұлжанның тұңғыш ұлының атын Тәңірберді қойған. Мынау үшінші ұлының атын Ибраһим деп арабшылап қояды. Ибраһим Мұхаммет пайғамбардың ұлы атасы, өзі де пайғамбар атағын алған адам екен. Бұл атты баласына қоюы Құнанбайдың өз ортасынан ерекше дін жолына берілгендіктің белгісі сықылды. Құнанбай мұсылманша көп оқымаған адам. Өскенбай тұңғыш қызы Тайбаланы, одан екі жыл кейін туған ұлы Құнанбайды ел ішінде зекет, садақа жинап, қошқар-теке алып

жүрген бір қожаны қолына сақтап оқуға беріпті. Тайбала «әфтиектің» суресін, Құнанбай «ежігін» оқып жүргенде, қожа өз жайымен кетіп қалады да, бұларға оқу есігі жабылады. Шала оқып қалған Құнанбай намаз, ораза-зекет сықылды дін жолын ел ішіндегі шала молдалардан сұрап, құрастырып біліп, ұстанып, одан әрі қарай білуге құмартып жүреді. Мына жаңа туған баласына пайғамбардың атын қоюы осының салдары болуы керек.

Құнанбай бұл шамада жасы 40-тан асып, әкесі Өскенбай қартайып, биліктен қалып, орыстың патшалық заңы «Степное положение» шығып, бұрынғы сайлаусыз болатын би дәрежесін өзгертіп, болыстық-старшын, ауылдық би, ауылдық старшина атанған кезде күшік тобықты атанатын 15 старшын елге болыстық старшина болып сайланып, тобықты елінің үштен біріндей ғана елге әмірші болып тұрған екен.

Құнанбайдың туған шешесі Зере ақкөңіл, аңқау, адал бәйбіше болды деседі. Жалғыз ұлы Құнанбай балалы болып, өсіп-өніп келе жатқанына қатты қуанып, жаңа туған жас немересі Ибраһимге мейірі түсіп, іші елжіреп, тербетіп, уатып, өлеңдетіп:

Әлди-әлди Абайым,
Атқа тоқым жабайын
Тыста жүрген апасын
Қайдан іздеп табайын.

дейді екен, мұны естіген қатын-қалаш басында күліп, әзіл қылып, бұл бала кәрі әжесінің Абайы ғой десіп жүріп, өздері де айтуға қиын Ибраһимді қалдырып «Абай, Абай-жан» деп атандырып кетеді.

Абайдың әкесі Құнанбай бір анадан жалғыз болып қатыбас, қытымыр, суық пішінді, үй-ішіне жылы шырай бөрмейтін адам екен. Құнанбайдың әкесі Өскенбай тобықтының биі болған. Ақ көңіл, мырза, ағайынға қадірлі болыпты, Өскенбайдың әкесі Ырғызбай жасынан балуан,

батыр болып, 17 жасында қазақ-қалмақ жиылған тойда бас балуанға түсіп, қалмақтардың Қоңыраулы дейтұғын балуанын жығып бәйге алады. Одан кейін бірнеше соғыста шеп бұзып, жауды жеңіп, найзагер батыр деген ата қалған адам екен.

Абайдың туған шешесі Ұлжан-Тұрпан қызы қаракесек, шаншар руы Бертіс бидің нәсілі. Қалжың сөзді айтып, орта жүзге атағы шыққан Қантай, Тонтайдың қарындасы екен.

1849 жылдар шамасында 70 жастан асып, Құнанбайдың әкесі Өскенбай би қайтыс болып, тобықты елі басшымыз еді, құрметтіміз еді десіп, жабдығын түгел көтеріп: керей, уақ, бура, матай елін, қаракесек, майқы бошанның басты адамдарын жаназаға, қырқына шақырып сый-сыпатпен жөнелтеді.

Жасынан өз қатарынан озуға, ел аузында даңқы, атағы қаларлық іс етуге құмар Құнанбай әкесіне көп ел, зор жиын жиып ас беруге талаптанып, қасына оншақты ел адамын ертіп сапар шегіп, тобықтымен көршілес Бошан руының атақты биі Қазыбектің шөбересі Алшынбайға, Әйбике, Нұрбике қарашор руларының басшыларына жолаушылап барып қонақтап, оларға көршілес бес мейрам, жеті момын атанатын қалың арғынның адамдарына жолығып, келген жұмысын сұрағанда, Өскенбай менің әкем болса, сіздердің ағаларыңыз еді, жылы толғанда әкеме ас берейін деп едім, сіздер көмектесіңіздер, үш жүзді түгел қазақ баласын асқа шақырсам деп едім, шығын-жабдығы менен болса, қонақ күтіп, жиын тарату сіздерден болса дейді. Құнанбайдың алысқа сермейтін талабын көрген арғынның басшы адамдары құптасып, ас беретін үйдің тігілетін жерін, астың мезгілін байласып тарқасады.

Сол Өскенбай асына Қарқаралы дуанына қарайтын бір болыс жобалай керей руының байы Шүршіт дейтін кісі Құнанбаймен қадірлес адам екен. Он семіз жылқы сойыс әкеліпті. Соның біреуіне бір жастау татар жігітін мінгізіп әкелген екен. Құнанбайға сәлемдесіп, амандасып, әке-

сінің асына қайырлы болсын айтып, әкелген сойыс малын беріп, онымен қабат қасына ертіп келген татар жігітінің жайын баяндайды.

Былтырғы өткен күзде қоянды жәрменкесіне сатуға мал айдатып жіберген адамдарыма осы ноғай жігіті жолығып, мен әскер қызметінен қашып жүрген адам едім, сіздер қыр адамдары сықылды көрінген соң арыз-мұң шағуға келдім. Маған мұсылмандық жолмен жәрдем етулеріңізді сұраймын дейді. Олардың жандары ашып қастарына ертіп маған әкеп тапсырды. Қыстай өзімнің және көршілерімнің балаларын аз да болса тілі жаттыға берсін деп оқыттырып шықтым. Мен оқымаған адам ғой, байқауымша мінезі, адамшылығы жақсы көрінеді. Былтыр сіз бір жақсы молдаға зәру болып жүрмін деп едіңіз, біздің керей қысы-жазы қошетін, оқудың, діннің қадірін білмейтін надан ел — ғой сондықтан сізге алып келіп едім. Егер керек десеңіз алып қалыңыз дейді, Жарамды молла табылмай, дін жолын өркендете алмай жүрген Құнанбай Шүршітке: — Бай, сізге көп рахмет. Маған молла қатты қажет еді, — деп аты-жөнін сұрап біліп, сол Ғабитқан деген татар молланы өз қарауына алады.

Құнанбай әкесінің асына үш жүздің баласын түгел жиып, дау-жанжалсыз тарқатып, ойлаған зор мақсатын орындап, атағы артып, көңілі тасып, еліне қайтады. Елге келіп жайланған соң, 15 жасар Құдайбердіні, 9 жасқа келген Тәңірбердіні, кіші шешесі Күншеден туған Солтанбекті, Майбасардың баласы Ақметжанды, тағы да көрші-қолаңшының балаларын жинап, бөлек үй тігіп беріп Ғабитқанға бала оқыттырады.

Құнанбай ауылдары қыстауынан ерте қар алатегенек болып ери бастасымен көшіп, Қызылжал, Найзатас, Ескітам дейтұғын күзеу қораларына қонады. Күз болса, осы күзеу қорада қар екі-үш жауғанша отырады. Малдың қыс жайылатын жерін кейінге сақтайды. Бұл мезгілдерде суық киіз үйде балаларға оқу қиын болғандықтан Құнанбай Ескітам деген мол судың басынан жиырма шақты ба-

ла сиып жатып оқырлық медресе салғызып, Ғабитқанды шәкірттерімен сонда орналастырады. 8 жасқа келіп оқуға жараған соң Абайды да осы медресеге оқуға түсіреді. Бұл Ырғызбай, Өскенбай, Құнанбай тұқымдары жасынан пысық, зерек орамды болып ерте ер жетеді екен. Мына Абай мінезі олардан басқаша. Аңқау, салғырт, салмақты болып, ойланбай сөз сөйлемейді, айтылған сөздің байыбына бармай тоқтамайтын болады. Сонысын көрген жұрт бұл тұқымына тартпаған, қандай адам болары мәлімсіз бала деседі екен.

Абай туғанынен екі жыл кейін Ұлжан тағы бір ұл табады. Әкесі оның атын Ысқақ қояды, Ол да пайғамбар аты екен.

Құнанбай болыстық старшина болып ел аралап, тобықты жуан-таяқ руының Қарабатыр деген ауылына барып, қонақтап жатып жүріп Бекен деген адамның Айғыз деген қызын көріп көңілі ауып, әйелдікке сұрайды. Бекен Құнанбайға қыз бермеймін демейді, Бірақ малым аз болса да, қонысым тар болып жүр, сіз сияқты адамға жақын болудан қашамын ба деген соң, бір шоғыр ауыл, оншақты үй, Қарабатырды көшіріп алып келіп Шыңғыс тауының ішінен Сарқатын деген жерге қыстатады. Сөйтіп, Айғызды екі әйел үстіне тоқалдыққа алады екен.

Айғыз өте оңді әйел болуы керек. Бері келгенде, балалары ашақ әже деседі екен. Осы Айғыздан 1848 жылы Абайдан 3 жасы кіші ұл туса, Құнанбай оның атын тағы пайғамбар атымен Халиолла қояды. Ысқақ пен Халиолла қатар ер жетіп 8 жасқа келгенде оларды да Ғабитқан медресесіне береді. Ысқақ жасынан пысық, зерек болады. Халиолла тұйықтау, сабырлы, көп сөйлемейтін момын бала болады.

Абай Ғабитқан медресінен 3 жыл оқиды, әуелде сабақ (дәріс) тыңдағанда аңырып тұрып қалып, жүре тез ұғып, тез жаттап, бір естігенін ұмытпайтын, бір ұққанын қайта сұрамайтын ұғымтал, ұстамды шәкірт бола бастайды. Ға-

битқан молла да өте жақсы көріп, басқа шәкірттерінен өзгеше қарай бастайды.

Құнанбайға:— Мырза, мына Абай деген ұлыңыз дана жігіт, бұларға керек шаһар (қаладағы) зор медресеге жоғары ғалым қазіреттерден дәріс (сабақ) оқытарға керек, деп Абайдың болашағы өзге екенін баяндап отыратын болады.

Құнанбайдың ендігі мақсаты өз балаларынан дін жолына жетік, қазақ ортасына, ораза, намаз, зекет, ғарыз-уәжіп дейтұғын тағат-ғибадат үйретерлік адам даярлап шығару болады. Ол ойына мына Ғабитқан молланың сөзі де қозғау салады. Ежелден адамға сыншы Құнанбай балаларын да сынап, байқап жүріп, жас Абайдан зор үміт күтеді екен, ауыл адамдарымен кеңескенде:

— Мырза, балаларың ер жетіп қалыпты, қайсысы жақсы болады деп ойлайсыз,— деп сұрағанда, Құнанбай:— не күтсеңдер де мына қарашұнақтан күтулеріңе болады,— дейді деген аңыз бар.

Абайдың басы үлкен болып, оған қарағанда құлағы кішірек еді, қарашұнақ деп сондықтан айтқаны болуы керек. Енді жоғары оқуға өзі үміт еткен 11 жастағы Абайды Семей қаласына ертіп келіп Ахмет риза хазіреттің медресесіне кіргізіп, оқуға беріп қайтады.

Бұрын қалалы жерде болмаған қазақ баласын көрген татардың оқып жүрген шәкірт балалары түйе көрген мәстектей құлағын тігіп, үрке қарайды. Молланың, халфенің көзі таса болса, киімінен жұлып кетіп, іліп — қағып өтіп, сасық, бит қазақ деп сөзбен шалып Абайдың мазасын кетіріп тәлкектейді. Бірақ, одан жасып, жабықпай, сайқал мазаққа өздерінен асып түскен, шәкірттік тәртіпті жақсы білетін бала екенін таныған соң, тез үйлесіп, сөйлестік болады. Дін оқуының қырдағы оқудан өзгешелігі аз. Қырдан құран, қырқхадис, бақырған оқыса, мұнда да сол құран оқытады. Оған қоса «тухфатулмүлк, «мухтасар» деген араб тіліндегі кітаптар оқытады. Құран аяттарын жаттата-

ды, мешітке апарып бес уақыт назам оқытады. Рамазан айларында тарауық айтқызады.

Үш жылдай Ғабитқан молладан оқып, дін сабағын ұғынып қалған Абайға бұл онша қиынға түспейді. Аз арада алдыңғы шәкірттердің қатарына қосылып, мәжілістеріне қатыса бастайды.

Өздерінің мөлшерлі дәрісін оқып шығып, қолы босаға уақыттарында халфелік білім алуға жақындап қалған ірі шәкірттердің бір ермегі шығар, бәйт айту, «мұхамедие, «зарқұм», «суффаттл ғазиз» деген жырлы, күйлі кітаптарды әндетіп қосылып оқу, думан сауық құрып, көңіл көтеру әдеті екен. Туысында ақындық таланты бар Абай мына ұйқасымды, мұнды, күңіренген үнді қатты тамашалап, бар ынтасын қойып тез үйренді. Соларға қосылып өзі де бәйт, шығыр айтатын болады.

Абай сол медреседе оқып жүріп татар тілін жақсы біледі. Оған қоса араб, парсы, шағатай, түрк тілдерін білуге құмарланып, «тәржімә» яғни, жоғары тілдерді татар тіліне аударған мұсылман ғалымдарының еңбегін тауып алып үзбей оқитын болады. Аздан соң өзі де ұғатын дәрежеге жетеді. Жаз демалысқа, қырға қайтарында керекті кітаптарын алып қайтып, бос мезгілдерінде оқуды әдетке айналдырады.

Бұдан 3 жыл бұрын Семей қаласында оқып жаттығып қалған 13 жасар шәкірт Абай биыл күз басталмас бұрын қырдан келіп, медресеге орналасады да, құран, мұқтасар, наху, мантік пәндерін толық меңгеріп алғандықтан бос уақытын пайдаланып, күншығыстан шыққан ақын-жазушы, ғалымдарының шығармаларын алып оқып таныса бастайды. Бұл танысу Абайға дін жолынан басқа да білім-өнер жолы бар екенін, адам өміріне пайдалы сара ғылым барлығын танытады. Онымен қабат ендігі заманғы өнер-білім орыстың тілімен, оқуымен табылатынына көзі жетеді.

Сондықтан жаңа жылдың аз күнгі демалысынан кейін қырдағы әкесіне ақылдасып рұхсат алмай, Семейдегі «го-

родской приходское» дейтұғын орысша школаға түсіп оқи бастайды. Ендігі қалған 4—5 айда бір жылдық оқу мөлшерін (программасын) оқып білуге барынша иждағат салып кірісіп, май айының ортасында өте жақсы (отлично) деген бағалау қағазын алып шығады.

2. Ақынның жастық шағы

Абай оқудан әр жыл майдың 15—20-нан қалмай қырдағы үйіне демалысқа қайтатын. Сол мөлшерлі мезгілде әкесі сенімді адам мен ат жібереді. Биыл да ат келетін уақыты таянғанда жас шәкірт елге алып қайтатын керекті кітаптарын қарастырып жинап, әсіресе осы қыс ортасынан бері қарай оқып келген орыс тіліндегі кітаптарды іздеп тауып алып жүргенде, ат әкелген Байтас атын «заречное слабодка» — жатақ деп аталатын Ертістің күнбатыс жағындағы, Құнанбайдың келіп жатып жүретін пәтер үйі Бұқаш байдың қорасына байлап тастап, өзі желқайықпен өтіп, Семей қаласындағы Абай жататын Мәутінің үйін сұрастырып тауып келеді. Ауылдың амандығын, өзінің ат әкелгендігін айтқан соң, жерді сағынып жүрген жас шәкірт көп аялдамай елге қайтады. Қаладан ұзап шыққанда жаз шығып, жер кеуіп, масатыдай түрленіп өскен көкшөп, жұпардай аңқыған хош иіс, кең һауа жұтса тойғысыз. Туған жерінің, өскен өлінің хабаршысындай алдынан ескен қоңыр жел лебі жас баланың көңілін көкке сермеп, алтынды өмір алдынан сәуле беріп келе жатқандай болады. Жүрісі тиыш, тақымынан шыққан жылпос аты, сенімді серік жолдасы: тез жүр, сағынған аулыңа, тез апарамыз дегендей алып-ұшып келеді. Бұлаң құйрыққа салып жортып отырып, жолдағы бекет үйлерінің бірінен сусын, бірінен шәй ішіп сусындай отырып, араға бір түнеп, Шыңғыс тауының сыртындағы кең жайлау, мол су, көкорай шалғынға көшіп шыққан аулына күн батарға таянғанда келіп жетеді.

Бұл жер атақты Барлыбай өзені сарқырап ағып жатқан мөлдір су, екі жағы жазық, атбаурынан келетін көк шалғын, байлаған құлын көрінбейтін бие бау, кереге жайғызбайтын қалың көк бетеге. Өзенді жағалай қонған оншақты ауыл ортасында күмбездей аппақ болып тұрған алты қанат үйлер, шет жағында мал қотанына арналған қоңырқай төрт қанат үйлер, кешке жақын өзеннен су ішіп, өріске қарай шұрқырап, кісінесіп қаптап келе жатқан қалың жылқы. Қозысын ертіп маңырап, тарыдай бытырап еріп келе жатқан мыңғырған ақтылы қой, қоңырлатып дауысын созып, әнге салып боздаған көп түйе. Сағанышы қойнына симай келе жатқан жас жолаушыны қошаметпен қарсы алғандай. Бұл сықылды табиғаттың көркемдігіне бұрын көңіл қойып байқамаған Абайға өте таңсық, асқан сұлу, көрікті көрініс еді. Бұлар үй сыртына таянып келгенде, жерошақ басында жүрген әйелдер шүйінші-шүйінші Абайжан келіп қалды десіп үйге қарай жүгірісіп, үйден Абайдың кәрі әжесі Зере, өз шешесі Ұлжан, кіші шешесі Айғыз жарыса шығып қарсы алысады. Абай аттан түсісімен әжесін құшақтап, мейірленіп, қалтылдаған қолын ұстап, маңдайынан, бетінен сүйгізіп, босағада тұрған сабырлы Ұлжан:

— Әй, Абай, әуелі үйдегі әкеңе сәлем беріп шық, содан кейін біздің талқымызға түсесін,— деген соң Абай басқаға қарамай, үлкен үйге кіріп, медреседен алған тәртібімен екі қолын қусырып, иіліп, маққаммен келтіріп «ассалаумағалейкум» деп сәлем беріп, Құнанбайдың төменгі жағына келіп жүгініп отырады. Құнанбай әдеті қатын-баласына, туған-туысқанына жылышырай беріп, шешіліп әңгімелесіп көрген адам емес. Жолаушы келген баласының күн, жел қағып қоңырланып қалған пішініне, арықтап, ұзарып өсіп қалған бойына, шаһарша, татарша киген киіміне назар салып қарап, аз отырып өңі жылып.

— Балам, білім алып, құдай жолын танып, молда болып, сау қайттың ба,— дегенде Абай:

— Аллаға шүкір, хайырлы дұғаңызда,— деп жауап қайтарады.

— Жарайды балам, енді тыстағы шешелеріңе барып амандас,— деген соң тысқа қайта шыққанда, ауылдың барлық қатын-қалаш, бала-шағасы жиылып, үйге кіруге бата алмай күтіп тұрғанын көреді. Олар кезек-кезек құшақтап сүйіп, амандығын сұрасып, дабырлап босатпағанда әжесі: қой әрі, шаршап келген баламды мазаламай босатыңдар, қалғандарың ертең келіндер, тамақ ішіп тынықсын деп көпті таратып, Абайды өз қасына алып үйіне кіргізеді.

Осындай амандасу, құшақтасумен 2—3 күн өткеннен кейін, Абай, сені әкең шақырып жатыр деп біреу келген соң, Абай сәлем беріп, алғашқыдай тағы жүгініп отырғанда, Құнанбай екінші рет баласының бетіне тесірейе қарап, аз отырды да, сөзін бастайды.

— Балам, сені оқуға бергенде, құдай жолын танысын, әдеп, тәрбие үйренсін деп берген едім. Қазіреттің сәлем сөзіне қарағанда, жақсы өткерген көрінесің, жарайды,— деп бір қойып, тағы да аз ойланып отырып енді айтпақшы сөзіне көшеді.— Мен бір анадан жалғыз туып, жасымнан қатыбас болып ер жеттім, буыным қатпай жатып әкем Өскенбайдың ел басқару, билік айту жұмысына қатыстым. Көп талқысы мені ерте қартайтты. Бұл күнде жер ортасы елуден астым, өзіме тете інілерім Майбасар, Жақыптар кіресілі ел, шығасылы жау болды. Ер жеткен балам Құдайберді болса, қалың дәулет, көп ауыл-аймақтың талқысына түсіп, одан босамайтын болды. Тәңірберді от басы, ошақ қасы ұсақ шаруадан бойы аса алмады. Басқадай көмектесер ағайын көрінбейді. Ең аяғы біреуге айт деп жіберген сөзімді түгел айтып, толық жауап алып келетін адам табылмады. Сондықтан енді сен бұдан былай оқуды тоқтатып менің жұмсаған жұмысыма барып, тапсырғанымды орындап қайтып тұратын боласын.— деді.

Құнанбайдың бұл сөзі тұжырымды бұйрығы, шешіл-

мес байламы, үзілмес ноқтасы. Мұны алғашқы естігенде жас Абайдың бойы қалтырап, жүрегі мұздап, ақылы шатасып, өзін-өзі билей алмай кеткені оқушыға әбден түсінікті болар. Бірақ туысында біткен зор қайрат, толғаулы ақыл бойын тез билетіп, ой таразысына тез салды. Мұндай түпсіз терең шыңыраудан қалай жол тауып шығудың қамын ойлады.

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме,
Қызық келсе қызықпа, оңғаққа ерме.
Жүрегіңе сүңгі де түбін көзде
Содан тапқан шын асыл, тастай көрме,—

дей, елге үлгі айтатын Абай қайғыға құламай, жүрегіне сүңгіп, содан тапқан асылын іске асырмақшы болады да:

— Әке, мен өз рұхсатыңыз бойынша үш жыл мұсылманша оқып, ораза, намаз, басқадай шарифат жолын үйрендім. Биыл қыс ортасынан бері қарай сізден рұхсат сұрауға уақытым болмай, орысша шkolға түсіп оқыдым. Ондағы мақсатым дін оқуы ол дүниеге басшы болса, орыс оқуы бұл дүниеге басшы болмақ. Өнер де, білім де орыста. Бұл күнде біз орыс патшалығына толық бағынған халықпыз. Бүгін өзіңізді ұлық сайлап, мансап дәреже беріп отырған сол орыс халықтары. Олармен тілмәш арқылы айтқан сөз көңіліңіздегідей болып айтылмайды. Оның айтып отырған сөзі сізге дәл ұғылмайды. Сондықтан бұдан былай орысша білмеген адам мансапқа, дәрежеге ие бола алмайды. Мұны өзіңіз де көріп, біліп жүрген шығарсыз. Ендігі менің тілегім мені ғылым-білімінен махрұм қалдырсаңыз да, менен кейінгі жас балаңыздың біреуін орысша оқуға беруіңізді өтінемін,— деді. Сонда Құнанбай баласының өте ұтымды, анық рас, алдын ойлаған зор ақылды сөзіне құлағын қойып тыңдап, толғанып аз отырады да:— жарайды, ол тілегіңді бердім. Оның дұрыс ақыл көрінеді, ендігі оның билігін саған бердім, қай ініңді оқытасың, оған қандай мал шығын етесің, ықтияры сенде болсын,— дейді.

Бұл сөз, бұл байлау Абайға өшкен жарығы, үзілген үмі-

ті қайта жалғанғандай әсер береді. Өзім оқымай, қараңғы қалсам да, артымда оқыған, білім алған інім болса, соны басшы ғып білмегенімді сұрап, үйреніп, ол алған өнер-білімінен пайдаланып отырармын деген үміт елестейді.

Жоғарыда Құнанбай Ғабитқан деген татар молла ұстап, Ескі там деген жерден медресе салғызып, бастығы Құдайберді, Тәңірберді, Абай, Ысқақ, кіші әйелі Айғыздан туған баласы Халиолланы ескіше дін оқуын оқытқан дедік. Абайдың ендігі орысша оқуға жіберсем деп ойлағаны дін оқуын оқып жүрген екі інісі Ысқақ пен Халиолланың біреуі болатын.

Елдің сынынша Ысқақ пысық, ұғымтал, ақкөңіл болады. Халиолла сабырлы, көп сөйлемейтін тұйық болады дейтін. Абай екеуін де жақсы көреді. Ысқақ шешелес, пысық, ұғымтал болғанмен одан Халиолла артық, ойлы, ақылды, дана адам болар деген үміті болады да Абай Халиолланы оңаша шақырып алып:

— Халел, сен орысша оқығың келе ме, оған талабың бар ма? — деп сұрайды. Халел аз ойланып тұрады да:

— Абай аға, егер қаражат табуға мүмкіндік болса, мен орысша оқуға өте ыхлас қояр едім, — деп беті қызарып кетеді. Абай:

— Жарайды, сен қашан оқып білім алып болдым дегеніңше қаражаттан мен тарықтырмауды міндетіме алайын. Ал, сен көңіл қойып жақсы оқып, біліміңнің пайдасын көп көрерлік, көпке үлгі бөлерлік болып шығуды міндетіңе ал, — дейді.

— Ағатай ғұп, осы уәде болсын, — деп Абайдың қолын ұстап сүйіп алады.

Байлау осымен бітеді де, Абай бір жағы әкесінің пәленге барып кел, пәлен сөзді айтып кел деген ұсақ-түйек жұмсағанына барып, оның қайтарған жауабын, істің қалай орындалғанын мәлімдеп жүреді. Бір жағынан Халелді оқыту, оған ақша құрастыруы, оны қандай школаға беру, қалай орналастыру жағын қатты ойлайды. Алғаш өзі орысша оқу бастағандағы ойы осы жаз әкесінен рұхсат алып,

Омбы қаласын барып «Кадетский корпуске» оқымақшы болған екен. Енді мына Халелді соған апарып беруге талаптанады. Ол школге қара халықтың баласын алмайды. Не төре тұқымы, не ағасұлтан, не патшадан шен алған адамдардың баласы шарт. Соның анығын білген Абай Халелді ағасұлтан Өскенбайдың немересі деген куәлік қағаз алады, онымен қабат жайлаудан семіз ат, ту бие жіберіп сатқыздырып ақша жинайды. Август айында тағы сататын мал алып, өзі апарып орналастырып қайтпақшы болады да осы байлауын Құнанбайға келіп ақылдасады. Құнанбай: мен оқыту жайын саған жүктедім, қанша мал сатасың, өзің білесің, қандай қағаз керегін өзің білесің, бірақ Халелді Омбыға сен алып бармайсың, мұнда керегің бар. Басқа адам тауып, соған қосып жібер дейді. Міне, қиындық! Бұл ауылдарда орысша тіл білетін, жол-жәйін білетін, есебін тауып баланы школға орналастыру қолынан келетін адам жоқ. Әрі-бері ойлағанда есіне татар молла Ғабитхан түседі. Ол орысша тіл біледі. Көп жол жүрген адам және ұстаған жұмысын адал ниетімен дәл орындайтын тиянақты кісі. Екінші жағынан өз шәкірттерін туған баласындай жақсы көретін мейрімді жан. Сол қасиеттеріне қарағанда бұдан орайлы адам жоқ дейді де Абай моллаға келіп барлық жағдайды айтады. Баруын өтінеді. Молла: мырза дұрыс көрсе, мен Халелді оқуға апаруға дайынмын деген соң, әкесіне қайта келіп айтса: мейлің, кімді жіберсең өзің біл дейді. Абай барлық жол жабдығын дайындап Семейге өзі ертіп барып, жетерлік ақша беріп Халиолланы моллаға ертіп аттандырады. Ол кезде пароход Кереку (Павлодардан) әрі қарай ғана жүреді. Оған дейін почта ат арбасымен барады, сондай лаумен кеткен молла бір ай шамасында Халиолланы көңілдегідей орналастырып елге қайтып оралады.

Бұл жағдайды естіген соң Абайдың көңілі орнығып, өзінің ойға алған зор мақсаты орындалып, келешек өміріне алдынан аз да болса сәуле беріп отырарлық адамы болатындығына қанағаттанады, Абайдың әдеті. Семейдегі

медреседе болғанда араб, парсы, шағатай, түрк тілдерінен дәріс тыңдап, оқуын оқығанда да, қазіреттің, халфенің тәлім-тәрбиесін алғанда да ойлы, толғаулы, шешімді қолданып отырады. Ой елегінен өткізіп керегін алып, керексізін қалдырады. Оған айтар дәлеліміз Абайдың құдайды тану туралы кейін жазған, «Құдайдың өзі де рас, сөзі де рас» деген өлеңінде:

Ақылмен хауас барлығын білмейдүр жүрек сөзедүр,
Мүтәкәлимен мәнтігім бекер босқа ередүр,— дейді.

Арабшасын оқып байымдаған адамға сол жас шәкірт уағында арабшаның мағынасын толық ұғып, оған қорытынды жасағаны көрініп тұр. Наху, мантық, араб тілінің грамматикасын және сөз мағынасын, маңызын талдап шешетін ғылыми кітабын толық ұғып оқымаған адам дін жолын таза білмейді. Құр мылжындап, езіп, бас қатырды деуі Абайдың өзі сол медреседе оқып жүргендегі алған білім екендігіне шек келтіруге болмайды. Екінші, Абай дінді ғана біліп, соның ғана жолын ұғып тынды деуге тағы болмайды. Күншығыс ақын-жазушыларының атын атауы, олардан жәрдем сұрауы, оларға еліктөп бәйіт жазуы жас күнінде-ақ Абайдың табиғи ақындық дарынының жоғары екендігін өзі жәрдем сұрайтын шағрилар, яғни ақын-жазушылар қозғап, еріксіз ертіп әкетуі анық көрініп тұр. «Әлифба» өлеңі де соның куәсі сықылды. Әрине, Абай қазақ ортасының жұмысына араалсып жүргенде де медреседен алған білімін ұмытып тастап кеткен жоқ. Ел ішіндегі дәрет алып, шалма орап, хақтың жолын танымай қалбаң қағып жүретін молдасымақтарды да сынап, мінеп, құдай жолы деудің өзі де әділдік, адам баласын сүюшілік, махаббатты болушылық деп жол айтып жөн көрсетіп отырды. Қысқа айтқанда, Абайдың Семейде оқыған үш жарым жылғы еңбегі зая кетпей, өмірлік азығы болды десек қателесе қоймаймыз.

Абай орыс школінен төрт-ақ ай оқиды. Соның өзінде бір жылдық сынауда жақсы баға алды. Аздаған тіл үйрен-

ді, орысша аздап оқып, жазарлық болды. Енді одан әрі оқуға әкесі ырық бермесе де Абай мен үшін мектеп есігі тарс жабылды деп үмітін үзіп қарап қалмайды. Інісі Халиолланы шолғыншыға жіберіп өзі оны шығарып салуға Семейге барғанда орысша, татарша сөздік (словарь) және өзі түсінерлік орысша тіл құралын сатып алып қайтып, әкесінің тапсырмасынан қолы бос мезгілін пайдаланып, орыс тілін үйренуге зер салып қарастырып отырады.

Құнанбай жас Абайды шу дегеннен ауыр жұмысқа салмайды. Барып кел, айтып келден бастап, баласының өз тапсырмасын қалай орындауын бақылып, ойындағыдай нәтиже беретіні көзі жеткен соң, өзі шешетін ірі дау, қиын тартыс, аңдысып-айтысып, арбасып отыратын келелі кесекке бірге ертіп барып, бөлтірігін қозы жеуге үйреткен қасқырдай баулып, әдіс-тәсілге көзін қандырып, бойын үйретеді. Өзі басқарып отырған ұлықтық жұмыстарына қатыстырады. Өзімен әріптес, дос-жора жолдастарымен таныстырмақшы болады. Сол мақсатпен Қарқаралы дуанына қызмет бабымен баратын болғанда Құнанбай Абайды да ертіп апарады.

Қарқаралы қаласы айналасы қарағайлы тау, ортасында орналасқан аз ғана қышпақ аймағы 15 болыс қалың майқы, бошан руының қыстауы. Құнанбайдың бұрын келіп түсіп жүрген пәтері қазаққа араласып кеткен татар үйі екен. Кең төрт бөлмелі қарағайдан салынған үй болатын. Үй иесі келген қонақтарды жылы шыраймен қарсы алады. Кешке келген Құнанбай ол түні тынығып жатып, ерте тұрып мешітке намаз оқуға барады. Абайды да қалдырмайды. Бұл мешіттің имамы Хасен деген молла орта жастағы татар екен. Бұдан бір жыл бұрын осы мешіт тұрған үйді Құнанбай сатып алып, мұнара орнаттырып, ішін жабдықтап, өз атына жаздырып, осы Хасен молланы өз қолынан имамдыққа сайлатып кеткен екен. Құнанбайдың келгенін көрген соң молла орнынан тез тұрып, берген сәлемін алып мархаба қош келдіңіз деп қолын алып, жалпылдай сәлеметтігін сұрап құрмет көрсетеді. Шәкірттің дәстүрімен сә-

лем берген жас Абайды да ескерусіз тастамай, мырза, бұл сіздің Семейде оқып жүрген оғылыңыз болар деп саулығын сұрайды. Абай бұрын кеп көрген дін тәртібі, намаз құраны оқылады. Намаздан қайтып пәтерлеріне келген соң, Құнанбайдың келгенінен хабарланып қалған Бошан адамдары амандасуға, сәлемдесуге ағылып келе бастайды. Бұлардың ішінде бұрыннан бастас, баталас құда, тамыр, дос-жоралары көп екен, ел амандығын, мал жайын сұрасып әңгімелесе келіп, бастары қосылып көбейіп қымыз ішіп қызып алған соң, әзіл-қалжыңға ауысып шаншар өлінің Қантай-Тонтайдың жолын ұстап қалған айтқыш шешендері бірін-бірі іліп қағып, ырғап-шаншып айтысып, тартысып, дауылдасқан думан құрысады. Жас Абайға бұл да өте қызық. Үлгі аларлық, өміріне азық боларлық керекті қазына екендігі сезіледі. Соның ішіндегі мақал-мәтел, тақпақ, тапқырлық сөздерін көкірегіне сақтап қалуға тырысады. Әсіресе осы жолы Абай өміріне ауыр да, зор хауіп те, өмірлік дақ та қалдыратын жағдай Алшынбайдың келіп әкесімен амандасып әңгімелесуі болады. Алшынбай Бошан шаншардың әйбике руынан шыққан атақты Қазыбек бидің шөбересі, Бекболаттың немересі, Тіленші бидің баласы, зор денелі, қасқа бас, қызылсары адам екен. Бұл уақытқа дейін бағы, абыройы қайтпаған, бұдан екі жыл бұрын Құнанбай Қарқаралы дуанына аға сұлтан сайланарда осы дәрежеге қолын жеткізген осы Алшынбай.

Сен қайынды болдың, қалыңдықты болдың, әкең Бошан Алшынбайдың немере қызын айттырды деген сөз қатын-қалаш, ауыл-аймақтан Абайдың құлағына бұрын тиген болатын. Басында одан ұялып, қысылып жүргенмен бой үйрөніп, бос қалжың, әзіл орнына сайып жүретін. Енді мына келген қайынатасын көріп, білгенде бұрынғы ел аузындағы сөздің растығы, бұл темір тордан ешбір босануға лаждың жоқтығы жас баланың жүрегін қатты күйзелтіп, өмірлік арылмас тұтқынға түскендей көрді. Бірақ оған көнбеске шара бар ма. Еріксіз бағынатынын да біледі.

Абай әкесінің алдына келушілер сөйлеген мезгілде сөруенге шығып, көше аралап, өзімен құрбылас жастарды көріп танысып әңгімеге кіріссе, олар: — Күйеу бала, ер жетім қалыпсың, қалыңдығың бөй жетім, сары алтындай балық отыр. Өмірің жолдасыңды қашаң көремей. Ой-пан-күшің мауқыңды қашаң басам деп күтім отыр. Енді жасырып күйеумен қайтанып шығарсың, деп бір әңгіме-сөп қойылады. Онымен қабат Алшынбай қызына қолы жетпейтін өзі тұстас ел жігіттері бір тілдесуге құмарып, көріп, сөйлесуге баға алмай, арманшы болып жүргендерін де ескертіп қояды. Жас Абай құрбы-құрдасстардың мұндай сөздеріне құлақ аспай, жасын, жанын ойыбай қалмай-ды, күнімен-күнге қалыңдық жайында еске алып, есепте тұта бастайды. Жас кезінде алысқан екі ой бірін-бірі жекпе амай, күндіз оқаша жүрсе, түнде некеке жапса жаңа бермейтін болады. Бірақ, тез арада ұмалы болып кетеді.

Бұл Қарқаралы дүкеніне келген Құрманбайдың еңгімі жұмысы бір дүкен елдің орыс шатынасына төлейтін алымы-шынының төлеуі болады екен. Енді Болашақ болыстары, старшындары көлім елден жиналғанын ақшасының қанына-сын жинағанын, қанысын жиналғанын қалғанын айтып, оны тез арада құтылу керектігін, ол ақшаны табу жолдарын қарастырады. Сен пәлен сәуделерге бар, сен түпте сәуделерге бар деп сөз байласып жалады. Бұрын ел ішінде болса да Абай алым-шынының жайын білмейді екен. Енді тыңдап қараса, бұл ел басына, оның ішіндегі кедейге, малын-жанына түсетін ауыршақтық, еңгесін көтермейтін, аузын аңқа, інін иіміне жарылмайтын айықтас сар екен. Шанының шанырақ алымы дегені бай, кедей дегені, пәйірақ пәсі болған үй басына бірдей 4 сомнан болады екен. Оның үстіне қара шыны, «земский сар» болыс, старшын атарын шыныдар да бар екен. Одан бай, дәулетті адамдар малын, жүнін, терісін сапып құралды да, қолында малы жоқ кедейлер ақша таба алмайды екен. Старшын екі-үш рет аламының төле деп барады екен де, тауын бәре аламан сар, сары алымын, шынының ((недремно)) яғни,

төленбай қалғандықтан өсіммен төлеуге қалды дейді екен. Мына сәудагерлерді қарастырғанда жаз берілетін қойға солардан ақша сұрап алып, алым-шығынды төлеу екен. Ақша берушілер жаз алатын бір қойға 80 тиыннан ғана береді. Сонда 4 сом шаңырақ алым, 1 сом қарашығынға кедей 7 қой төлеуге міндетті болады екен. Байларға жалданған малшы-жалшының жаз алатыны 4 қой, 4 киім, қыс алатыны 3 қой, 3 киім, енді жаз шығып жер қарайғанда, ақша берген саудагердің, малын жинайтын адамдары келгенде старшын, орыс «стражник» ертіп жүріп, алымы недоемкаға қағандарды мал төле деп қысады екен. Лажы құрыған кедей байларға жалынып, бір жылға басын байлап, 7 қой алып беріп зорға құтылады. Мұны көріп, естіп білген жас Абайдың төбе құйқасы шымырлап, жүрегі ауызға тығылады. Мұндай әділетсіздік ел ішінде бар деп бұрын ойлап көрмеген Абай басқа дүниеге кіргендей қайран қалады.

Абай Қарқаралы дуанынан қазақтың неше алуан шешен сөздерін, мақал-мәтелдерін, сайқал-мазақ, шанышпа тілдерін, Бошан ортасында болған ақын-қожа Қалдыбай, Бурақанның айтқан өлеңдерін, олардың өткір сын, өтімді теңеулерін жадына сақтап қайтады. Мысалы, Қалдыбай қожаға Тіленші би сен ылғи кісіні мақтап, әрі жамандап өлең айтшы, дегенде Қалдыбай былай депті:

Тіленші Бекболаттан туған ұлсың,
Базарда баған артық қымбат бұлсың,
Кейде олай, кейде бұлай мінезің бар
Жүгіндей ақ түйенің аума құлсың.
Қайырымың бар еді жоқ жарлыға
Берушең ер құнын келсе алдыңа
Әулиесіп фақырға көп күлушең
Қатының ақсақ, балаң таз келді алдыңа,—

депті. Тіленші бидің әйелінің бір аяғы кем екен де, баласы Алшымбай қасқабас кісі болыпты. Сонда Тіленші ашыланып аз ойланып отырыпты да, ендігәрі маған өлең айтпа деп айбат көрсеткен екен.

Алшынбай майқы Шошанды тобықтыны түгел билеп, айтса әмірі екі болмапты, бірақ пара алғыш, өзі басқаға түк бермейтін сараң адам болыпты, сол кезде Қылдыбай ақын қартайып, оның ақындығын Бурақан деген қожа ұстапты, ол Алшынбайға көп жолықпай, басқа бай мырзаларға еріп өлең айтып жүреді екен, бір топта Алшынбайға кездесіп сәлем бергенде, Алшынбай: әй, қожа сен маған неге жоламай қойдың, елдің берген сыйын мен де беремін дегенде, Бурақан:

Алшеке, аузың берер, қолың бермес,
Өтірікші құдайдың жүзін көрмес
Әуелден үлкен ауыз, сіздің ауыз.
Өзі алмаса, өзгеге беруші емес,— депті.

Алшынбайдың пара алғыштығын, сараңдығын бір өлеңге сыйғызып көзіне айтқаны Абайға күшті әсер етеді. Қазақта да адамдықты әділетті көксеген жандар барын таныды. Өзіне ұнағандарын көкірегіне сақтайды.

Абайда ақындық талант нағашыларынан мұра болған сайқал — мазақ жас шағынан өзіне біткен қасиеті. Мысалы 9 жасында айтқан өлеңі «Кім екен деп келіп ем түйе құған», «Түңдікбайдың қатыны, атың Шәріп» деген өлеңі және «Абыралыға» деген өлеңі, нағашысы Қантай-Тонтайдан мирас болған сайқал-мазақ екені анық көрініп тұрады.

Құнанбай Қарқаралы қаласында қыс ортасы ауғанша болды. Бір дуан елдің алым-шығынын төлетті. Абайды қасынан босатпады. Енді өз аулына қайта келгенде, ел ортасына өсек тарап, Бөжей мен Майбасардың арасында ұғыспаушылық, оған ыза болып кек тұтқан Бөжейдің жігітек, көтібақты жыпы, ақсарбас, көкқасқа сойып, баталасып, Майбасарды боластықтан тайдырмақ болып, Олжай ортасына пәле туып жатқан кез екен. Оның жағдайын естігенде Құнанбай абдырап саспады. Сабырлы ой, салқын пішінмен тыңдады. Өзінің қатысы жоқ ісі сияқты жөн, яки теріс демеді. Бірақ, Абайға қатты тиді. Қалада болып оқу оқып, мұндай ел партиясын сырттан ғана естіп

жүрген жасқа алдынан әзірленген үзілмес жаулық, таусылмас дау тұрғандай болды.

Енді Бөжей, Майбасар ортасын баяндайық. Жоғарыда жазылған еді, Құнанбай Қазыбек бидің шөбересі Алшынбаймен құда болып қызын Абайға айттырды. Сол Алшынбайдың көмегімен аға сұлтан сайлауында Құнанбай аға сұлтан болды деп. Бұрын Қарқаралыға аға сұлтан болып келе жатқан Құсбек, Сартай, төрелердің зорлығы, зәбірі көптің көңілін қалдырып жүргенін пайдаланып, сайлау болғанда бастығы Алшынбай болып Бошан адамдары Құнанбайды аяқ астынан аға сұлтандыққа сайлады. Қарадан хан болды деп мадақтайды. Бұл хабар шапқыншымен Құнанбай аулына жеткенде алдымен естіген Майбасар болады. Ол атына міне салып Бөжейге барады. Бөжей оны күтіп сыйлап алады.

Бөжей қонақ бол, жат десе, Майбасар жоқ қайтамын, бір нәрсе сұрайын деп келіп едім, ала алмай қалсам көңілім қалама деп қорқамын дейді.

Бөжей: Өй, Майбасар, не айтып тұрсың. Менің сенен аяйтын малым, басым бар ма еді, айт, неде болса беремін, аласың» дейді.

Майбасар: «Әй, Бөжіке-ай, берерсін-ақ, ертең ағайын-туған көптің талқысына, күшті, жуанның ықпалына еріп қайта танып кетсең, өлім ғой», деп Майбасар кібіртіктей бергеніне Бөжей шамданып: «мен айтқанымнан қайтатын қатынмын ба! Егер екі айтсам, атам Кеңгірбайдың әруағы атсын» деп ант ішеді.

Майбасар енді шешіліп сұрағанын айтады.

— Осы жолы Қарқаралы дуанына кеткен мырза ағамның ағасұлтан боламын ба деген үміті бар көрінеді. Егер ондай жағдай болса, ол келген соң өз орны болыстыққа сені сайлайды. Сен болыс болмасаң да ұл едің, мені жұрт тоқалдан туған құл дейді. Егер сол болыстықты маған қисаң, мен құлдықтан арылар едім — дейді, Бөжей күледі де:

— Әй, Мәйке-ай, сен қашпаған тайыншаның уызын

сұрап келіпсің ноһ. Ондай күн пұса болыстық-сөзіңкі. Айы-
қандың-айтыңаң, өлген әкем Ераны тірітіп келсе де сені сөй-
лемеймін, — деп шайын береді.

Көпшіктей Құнанбай атасұлтандықта сайланған, күшік-
тобықты болысын өзі сайламақ болып қайтып келеді. Қай-
ырлы болың айқұшылар күші-түші сөздей ағытып келіп
жатады. Құнанбай өлдіні бақты адамдарына «сенің пәлен
күн ел жығып, болыс сайтаймын» деп хабарлап, айыптан
күші жығатын толға келеді.

Жығатын келсе: — ат, қауым, мен ана сұлтаны болып
сайландым. Бүгді менің бұрынғы болыстық орныма бір
жақсы адамдарыңды сайлаңдар, — деп ат өтіп келеді.

— Мырза, біз сізден артық не білеміз, өзіңіз лайықтап
бір ініңізді бөліңіз, — дейді көпшілік.

Құнанбай: — маған билеушілер, мынау осыған Бөкей
болыс болған, ана Сүйіндік кандидат болған, — дейді.
Көпшілік «сұң-сұң мәні осы» — деп шұғылданып жатқан-
да, Бөкей орнынан тұрып: мырза, болыстықты бірқала
менің ықтиярыма беріп тұрасыз ба, жоқ артың өзіңіз би-
лейсіз бе? — дейді.

Сонда Құнанбай: — Ей, Бөкей, өнеуіміз бір апаның өм-
шелін бірге өмісің, бір ұяда өскен өдік. Орманды азғып
пайтаны сенің, менің қарағым, саған мәйіріміз жұмыс іс-
тегенім рас, оны көшісің ұмыт болған жұмыс өді көй. Шын
бәрнім, көңіліңе шек алма, — деп Тоқтамыста болған жай-
малдың сарынан айтып кетеді.

— Жоқ, мырза ана, мен көңіліме ондай зіл сақтап ай-
тып тұрғаным жоқ. Бірақ маған шын бәрден болған, осы
жолы болыстықта мен өз орныма мына Мәйкөнді — Мәй-
басарды сайтаймын, соны бөлігіп беріңіз, — дейді.

Бұны естіген Құнанбай қапын ішіне тартып, сұртанып,
бетіндегі шөшек даны жотанып, нәріне мініп: — Ой Бө-
кей, не айтып тұрған. Атаң Қайығыз — Көңірбай айтқан-
дай менің тірім Мәйбасардың атына көзмеңі тұр дейсің
бе, жоқ. Мәйбасар інім өлгенің ұмытып тұр дейсің бе, бол-
мас сөзің айтпа, жөнге түс, — деп тұнырғанды бұйыраған

айтады. Бірақ оған Бөкей тілгеі де сасып жасқанбайды. Айтылғанын айтқан, манам берсең Майбасар боларды, бермесең өзің білесің деп бөдірейін орынына отырға кетеді. Бұл шайқасуды өсіп отырған жүйпек адамдары дуылдаса көтеріледі.

— Әй, Бөкей сен не деп адасып кеттің. Кешегі ағамыздың «шолық шайқасы» жаса қолға келгенде Майбасардың не? Атқа мінсем жылынып қалам деп отырсың ба? Қой, мырзаның әмірін екі етсе, — десіп біріне-бірі көзек бермей жамырасады.

Бөкей: — тәйт, әрі, шуылдамандар! Мен екі айтамаймын, сендердің ағаларыңа келген болыстық болса, өздерің сайпаны беріңдер, болмаса, басымды қапырмаңдар, — деп қатты мекіп, ағайынның бетін қайырып тастайды.

Енді Құнанбай аз ойлашып тұрады да: — Бұл сөзі түсінген іс болды. Бүгін том тарқасын, үш күннен кейін қайта жиналсын. Оған дейін Бөкей ақылына түсер, теріс екенін білер, — деп әмір айтады. Том тарап кетеді. Әр түрлі жору айтып, үйді-үйіне қайтысады. Сол уәделі күні тағы ел жиналды, том құрылады. Жүйпек ішінде Бөкейдің өзімен мемеремес. Қалыбайдың баласы Тайшеке деген айтқыш, шешен адам бар екен, жасы Құнанбайдан 5—6 жас үлкен болса да құрбыдай айтыса беретін әрі дос, көңілдес кісі екен. Құнанбай өзі ағасұлтан болып, інісі Майбасарды болыс сайлағалы жатыр деген хабарды естіген соң, не де болса Құнанбаймен бір шайқасын көрейін деп, қойшы мінші жүрген торшалық байталды мінші осы тошқа келе сала «Құнанбай қайда, қай жерде отыр?» деп даурығып сұраса «Ағау көштің ортасында отыр» десіп шетте отырғандар шұсап жіберішті. Дауыстаған аттыға қарап Құнанбай Тайшекені таныды да, жақын келгенде сәлем береді.

Тайшеке: — Әй, Құнанбай, құдай қайда, аруақ қайда? Кеше ағам Кешгірбай бшлігін сенің әкең Өскенбайға берген жоқ па еді. Өзің бүгін төре болып келіп, болыстықты бұшаққа салғаның қалай? Сен бас жесең, құлақ менікі емес пе еді, — дейді.

Құнанбай:— уай, Тайым, (Тайшекені Тайым дейді екен) менің сөзімді тыңда, мен Бөжей болыс болсын, Сүйіндік кандидат болсын деп отырмын, мұным теріс пе,— дегенде, Тайшеке:

— Енді бұны бұзып отырған кім?— дейді.

— Тайеке, ол — мен. Маған тиген болыстық болса, оған Майкеңді сайлаймын деп отырмын,— дейді Бөжей. Сонда Тайшеке:

— Майкең деген өзі кім?— дейді. Жанында отырғандар мына Майбасар десіп көрсеткенде, Тайшеке жан-жағына қарап, ыңыранып аз тұрып:

— Мен тоқалдан туған Тайшеке деген құл едім, менің атым Тайеке болыпты. Тоқалдан туған Майбасар құшлдың аты Майеке болыпты. Соны айтқан кісінің атын мен қ...ке қойдым депті.— Қош, Олжайдың баласы. Қоянша қанжығада табысайық, қайран ел, қайран жұрт, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кеттіңдер ме,— деп тор шолақ байталды борбайлап, Шыңғыс тауына қарай жылап жөнеліпті дейді.

Ақыры Бөжей атағанын істейді. Майбасарды болыс қояды. Майбасар орнығып алғаннан кейін момынды, елдегі аз атаны, бұратана келімсекті жылата бастайды. Семіз малын ұстатып сойып, ұстатып мініп, малына ие қылмайды. Одан жәбір көрген ел Құнанбайға барса, Майбасарды мен тия алмаймын, оның иесі — Бөжей, соған барып шағынындар деп жауап береді. Олар Бөжейге келіп жылаған соң Бөжей:— Майбасарға сәлем айт, малын қайтарсын, жазасызды жылатпасын — деп бірде інісін, бірде баласын жіберсе, Майбасар жүре тыңдап, селқос жауап береді. Барып келгендер: Ойбай, Майбасарың әбден асып алған, бізді жан деген жоқ, сіздің сәлеміңізді тыңдамайды деп шағым айтады. Бұған Бөжей сабырмен шыдап:— Қой, Майбасар олай болмас, бір мәнісі бар шығар, толғанар, тоқталар — деп ұзаққа созып келеді екен.

Бөжейге ағайындас бір жесір әйелдің жалғыз, семіз, ақпас атан түйесі болады екен. Ешбір себепсіз Майбасар-

дың атшабары ұстап алып кетеді. Ол артынан сұрап барса, әйелге Майбасар ұрсып, ұрарманға келіп бермей қайтарады. Әйел жылап Бөжейге барып:

— Ақ маралды құдай алды,
Ақ бас атанды Майбасар алды,—

деп дауыс қылады.

Бұндай зарлағанды естіген соң Бөжейдің шыдамы таусылып, атын алғызып мініп, қасына бір атшы ертіп, Майбасардың аулына барады. Бөжейді көрген соң Майбасар алдынан шығып, сәлем беріп, атын ұстап, байлап, құрметтеп үйіне кіргізіп, «Мал сой, қымыз әкел» — деп жылпылдап, қымыз ішкен соң: — Бөжеке, болыстық жұмыс ауыр екен, күндіз-түні тыным-тиыштық жоқ. Енді сіз бірекі күн жатыңыз, менің қызметім бар еді, соған барайын, — десе, Бөжей:

— Ей, Майбасар мен саған қонақ болғалы келгем жоқ, заманымыз бір құрбы едік, бір төсекте бірге жатысқан, бір ананың емшегін бірге сорысқан туысқан едік. Сен келіп, бар назарыңды салып қалап сұраған соң ел-жұртым, туысым, Жігітек баласынан айырылып, бір шешеден туғандай болған, сүйеніш мырза ағамнан (Құнанбайды інілері мырза аға дейді екен) кетіп, саған болыстықты әперген мен едім ғой. Сенен қорлық-зорлық көрдік деген халық еңіреп, жылап есігімді босатпады. Інімді, баламды жібердім — жауап бермеді деп келді. Енді еттен өтіп, сүйекке жеткен соң өзім келдім. Райға қайтып, тіл алып, ел-жұртпен ұғысып, әділдік істейсің бе, жоқ өзім жеттім, өзім болдым, әміршілікті қолыма алдым, қырамын да жоямын дейсің бе. Соны ғана есіткелі келдім. Өтірік айтпа, шыныңды айт — десе, Майбасар:

— Әй, Бөжеке-ай, бір тілегінімді беріп едіңіз, артынан қалмай қуа бердіңіз ғой. Орыстың бұйрығын орындаймын ба, сіздің бұйрығыңызды орындаймын ба. Әбден мазам кетті. Қызмет істетпейтін болдыңыз. Енді қатеден бердім деп қызғанып-қимағаныңыз болыстық болса, оны қай-

тып алыңыз. Күнде бұлдануды көтере алатын емеспін,— деп түсін бұзып жауап берді. Бөжей:— Жарайды, Майбасар, сөзім бітті. Мырза ағам сүйгеніңнен татарсың дегенде мойындаған жоқ едім. Көрісуге күн жақсы болсын, қоян сықылды қанжығада табысайық — деп орнынан тұрып, дайын тұрған тамақты ішпей, атына мініп үйіне қайтады.

Бойын ашу-ыза кернеген Бөжей үйіне бара сала жігіттектің басты адамдарын шақыртып алып: Әй, ағайын-туған, мен қателесіп адасқан екенмін, үлкен аға, кішіні сендердің тілдерінді алмай, Майбасарға берген бір ауыз уәдемді орындаймын деп қасарысып, барлығыңның көңілдерінді қалдырып, сақтарыңды сындырып едім, ендігі қалған өмірімді кек алу жолына жұмсамақ болдым. Бұдан былайғы істі көпке билеттім,— дейді. Сонда өздерінің зығырданы қайнап жүрген жігітек адамдары: бәсе, ол құтырып еді, оның жазасын тартқызу керек десіп, күпілдесіп, дуылдасып кетеді. Бұл жиын жолдас көбейту, тілеулес дос, серік табу жайын сөйлесіп, күн байлап шақыратын елін, кісілерін атасып тарқасады. Айтылған күні уәделескен аулына жігітек, көтібақ сықылды тұтас рулардың адамдары, оған қоса бөкенші басшылары және Торғайдан Құланшақтың бесқасқасы, Көкшеден Қаратай, тағы басқалары жиналып дайын болады. Бұл елдің атқа мінер, пәлеқұмар қуларына таусылмас азық, таптырмас ермек табылады. Әрі-бері кеңесе келіп бір бас, бір тас болып, Майбасарды ұрмақ, болыстықтан түсірмек болып уәде байласады. Бұлар Құнанбайды да ұмытпайды. Бірақ, өзі келіп, інім еді деп Майбасарға ара түскенше оның атын атамай қоя тұрмақшы. Егер Майбасарға болысса, оған да қарсы тұруға, жауласуға берік бел байласады.

3. Отау иесі

Құнанбай Қарқаралыдан келгенде елдің дүрлігіп, сасқалақтап, ауыздан-ауызға көшіп, айтысып жүрген сөздері Бөжей мен Майбасар ортасында болған ұғысдаушы-

лық, одан туғалы отырған зор пәлені алғаш естігенде елеп-ескермеген пішін көрсеткенмен, осы басталған пәленің найза басы өзі болатынын Құнанбай жақсы түсінген екен.

Сәлем бере, амандаса келген ру басыларының тамырын ұстап байқап, баурына тартып, достығын күшейтіп екшей бастайды. Абайды шақырып алып: Сен атқа мін, ел жұмысына көзің қанып, құлағың естіп жаттықтың, енді қарап отыратын уақыт емес. Бүгін Құлыншаққа бар. Менен сәлем айт. Түбі бірге тұтпес деген, балалары жігітек, көтібақтың жиналысына барып жүр дейді. Тоқтасың, пәлелі сөзге ермесін, түбі жақсы болмайды,— деп зәрлі сөзін айтып Абайға үлкен тапсырынды береді. Абай барып, Құлыншаққа сәлем беріп, әкесінің сөзін айтқан соң, жас жігіттің пішініне аз қарап отырады да Құлыншақ:— Балам, ер жетіп қалыпсың, мырзаға менен сәлем айт. Біздің балалардың өкпесі бар көрінеді. Сондықтан Байсал мен Пұшарбай шақырған соң сонда барысыпты. Ырғызбай туыс болғанда, Көтібақ туыс емес пе? Кім жылы сөйлесе, адам соған ереді де. Енді мен оларды қайырып берем деп айта алмаймын. Туысқан еді деп керек қылса өзі баурына тартсын. Тілеген, өксікті ессін берсін,— дейді. Абай:

— Құлыншақ аға, өздеріңіздің мақалдарыңыз бар емес пе, «ағайынның азары болса да, бөзері болмайды» деген, жау болмай, жат болмай отырып, еселі сөзіңізді, өксікті жұмысыңызды айтпайсыз ба — десе, Құлыншақ:— Балам, сөзің орайлы, бірақ сенің әкең аздың арызын тыңдай ма. «Өз қорлықтан — жат қорлық» деген емес пе? Амалсыздан жат болып отырмыз да — деп бетін суыққа салып, қайта оралмайтын пішін көрсетеді. Бұны байқаған соң Абай көп қаржасқаннан не түседі, сөзі орайлы ғой деп үйіне қайтып келіп, әкесіне Құлыншақтың сөзін түгел айтқанда Құнанбай:

— Өз сорыдағы, пара беріп шақырайын ба, көрерміз,— деп кәр қылады.

Енді Абайды Сүгір мен Сүйіндікке жұмсайды. Бөжей

мен Байсал ел жиып, пәле іздеп жатыр дейді. Бөкенші, Борсақ ара ағайын момын ел еді, тілін алса, аналарды тоқтатсын, тілін алмаса, оларға ермесін, біржола арылып қайт,— дейді.

Абай Сүгірге барып айтса.— Мен пәленің адамы емеспін, мал баққаннан басқа ел сөзіне кірмеймін. Мырзаға өз басымның жаулығым жоқ, Сүйіндікке бар, байлаулы сөзді содан ал,— деп өз басын арашалайды.

Сүйіндік ауылы түйе өркеш деген қыстауында екен. Сыпайлықпен сәлем берген Абайды Сүйіндік:— Балам, жоғары шық,— деп, жылы-шыраймен қарсы алады.— Күн кеш болды ғой, бүгін қонақ бол.— деп құрмет көрсетеді. Сүйіндіктің Абайдан екі-үш жас үлкен Асылбек деген, Абаймен шамалас Әділбек деген балалары бар екен. Мал жайлаған соң олар да келіп амандасып, шәй ішіп, әңгімеге кіріседі. Сүйіндік Абайдан Семейдің жәйін, діннің жолын сұрап, оған қайтарған жауабына қанағаттанғандай болып, одан кейін Қарқаралыда не көріп, не білгенін сұрап ұзақ кеңес құрады. Одан кейін өзінің келген жұмысының жағдайын сұрап, Құнанбайдың сәлемін естіп, аз ойланып отырады да:— мырзаның сәлемі жөн ғой, бірақ біздің Бөкенші, Борсақтың қолы-аяғын буып, жігітектің қарауына берді емес пе? Көрші отырып, олармен қайтып жау боламыз. Ара ағайын екеніміз рас қой, екі алыптың ортасында қалып, қабырғамыз сынын қала ма деп қорқамыз. Балам, мырзаға айт, біздің жаттық-жаулығымыз болмайды, Бөжей мен Майбасарды ұғыстырамыз, тоқтатамыз деп тағы айта алмаймыз. Өздері тимесе, жәй жатамыз, өздері келіп соқтықса, қорыққанымен жан қала ма, өлмес қамын істейміз,— деп сөзін түйеді. Берік байлау, сенімді уәде айтқан соң, одан әрі сөйлеудің керегі жоқ екенін ұғып, Абай да тоқтайды.

Абай Асылбек отауына барып жатады. Ол үйден Асылбектің келіншегі, қарындасы ет артынан шәй қайнатып, жастар қалжыңдасып, әзілдесіп отырып шәй ішеді. Абай жасынан талай қыз-келіншекті көріп, сөйлесіп, әзілдес-

кен. Татардың, орыстың да қыздарымен танысқан болатын. Ал, мына Асылбектің қарындасы көзіне бір ерекше жаралған жан сықылды көрінеді. Жүрегі лүпілдеп соғып, өзінен-өзі қысылып, бұрын өзі байқамаған жастық махаббат бойын жеңіп, еркін алып бара жатқандай сезіледі. Ертеңіне Абай аулына қайтады. Жолда жүріп келе жатқанда да ойынан сол қыз кетпей қояды. Бұл қалай, маған не болды, ертегі, хикаялардағы ғашықтық деген осы ма?— деп біресе бойы қызып, біресе суынып, еш байлау жасай алмай үйіне келеді.

Құнанбайға келіп Сүгір мен Сүйіндіктің сөзін, өзінің сөзін айтқанда:

— Жарайды, жақсы байлау жасағансың,— деп ырзалық білдіреді.

Ел қыстаудан қазақ үйге шығып, көшуге дайындалған кезде Майбасар жігітек ортасына съез қыламын, үй тіктір деп атшабарын шаптырып, бір болыс елдің билерін жиғызып, Балпан деген жердегі жігітек ауылдарына түседі. Сойыс дайындатады. Мұны естіген соң Бөжей Байсалды, Көкше Қаратайды шақырып алып кеңес құрады. Сонда Қаратай мынадай ақыл береді:

— Сендер бүгінгі жауымыз Майбасар ғана, Құнанбайға тиіспейміз дейсіңдер. Ол қате, Құнанбайға сүйенбесе, Майбасар съезд құра алмайды. Жауды аяған жаралы болады, жау аламыз десеңдер орталарынан жасырын 500 қой жинап, саудагерге сатып, ақша жинаңдар, Қарқаралыға барып, ондағы майырға пара беріп, тілмәшінің аузын майлаңдар. «Құнанбай аулымызды шапты, қатынымызға бала тастатты, қыстауымызды тартып алды» деп арыз берсін. Соған үш жарамды жігіт дайындаңдар, куәлік айтатын адамды дайындаңдар. Соларды аттандырған күні съез ғып жатқан Майбасарды ұстап алып, байлап, дүре соғып, тығып тастаңдар. Сол күні дайындап, он ауылды көшіріп, Құнанбай иеленіп жүрген Мұсақұл құдығына барып қоныңдар. Құнанбай осал жау емес, қолдан да, жолдан да жеңеді. Осы үш іс бір күнде істелсе, екеуінен жеңсе

де, біреуін білмейі жеңіліп қалуы мүмкін, — дейді. Осыған сөз байласады. Күні-түні шапқыласып, үлесіп қой жинап, оған елдегі сәудагерлерден ақша алып, жігітекпен Түсіпті, көтібақтан Дулатты дайындап, қастарына бір сенімді атшы ертіп беріп Қарқаралыға жөнелтеді. Байдалы аулында съез құрып жатқан Майбасарды сабап, байлап алады. Бірақ Майбасардың қасында жүрген Құнанбайдың баласы Құдайбердіге тимейді. Ертең ерте 10 ауыл 100 жігіт жасақпен көшіп Мұсақұлға таратады.

Майбасардың байланғанын Құнанбай сол түнде естіп, тұс-тұсқа шапқыласып жасақ жияды. Көп қол қару-жарақпен жігітек жаққа жүреміз деп тұрғанда, Мұсақұлға келген қалың көш көп кісіні көреді. Жау жақыннан шыққан соң, қамданып отырған көп қол тұра шабады. Жігітек қолы да бұларға қарсы шауып айқасқанда жігітек, көтібақ жақтан бес-алты адам сойылға жығылады. Соның ішінде Бұшарбайдың баласы Қаракенің мұрнын Құнанбайдың асыранды інісі Ызғұтты айбалтамен шауып түсіреді. Қаны аспанға шапшып, өкіре жығылған Қаракені көрген жігітек, көтібақ жағы ой, баурымдап шабысқанда, Ызғұтты аттан қарғыш түсіп, Қаракені қасындағы кісінің алдына өңгертіп беріп, өзі кісілеріне қашпа-қашпалап тоқтатады. Кісіміз өлді деп ойлаған жігітек, көтібақ қолы иіріліп тұрып қалады. Қайта шаба алмайды.

Сол хабар жетіп, Бөкеншінің адамдары келіп, ара ағайын болып, ортаға кірісіп, Майбасарды үйіне қайтарып, Қаракені және басқадай қолға түскендерді босаттырып, жігітектің көшін кейін қайтарып, өзіне тиісті құдықтарына қондырады. Сонымен уақытша тоқтам болады.

Бұл шайқасқа Құнанбай наразы болмайды. Бұрын жігітектің ұрдым-жық батырсымақтары әйдостың онын біреуіміз-ақ аламыз десіп күпілдесетін. Енді мына соғысқа Ырғызбай жігіттері Ызғұтты, Төлепберген, Елеусіз, Нұрмағамбет, Торғайдан Сүлеймен, Бесбесбай, Топайдан Сарыбай, Матақ сықылды жас өспірімдер шығып, жігітекпен көтібақтың батырларын ұрып жығып, беттетпей қуып

тастап отырды. Бұдан былай әйдосқа қол жұмсауға батылы бармайтын болды. Екіншіден, көптен таласта жүрген Мұсақұл өз пайдасына шешілді, жігітек қона алмайды.

Құнанбай енді Олжай ішін тыныштандыру керек деп біліп, содырлы Майбасарды орнынан алып, оның кандидаты, осы жолы ара ағайындық сақтаған бөкенші Сүйіндікке болыстық старшын жұмысын алып берді. Сонымен ел ортасын жайғадым деп жайбарақаттыққа түседі. Жігітек, көтібақ жағы Қарқаралыға жіберген адамдарының не тындырып келерін күтісіп, монтансып, жеңілгенін мойындағандай тиыш жатады.

Осы қалыппен екі-үш айдай уақыт өткенде Құнанбайды Қарқаралыға шақырған қағаз келеді. Оқытып көрсе, жауапкер есебінде деген. Бұл қалай, неменеге жауапкер болдым деп ойына қауіп кіріп, балаларын, туысқандарын жиғызып, Мені Қарқаралыға тез келсін деп шақырып жатыр, кешігуге болмайды. Сендер қамсыз болмаңдар, қысты күні Сарықасқа майырмен ренжісіп қалып едім, соның тапқан бір пәлесі болу керек. Мал сатқызып, ақша дайындаңдар, патша ұлықтарының аузын майламаса болмайды,— деп шаруа жайын айтып, Абайды соған ие ғып қалдырып, өзі Қарқаралыға жүріп кетеді. 10—15 күннен кейін Қарқаралыдан шапқыншы келеді. Жұмыс қиынға айналды. Мырза Омбыға корпуске баратын болды. Үйге қайтармады, Абайды Семейге жетсін деді. Үстінен арыз берген Түсіп пен Дулат екен. Қасқабас майырдың қалтасы толған көрінеді, мырзаны ұлық деп санамады. Тергеуші майырдың түсі суық деп ауылдың үрейін алды.

Абай сол күні Семейге жүріп кетті. Артымнан сататын мал әкел деп Ызғұттыға тапсырды. Семейге келе сала әкесінің жұмысын білуге уезд, жандарал кеңсесіне барып еді, бірақ одан іс шақпайды. Омбыға бармай болмайтын болды. Қарқаралы жағынан Құнанбай да келді. Бұқашбайдың үйіне түсті. Семейде 2—3 күн ғана аялдап, жетерлік ақша алып, жолдастыққа руы жуантаяқ, көптен бері әкесі Өскенбайға атарман-шабарман болған Туғанбайдың бала-

сы Мырзақан деген ер көңілді, пысық жігітті ертіп, почта арбасымен Керекуге (Павлодар) Құнанбай жүріп кетті. «Айлас қатын мұңдас» деген мақал бар.

Әр елдің өзінше ханы, сұлтаны, биі болған атақты адамдары болды ғой, Солардың бірі қаржас руының шыққан Шорман деген, Николай патша таққа мінген тойында 100 қара ат сыйлық апарып «потомственный почетный гражданин» деген атақ алған, тұқымымен пайдалануға жер кестіріп алған, Кереку, Омбы дуандарына беделі жүріп тұрған адам бар екен.

Құнанбай сол Шорман аулына барып түседі. Бұрын Шорманның баласы Мұсамен көрісіп танысқан болуы керек. Ол құрметтеп қарсы алады. Мұсаның баласы Садуақасты Омбыдағы орысша «кодетский корпус» деген школга оқуға берген екен. Төртінші, бесінші кластарында оқып жүрсе керек. Былтырғы өткен күзде сол школга оқуға барған Құнанбайдың баласы Халиолламен танысып, басшылық көрсеткен екен.

Мұса Құнанбайдан істің жайын, Семей ұлықтарының жағдайын сұрап білген соң, сіз осында жата тұрыңыз, мен хат жазып, Садуақасқа кісі жіберейін, сол Омбы қаласында оқып, школды бітіріп қалған Шыңғыс төренің баласы Шоқан деген жігіт бар. Омбы ұлықтарымен таныс, өзі өте зерек, ақылды жігіт. Бізбен сыйлас, істің сәті келіп қалар дейді.

Құнанбайдың үстінен түскен шағым-арызды, тергеу жұмыстарын алып, тергеуші майыр да Омбыға барады. Құнанбай аулымызды шапты, қатынымызға бала тастатты, жерімізді тартып алды, параға атымызды, түйемізді тартып алды деген көп арыздар, куәлердің жамандап берген жауаптары зор қылмыс болып, онымен қоса майыр өзінің жасаған қорытындысын бірге алып барады. Аздан кейін Құнанбайды ертіп Омбыға Мұсаның өзі барады. Садуақасты іске қатыстырып, ақыры ортаға көп пара жүріп, Құнанбай жұмысы қысқартылады.

Омбы айналасында арғынның жеті момын деп атала-

тын тобықтымен туысы жақын елдері болады екен. Өскенбай асында Құнанбаймен көрісіп, танысқан басшы адамдары Құнанбайдың келгенін естіп, кезек-кезек қонаққа шақырысын, сый берісіп, көп аялдатады. Қыстай сол маңда болып, жаз шыға аман-есен ағарып, жұмыстан біржола құтылып Құнанбай үйіне келеді.

Құнанбайдың қасына еріп барған Мырзақан «Майырды арақ беріп мас қылдық, мен пешке от жақтым. Құнанбай майырды шашынан ұстап, басып тұрды, бар қағазды жиғызып алып өртеп жібердік» деп елге лақап таратады.

Құнанбай Омбыға аттанғанда жігітек, көтібақ адамдары қатты қуанады. Сібірге айдаттық, итжеккен жерге жібердік, келмеске кетті деседі. Енді малын, жерін аламыз десіп күнілдеседі. Абай Семейден қайтып келгенде мал, жер даулаушылардың алды келіп, қолдан бересіндер ме, жолдан бересіндер ме деп қиғылық салып жатыр екен. Жас та болса Абай одан сасқан жоқ. Болыс бар, би бар, ел басшылары бар, дауың болса айт, еселі ақың, өксікті жерің болса ал,— деп келелі жауап берген соң, сөзге тоқтап, топ құрып, көп шайқасып бітім жасады. Сол айғай соғым уақытына дейін созылып, жігітек, көтібақ адамдары 14 қыстау алады, 50-дей қара алады.

Сол айғай басылған соң Абайдың қолы босап, үйінде отырып кітап оқуға кіріседі. Бір жылдан бері қарай қағаз бетіне қарауға мұршасы келмеген жас жігіт бұрынғы медреседе, школадағы шәкірттердің қалпына түсіп, кітап оқуға бар ынтасын сала қимылдайды. Көбінесе орысша үйренуге талаптанады. Өзінің бұрыннан жиғаны, оның үстіне биыл өткен жазда демалысқа келген інісі Халиолланың әкеп берген кітаптары, школдың оқу ережесі, ондағы оқылатын пәндері туралы түсініктері, Абайдың ендігі кітап оқуына басшылық жасайды. Бір-екі айда қолдағы кітаптарын оқып, ұғына бастаған соң, енді қандай кітап алдыру керектігін алдын ала ескертіп, Омбыдағы Халиоллаға ай сайын хат жазып, қаражаттық ақша жіберіп, одан хат алып және керекті кітаптарын алғызып тұрады.

Құнанбайдың алыс сапарға қауіпті жұмыспен кеткеніне, артынан жаулары басынып, жері мен малын үлесіп алып жатқанына, немересі, жалғыз сүйеніші Абайдың күні-түні сарылып қағазға қарауына, қартайған әжесі Зараның жүрегі қатты қиналып, зор уайым тартады. Анда-санда Абайды шақырып алып:— Қалқам, Телқоңырым (Абайды екі шешесі Ұлжан мен Айғыздың ортасында өскендіктен Телқоңыр деп атайды екен), күндіз-түні жалықпай қағаз қарап жатасың. Әкеңнен не хабар білесің, жалғызымды тірілігінде көремін бе, жоқ па?— десе,— әже, көресің. Асықпа, хабар алдым,— деп жұбатады екен. Қыс ортасы ауып, күн ұзарғанда Абай жүдеу тартады. Қолына алғанын орындамай, ойлағанын таппай тоқтамайтын Абайдың бала жасынан әдетті менезі. Соны байқаған Ұлжан:

— Әй, балам, сен сарғайып жүдеп барасын, әкесін уайымдап, артындағы сүйеніш баласы Абай да азып-тозып кетіпті деп дұшпан күледі, өзіңі де ауруға шалдығасың, қағазды таста, атқа мін. Шыңғыстағы ағаңдікіне бар, көңіліңді көтер, ел арала, үйде отырма,— деп, тұжырымды бұйрық береді. Шешесінің орайлы, дұрыс ақылын алған Абай атқа мініп, жолдас ертіп, Шыңғыс тауындағы Құдайберді аулына барады. Құдайберді қыстай келмеген інісін көріп, әзілдеп: Адаспай қалай келдің, әбден сағындырдың ғой,— деп құшақтап қарсы алады.

Жас адамның көңілін көтеретін бір қызықты ермек-бүркіт салу. Құдайбердінің қыстауы тау ішінде. Түлкі көп жүретін қиын шатқал, қорым қойтастың ортасында. Ол өзі де жасынан аңға құмар. Бүркіт жайын жақсы біледі. Абайды қасына ертіп алып, саған көрмеген қызығыңды көрсетейін деп, тауға бүркіт алып шығып, түлкі алғызып, бірнеше күн сайрандатады. Абайға аңшылық қатты ұнайды.

Ешкімге зияны жоқ өзім көрген
Бір қызық ісім екен сұм жалғанда,—

деп жазатын өлеңінің басы осыдан басталады.

Абай Құдайбердіден босаған соң, Шыңғысты бөктерлеп жүріп, жасы үлкен болса да, жаны құрбыдай іш тартып, бірнеше рет қонаққа шақырған Асылбектікіне барып қайтайыншы деген ой түседі. Сүйіндік ауылын ойлағанда неге екенін кім білсін Тоғжан есіне түседі де, жүрегі соғып қоя береді.

Шыңғыс бөктері қыстай қара жатады. Жауған қар оңнан соққан күшті желмен ұшып жоқ болады. Үлкен таудың күншығыс жағында қатарласа біткен аласа таулар Арқалық, Қызылшоқы, Бөрлі, Мыңғызан, Мықыштың қара адыры, Түйеөркеш деген адырларда от-ала отырған жиі қыстау, қалың ел. Абайдың жолында бөкенші Жанақтың асыранды баласы Көмекбай ауылы бар. Түс кезінде сол ауылдың үстіне келсе, есік алдында Көмекбайдың үлкен баласы Ербол тұр екен. Абайды танып, сәлемдесіп, атын ұстап, үйге түсіңіз деп құрмет көрсетеді, Ербол Абайды өз отауына кіргізіп, шәй қайнат, ет ас деп әбігерленеді. Бұрынан таныс адамындай үйіріп әкетеді.

Абай Ерболды былтыр Сүйіндік аулында бір-ақ көрген, сол ауылдың өз жігіті сияқты қонақ күтісіп, қызмет еткен. Шәй ішіліп, әңгіме басталып, малдың жәйі, елдің жәйі сөйленіп, Сүйіндік болыс болғалы елдің берекесін, көпті басқарудағы Асылбектің еңбегін айтып Ербол Абайға көп түсінік береді. Түстік жеп аттанамын дегеніне болмай, жабысып қондырады, ертең Абай аттанарда Сүйіндік аулына ертіп келеді.

Асылбек неше шақырып келтіре алмай жүрген Абайды көрген соң аттан түсіріп, өз отауына кіргізіп құрметтейді. Былтыр көріп үйірлесіп қалған Асылбектің келіншегі Қарашаш, қарындасы Тоғжан ажарлы жүз, ашық үнмен амандасып қарсы алады. Асылбек Абайды үш күндей жібермей қонақ қылады, сонда Ербол да бірге болады.

Жалындаған жастық құмары шешіліп Тоғжанмен көңіл қосады. Абайдың өміріндегі бірінші рет ұмытылмас із қалдырған сүйіспеншіліктің басы осылай басталған екен.

Абайдың «Сап-сап көңілім, сап-көңілім» дейтін өлеңі осы Тоғжан жайында жазылған.

Жаз шыға жабылған жаладан аман-есен құтылып Құнанбай үйіне келгенін естіген ел сәлемдесіп, амандасуға ағылып келіп жатады. Достары сүйініп, дұшпаны күйініп, ел ортасына зор өзгеріс кіреді.

Жер қарайып кепкен соң Құнанбай Абайды қол ұстата қайнына жібермекші болып, Семейге кісі жіберіп жыртыстық бұл алғызады. Көп қалыңмал, ырым — жырымын дайындайды. Абайдың қасына Ұлжанның өзі және бірнеше адамдарды ертіп Алшынбай аулына жүреді. Қазыбек тұқымы бес атадан қаракөк аталған белгілі ауыл. Соларға лайық сый-сияпат апартады.

Алшынбай арқылы аға сұлтандыққа қолы жеткен Құнанбай бұл жолы құдасынан малды, дүниені аяды деуге болмайды. Әкелген ілу-жыртыс, той малға ырза болған Алшынбай құдағиын сыйлап, бір жағы қарындасым, бір жағы құдағи болдың ғой деп әзілдеп, той жасап, бөлек үй тігіп, думан сауық туғызады. Неше түрлі ырым-жырым жасап, Абайға қалыңдығын әкеп қол ұстатады.

Абайдың қалыңдығы Ділдә өзінен екі жасы үлкен, бойжеткен қыз. Еркек тұрнатты, жуан дауысты, атасы Алшынбайға тартқан сарқызыл өңді, неше атадан бері ел билеп, би болып, өміршілік құрғап ауылдың тұқымына хас ірілік, мекендік мінез болады ғой. Ділдә одан да құр емес. Кесек сөйлеп, кекірт басады.

Оңаша жатқан жас қыз бен жігіт бірін-бірі сынауға, шенесуге қанша шыдасады, көңілдері жарасып қосылып кетеді. Бойлары үйреніп, сүйіспеншілігі күшейіп, бір жұмадай ойын-сауық құрып Абай үйіне қайтады.

Құнанбай Омбыдан қайтқан соң бұрынғы қызметі ағасұлтандық, яки болыстық старшына дәрежесін қайта қумайды. Бірақ, өзі жоқта тартып алған 14 қыстауды жолсыз, зорлық деп бағалап, иеленіп отырған жігітек, көтібақ адамдарына ол жерге иелік жасамайсыңдар, — деп әмір береді. «Құнанбай ағарып келді, енді кегін қуар» деп қа-

уіптенген ел оған қарсылық жасай алмайды, басымыз өзімізге олжа дегендей көнетінін білдіреді. Бұл шаталаңның аяғы бәсеңдеп тоқталған болады.

Абай қайынынан келгенде Омбыдағы оқып жүрген інісі Халиолладан хат келген екен. Демалысқа босадым, қайтамын, Семейге ат жіберіңдер деген. Хатты оқысымен Абай жеңіл трашмөнке арбаға екі ат жеккізіп, көшіріне Мырзақанның баласы, көккөз жапырайған Баймағамбетті отырғызып, Семейге жүріп кетеді. Бұлар тез жүріп Бұқашбайдың үйіне келсе, Халиолла да келген екен. Құшақтасып, сүйісіп, қуанысып қалады. Әңгімелескенде Халиолла өсіп қалғандығын білдіреді. Екі жыл ішінде талай адаммен жолығып, танысып, оқудан да үздік жақсы деген баға алып, орыс тілін мүдірмей сөйлеп, кітабын мүлтіксіз оқитын болыпты. Абай бұған қатты қуанып, өз ойлағанындай алдынан тағылым алып, артындағы елге үлгі берерлік інісі болатындығына хақ сенеді.

Семейде екі күн аялдап, Абай оқуына керекті кітап және ауылдағы Ысқақ, Оспан, Смағұлдарға да орысша «азбука» алып қайтады. Аулына келген соң аз күн мауқын басып, оңаша үй тіккізіп, інілерін жинап, Халиолла мен Абай бір уақыт орысша сабақ үйретіп, бір уақыт гармон, скрипка ойнатып үйретіп, бұрын бұл ауылдарда болмаған жаңа өмірдің бетін ашып, мәдениетті елдің үлгісін шашады. Осы қалыппен бір ай уақыт өткен соң, Құнанбай Абайды шақырып алып, Алшынбай аулына барып күйеушілеп қайтуға, онымен қабат қасына Ызғұттыны қосып, келінін биыл берсін деп сұратуға дайындалады. Абайды тез жүруге бұйырады. Бармаймын деуге лайы жоқ, жаңа басталып келе жатқан өнер-білім есігі тағы жабылады.

Абай барғанда Алшынбай ауылы жайлауда, Қу тауының сыртында екен. Танысып, табысып қалған қалыңдық, жөңге, балдыздар қуанышпен қарсы алысады. Ызғұтты Алшынбайға Құнанбайдың сәлемін айтса, хұп, онысы жөн, бір айдан кейін келіп келінін алсын дейді. Бұлар үш қонып, бір айда қайта оралмақ болып еліне қайтады.

Алшынбай сөзін естіген соң Құнанбайға тағы бір ой түседі. Ежелден елден ерекше іс істеуге құмар адам бұл жолы да бұрынғы ел салтында жоқ жұмыс істемек болады. Ұлжаннан туған үш ұлы Тәңірберді 20 жаста, Абай 16 жаста, Ысқақ 14 жаста, бұлардың барлығына бұрыннан айттырып қойған қалыңдықтары бар. Алшынбай қызын әкелгенде, Тәңірберді мен Ысқаққа да қалыңдықтарын әперіп тойын бір-ақ істеп, үш отауды бөлек ауыл ғып қондырып, енші беріп бөлек қыстатпақ болады. Тәңірбердінің қайны найман елі, сыбан руы Кенжеғұл деген, мықты, қиқар адам. Ысқақтың қайны найман, мұрын деген елде атағы шыққан Тана мырзаның ағасы Жанпейіс деген бай екен. Бұдан бұрын Тәңірберді қайнына барып, қол ұстап қайтқан. Ысқақ сол жылы атасы Жәмпейіс өлген соң, қайнына барып, аза салып, қайын жұртың көріп қайтқан екен. Құнанбай Тәңірберді мен Ысқақтың қасына кісі қосып қайындарына аттандырады. Келінімді тез берсін, алатын малдарын айтсын дейді. Тәңірберділер Кенжеғұлға барып Құнанбайдың сәлемін айтса, Кенжеғұл:— Құнанбай неге састы, қызым әлі он беске толған жоқ, жас баламды бере алмаймын,— дейді. Тана аулына барған Ысқақтарға қайнағалары, енелері жайын айтады.

— Биыл басшымыз өліп, жетім бала, жесір қатын болып қалдық. Жасау, жабдық дайындығымыз тағы жоқ. Баламыз әлі жас, биыл 13 жаста, мырза бізді қинамасын. Бір-екі жылға рұхсат берсін,— деп қайтарады.

Құнанбай ұстанған бетінен қайтпайды. Қыздары жас болса ержеткенде берер дейді де, ауыл адамдарын шақырып алып, мына Тәңірберді мен Ысқаққа орайлы екі қыз табыңдар, Алшынбайдың қызы келгенде олар да қызын беретін адамдар болсын десе, жиналғандар Тәңірбердіге лайық Қарабатыр Отыншы дегеннің қызы бар, Ысқаққа лайық Шүрекбайдың қызы бар. Екеуі де бір ауыз сәлеменіңден қалмайды деседі. Құнанбай Отыншы мен Шүрекбайды шақыртып алып құдалық жайын айтса, олар мырза

сізге құда болудан қашамыз ба, қызымыз дайын, бүгін алсаңыз да өзіңіз білесіз деседі.

Құнанбай Ұлжан мен Айғызды шақырып алып, келін дайын болды, бірақ екі құданың отау көтеріп, жасау-жабдық істеуге дайындығы жоқ. Екеуің жиырма күн шамасында бесқанат екі ақ отау дайындандар, төсек, абдыра, кілем, сырмақ жақсы болсын. Алшынбайдың бәйбішесі қызын ертіп келеді. Содан ұят болмасын деп тапсырады. Ырғызбай, Әскенбайға қараған 30—40-тай ауыл бар. Бәрі де ауқатты бай, мына тығыз жарлықты орындауға түгел жұмылады.

Уәделі мезгіл болғанда Ұлжан мал айдатып тағы ырым-жырымын алып Алшынбайға аттанады. Бұлар барғанша дайындалып болған екен. Елін шақырып, тойын жасап, көп кешіктірмей 10 түйе арттырып, бес ат мінгізіп, 15-тен жасау істеп артынып, тартынып Алшынбай қызын жөнелтеді. Қазақ жолында қалыңдығын алып қайтқан күйеу көшінен бұрын үйіне келеді, ауылын хабарлайды. Абай да көштен бұрын келсе, Құнанбай ауылдары дайындалып болған екен. Келін келетін күні оюлы екі ақ отау тігіп, оның ішіне жасау — жабдық жайып. бір көгалды бұлаққа тігіп қойған екен. Алшынбай қызының көшін де соған анарын, отауын да сонда тіккізеді. Тәңірберді мен Ысқақтың қалыңдықтарын да әкеп өз отауларына кіргізеді. Көп ел шақырып, той жасап, бір жұмадай құдағиларын күтіп, жол-жобасын беріп аттандырған соң, Құнанбай үш баласына бірдей ғыш екі жүзден қой, 50-ден жылқы, 10 түйеден енші береді. Тәңірбердіге Қосшыбай деген керейді, Абайға Мырзақан баласы Шаяхметті, Ысқаққа Әнет Бікі дегенді әрі малшы, әрі көрші ғып қосады. Оны жайғастырып болғаннан кейін үш баласын шақыртып алып мынадай әмір айтады:

— Адам өседі, жер өспейді. Малды, жанды салып жүріп алған екі жерде қыстауым бар. Шыңғыстағы Қан өзеніне Құдайберді ие болсын, мына даладағы Жидебай, Борсықбай, Мұрсақұл, Бараққа Оспан мен Ысмағұл ие бол-

сын, сендер Ащысу өзенінің жағасындағы Ақшоқы Тесіпшыққанға көшіндер. Артқы қарабөктер адыр, алды ойылған көкпек қалың ши, жалпақ шабындық жердің шұрайы. Осы күні оған иеленген ел жоқ. Менің бір қызығып жүрген жерім еді. Ертеңнен қалмай көшіндер, сендерге берген қыстауым сол, — дейді.

Айтты болды, шәкірттерше жүгініп, тыңдан отырған үш бала орындарынан тұрып, өз ауылдарына қайтты. Тәңірберді өз отауына барып екі інісін шақыртып алып: — Ал жігіттер, ақ қар, көк мұзға айдаған әкелеріңнің әмірін қайтпексіңдер? — десе, Абай: — қайтейік, барамыз. Оңай, қиын болса да көнеміз, — деп жауап қайтарады.

Тәңірберді, — Жоқ, мен бармаймын, әділетсіз әкенің тілін алмаймын. Төрт-бес қыстаулық қара Шыңғысты Күңкенің баласына беріп, Ұлжаннан туған балаларды жапанда, қалың қарға айдап тастаймын деуі дұрыс емес. Біздің шешеміз күң емес, біз құл емеспіз. Ол қорлыққа мен көнбеймін. Екеуің Ақшоқы мен Тесіпшыққанға барам десеңдер, өздерің біл, мен осы түнде көшіп, Хан өзенінің бойындағы Қара жұртқа барып қонып, там-қора түзетемін, — деді. Абай аз ойланып отырады да: — Өзіңіз білесіз, біз екеуміз әкеге әзір қарсыласпаймыз, әмірін аламыз, — дейді.

Айтқанындай Тәңірберді Шыңғыс тауына көшіп, Абай, Ысқақ Ақшоқы мен Тесіпшыққанға көшеді. Тәңірбердінің Қара жұртқа келіп қонып қора түзеп жатқанын білген соң, Күңке Құнанбайға кісі жібереді. — Шыңғысты түгел саған бердім деген уәдесі қайда? Тәңірберді ең шұрайлы жерге қонып, қыстау түзеткелі жатыр. Соны айтып жауабын айтып кел, — дейді, Құнанбайға келіп айтса, Мен Тәңірбердіге Ақшоқыға бар дегем, кісі жіберіп, көшірейін, — дейді. Ызғұттыны Тәңірбердегі жұмсайды. «Онысы несі, менің тілімді алмағаны ма, оны қойсын, Ақшоқыға барсын» — дейді. Ызғұтты барып Тәңірбердіге әкесінің сөзін айтса, ол: Жоқ, мен бұл жерден кетпеймін, әкемнің әділетсіз билігін алмаймын, керегедей қалың Шыңғыстан Ұлжан

баласына тоқымдай жер жоқ дегені дұрыс па. Бүгін мені зорлық қып көшіргенмен түбі жаман болады. Қалған тұқымына таусылмас пәле қалдырады. Шешем күң, мен құл емеспін, Ана екі баласы итарқасы қиянға кетті ғой, сол да жетер, маған тимесін,— дейді.

Бұны естіген Құнанбай ойға кетіп, сұрланып отырып отырып аздан кейін:— Бұл иттің де сөзі жөн екен. Енді Күңкеге айт, өмірлік дау алғанша мына Жидебайдың төменгі жағында Жарық деген жақсы қыстаулық жер бар, Құдайбердінің кіші әйелі Ботантайды соған қондырысын. Хан өзенінің күншығысын Тәңірбердіге берсін,— дейді. Сол сөз байлауы болады.

Абай, Ысқақ Ақшоқыға барса, жөнді там, қора жоқ екен, бұрын Құнанбай Ақшоқының бір суының басынан тас қора салғызып, өзіне қонсы болып кеткен Майшоқы дегенді қыстатады екен де, Тесіпшыққанға Ақпан деген керейді қыстатады екен. Екі жас келіншек жаңа үй болған бірінен-бірі бөлінгісі келмейді. Ақпанды көшіріп, соның жаман үйіне қымтырыла орналасады. Ақшоқы, Жидебайдың күншығысында 45 шақырымдық жер. Әнет, Бәкең, Олжайдың Семейге қатынасатын жолы сол арадан өтеді. Қыс соғым терісі, жаз жүні мен күз сататын мал алып, қалашылар келіп-кетіп жатады. Олардан басқа жақын жерде ауыл сирек, әр атаның құдығының басында, қыстақта бір-екіден үйлер қондырып кеткен. Әңгіме-дүкен құратын құрбы жоқ, үйренгенше айдаудағы адамдай, түйелі адам көрінбейтін қалың шидің арасында, күн көрінбес, қараңғы қапас сияқты орын екен. Көпке, дуға үйренген жастарға қатты қиындық түседі. Абайдың ендігі тапқан ермегі аң болады. Қарашолақ деген бүркіт, жүйрік тазы тапқызып, жүйрік, мықты аттарды жаратып, қасына Ысқақты, қағушы адам алып аңға шығатын болады. Өткен қыс Құдайбердінің қасына еріп жүріп құс салу жайын түсініп алған еді. Құсын баптап алып, Ақшоқы, Қоянды, Қайрақты, Ешкіөлмес, Аршалы деген жақын жердегі тауларға барып аң қағады. Бұл таулар — күзектен ел қайтқа-

лы иесіз тұрған, түлкі, қасқыр, қоян қойша еретін аңға бай таулар. Қар қалыңдап атқа бөгет болғанша көп түлкі, қасқыр алып, ғанибет қызық көреді. Екінші бір Абайға ұнаған нәрсе күнде пәлен болды, түген болды деп мазасын кетіретін өсек баққан партия, пәле қуған қулар келмейді. Сондықтан көшке шам жаққан соң кітап оқуына бөгет жоқ. Және Семей жақын. Бір жұлден аса шақырым жер ғана, атпен ара қонып барып қайтып отырады.

Қыстай қараңғы тар үйде қысылып шыққан Абай, Ысқақ жаз шығып, жер кепкен соң, қора, там салып алуға талаптанады. Абай Ысқақты қасына ертіп жүріп Ақшоқы тауын тесіп шыққан қорығын, шабындығын қақ бөліп, күншығыс жағын Ысқаққа беріп, күнбатысын өзі алып, ортасынан меже қояды. Ақшоқы тауының бауырынан арасы бір шақырымдай жерден екеуі қора, там салып орнығып алады. Абай әкесіне сирек қатынасады. Құнанбай ақылдасарлық келелі кеңес болмаса, Абайды бұрынғыдай ұсақ-түйекке жұмсамайды. Аздап қолы босағандай болған соң Абайдың алданышы қазақтың ұлт ойыны «тоғыз құмалақ», дойбы ойнау. Бұрыннан ойыншы деп атақ алып жүрген көтібақтан Көрпебай, Құду, Мамайдан Сымағұл дегендерді шақырып алып ойын әдісін үйренеді. Өзі ғана үйреніп қоймай, інісі Ысқақты, ағайыны Ырысалды, Махметжанды, көршісі Текжан, тағы бірнеше жастарды қатыстырып, күні-түні бас алмай ойнайды. Бұл ойын бұрынғы елдің ұсақ өсегі, өтірігінен басқаша бір думан, сауық. Бәсеке, жарыс, өнер табарлық мектебі сияқты болып біреуден-біреуге тарайды. Жастардың ынтасын аударады. Бұл жылы Абай жонға жайлауға көшпей, бауырдағы Ералы жазығын жайлайды, Омбыдан демалысқа қайтатын Халиолланы осы арадан күтеді. Ол келген соң өткен жазда басталып, ортасы үзіліп қалған орысша оқу, ән-күй, домбыра, скрипка, гармонь ойнап үйренуді қайта қолға алады. Абайға көрші Көкен тауының бауырын қыстап жайлайтын уақ елінің Қандар деген аулынан шыққан, жас күнінде Семейде өскен Мұқа деген әнші-күйші бар екен. Ол

жоғарыдағы аталған музыка аспаптарын бәрін жақсы меңгеріп, тамаша ойнайды. Халиолла келіп думан басталған соң, Абай кісі жіберіп Мұқаны шақырып алып, өнерінді көрсет, үйрет дейді де, екі айдай жібермей қолына ұстайды.

Бұл Ералы деген жер, Ащысу деген өзенің жайылмасы, айналасы атшаптырым қалың шабын. Бұрыннан бұл жерге көшуге көлігі жетпейтін миялы Ұшқара деген жерден егін салып, кәсіп ететін кедей жатақ атанған ауылдар жайлайтын еді. Жұмыстан қолы босаған еңбекшіл жастар Абай аулында болып жатқан думан, сауықтан құр қалғысы келмей, басында келіп жүріп, аяғы өздері де қатынасады. Абай оған қарсылық жасамайды. Қайта баурына тартып жөнін үйретеді. Осы жазда Абайдың әйелі Ділдә босанып бір ұл табады. Оның атын Ақылбай қояды. Жастардың ақыл-білім, өнер тапқан уақытын да еске алады. 17 жасар Абай әке болып бір шөлкем елдің ақыл айтар басшысы есебіне кіріп, ерте ер жетеді.

Осы демалысқа келерде Халиолла Абайдың оқуына орысша көп кітап алып келіпті. Ойын-сауықтан бос уақытында әдейі оқытып, ұғынбаған жерін үйретіп, ұстаздық етеді. Өткен үш жылдың ішінде өзінің білгенін түгелдей айтып, жол-жобасын түгелдей көрсетеді. Әсіресе Абайға қиын соғатын тіл үйрену жағы. Орысша кітап оқығанда сөзін түсіну қиын болғандықтан Халиолла сол жағына көңілін көп аударады. Орыс тілін қазақшаға аударып жазып беріп, сөздік құрап, сөйлемін ұқтырады. Оқу мезгілі жеткенде Абай Халиолланы Смейге өзі ертіп апарып қаражатын беріп, қоштасып шығарып салады.

4. Өмір талқысында

Күшік-тобықты болысына Сүйіндік екі жылдай жақсы қызмет етеді. Бұрынғы атыс-шабыс тоқталғандай болады. Бірақ іштей тартыс болып жатады. Ағасұлтандық, болыс-

тықтан бірдей айырылып қалғанын Құнанбай іштей намыс көреді. Ендігі сайлауға дейін күш жиып, жолдас көбейтуге дайындалып, оған өзінен туған балаларынан болыс болуға жарарлық біреуін ойластырады. «Степное положение» заңында болыс болатын адамның жасы 25-тен, би болатынның жасы 35-тен кем болмауы шарт екен. Соны білген Құнанбай Тәңірбердіні 25 жасқа, Абайды 24 жасқа, Ысқақты 23 жасқа келді дегізіп ауылдық есеп кінегеге тіркетеді. Сайлау күні таяғанда әуелі Құдайбердіге сен болыс бол десе, «тәте, (Құнанбайды балалары тәте дейді екен) мен жалғызыліктің, балаларым жас, келініңіз науқас адам, өзім де жөтеліп ауыра берем, мен болыс болсам малға кім ие болады. Сондықтан мені қойып ана ер жеткен балаңыз Тәңірбердіні сайлатқаныңыз жөн емес пе», десе, Құнанбай оған қарсы болмайды. Сайлау болғанда Тәңірберді болыс болады. Әнет Орман деген, Ысқақтың қайнағасын кандидат қояды. Сонымен Құнанбай көңілі жайланғандай болады. Құнанбай аға сұлтандықтан қалғанмен тобықтының келелі кеңес, басқа елдермен таластартысын, дау-жанжалын өз алдынан таратып отырады.

Арқат тауын қыстайтын тобықты мамыр деген румен, оған көршілес Алжан тауын қыстайтын найман, сыбан елінің ортасында жер дауы, жесір дауы шиеленісіп, соған Құнанбай барады. Бұдан бірнеше жыл бұрын Арқат тауының сыртындағы Қарағайлы, Белқайың деген жерден қожа деп алатын адамдар келіп қыстап отырыпты. Ол кезде қақтың өлгеніне жаназа шығаратын, баласын сүндеттейтін қожа тұқымы болады екен. Сол қожалардың бірі Бердіқожаның ер жеткен балалары Үсен, Бурақан, Әуезқан, Кенжеқан, Самархан дегендер, бой жетіп отырған Нұрғаным деген қызы бар екен. Келген қонақты құрметтеп күтеді. Нұрғаным қызыл шырайлы, көзі мөлдіреген қара, сымбатты қыз екен. Құнанбайдың әйелдікке алуға көңілі ауады. Кісі салып айтқызса, Бердіқожа: «шал ғой, қызым жастау ғой» — десе, — «Әке, ол не дегеніңіз, әйелге еркек кәрілік қыла ма, әлі қайраты қайтпаған адам емес пе, Құ-

нанбай сияқты адаммен сүйек болу үлкен мәртебе, зор бақыт емес пе,— деп балалары кеу-кеулесіп Бердіқожаны көндіріп, қарындасын Құнанбайға бермекші болады. Сол топтан қайтарында келіп Құнанбай Нұрғанымды алып қайтады: Бұл Құнанбайдың төртінші әйелі, бұрынғы бала-шағалы болып кеткен үш әйелімен бөлініп, біржола жас әйелінің тәрбиесіне көшеді.

Көп кешікпей Бердіқожа Құнанбай аулына көшіп келеді. Оған Шыңғыс бауырындағы Қызылшоқы деген жерден қыстау беріп, біржола өз адамы ғылып ұстайды. Тәңірберді ел ішінде съезд қылып бір болыс елдің биін жинап, жігітек Әбдінің аулына түседі. Оған Абай да барады. Ел жұмысын Тәңірбердімен бірге басқарады. Әкесінің тапсырғаны болуы керек.

Әбді-Көңгірбайдың Қотанбұлақ деген баласының немересі, Түсіптің баласы. Әбдінің Зағипа деген сұлу қызы бар екен. Бұл қызын жігітек ішінде кірме болып отырған Төлеген дегеннің баласына бермекші болып 100 қой алады. Төлегеннің баласының басы таз, жаман ынжық адам екен. Оны көрген соң Зағипа қатты қайғырады, күні-түні зарланып, өлең айтып жатып алады. Төлегеннің мұқтажы жер, Әбдінің малы аз, сондықтан қызының жылағанын елеп-ескермейді.

Зағипа съезд болып жатыр, оны Абай деген Құнанбайдың орысша оқыған баласы басқарады дегенді естіп, Абайға өлеңмен мұңын шағып хат жазады. Абай қыздың шешен тілмен, зарлы үнмен ұйқасымды сөзін естіп жаны ашиды, Әбдіні шақырып алып: Сен мынау қызынды зарлатып Төлегеннің таз баласына берме. Өз ішіңнен шыққан балаңа қалай жаның ашымайды,— десе,— уай, Абай, сенің бүгін ұлық екенің рас, бірақ мен де осал ауылдың баласы емеспін, өйтіп басынба. Үй-ішіме іріткі салма, қызын малға сатқан жалғыз мен бе?— деп, қарсы шығады. Абай Әбдінің сөз ұқпайтынын көрген соң, Төлегенді шақыртып алып: Төлеген, сен мал біткен момын адамсың, мына Әбдінің қызы саған келін болмайды, берген малың-

ды қайтартайын, бұл пәледен аулақ бол десе, ол:— Абай-жан, түсіп кеттім тереңге, енді маған күн қайда деп бұрынғылар айтқан екен. Малым көбейіп, жерім жоқ болып әркімнен қаққы көрген соң, жері көп, жуан ауыл ғой деп Әбдімен құда болған едім. Енді құдалықтан тайсам бар малымды жігітектің бұзықтарына талатып жібереді. Енді амалым жоқ, келінім кетсе бара берсін, осы жерде отыра берем дейді. Шынына келгенде Төлегеннің сөзі жөн болған соң, Абай зорламайды.

Абай Зағипаға кісі жіберіп айтқызады.— Мен Әбдіден де, Төлегеннен де арылдым, олар сөз ұғатын емес, енді өзі орыс ұлықтарына арыз берсін. Заң жүзінде ер жеткен қыздың еркі өзінде болады. Одан басқа лажы жоқ десе,

— Мен бәрібір тірі адам емеспін, Төлегеннің тазын құшақтағаннан, көрге кіріп топырақ құшақтағаным артық, ұлыққа арызды өзі жазып жіберсін, мен қол қоямын. Әйелдік қылып екі айтады демесін, жақсылығын ұмытпаспын, мені қорлыққа тастамасын,— дейді. Абай Семейдің мировой судьясына Зағипа атынан арыз жазады, почташы атшабарын жіберіп, жауабын тосып алып қайт деп тапсырады. Бір жұма шамасында болысқа: «қызға зорлық еткізбесін, босатып сүйгеніне берсін» деген бұйрық келеді.

Тәңірберді Әбдіні шақыртып алып, Семей ұлығынан келген бұйрықты оқып, көрсетіп, енді зорлап бере алмайсың десе, Әбді көкке шапшиды, бұл арызды жазған Абай, әмірші сен, Құнанбай балалары жаулығың қалмайды, бұл зорлыққа көнбеймін дейді. Тәңірберді Әбдінің сөзін түгел жазғызып, болысқа қарсы келді деп акты жасап, мировой судьяға қайта жібереді. Мұны Әбді естіп анық біледі. Сол актыны Семей ұлығына жеткізбеудің қамын істеп екі жігіт аттандырады. Не қылсаңдар да жол тосып, ақтыны жоғалтыңдар деп тапсырады. Семейге болыстың почтасын апаратын атшабар Көтібақ Қамысбай деген Қарауылдан шығып, Ащысудағы өз үйіне барып қонып, ертеңінде Күшікбай деген жердегі жалғыз үйден түсте шәй ішіп, енді

Семейге жете қонамын деп келе жатса, алдынан Мұқыр өзенінің жарынан екі атты кісі қарсы шығады. Қамысбай одан сескенбейді, есік пен төрдей жерге келгенде тақымдарынан шоқпарларын суырып алып, Қамысбайға тап береді, Қамысбай сасын қалып енді атының басын бұрғанша басына шоқпар да тиіп, атынан ұшып түседі. Екі кісі атынан түсіп, Қамысбайдың мойындағы былғары сумканы алып, ішіндегі барлық қағазды анадай тақыр жерге алып барып түгел өртеп жібереді де:— Ал, Қамысбай, жанаң өзіңе олжа, бізді көрдім деме,— деп тастап жүріп кетеді.

Қамысбай танып қалады: Біреуі Әділқан, біреуі Құйылыс деген жігіттектің белгілі ұрылары. Олар кеткен соң Қамысбай жарылған басының қанын жуып, орамалмен тацып, қалай жүрерін білмей, аз ойланып отырады да, ақыры елге барғаннан не шығады, одан да Семейге барып, оязға шағайын деп Семейге тартады. Ояз кеңсесіне келіп, басының жарылғанын көрсетіп, екі ұры почтаны тартып алып, өртеп жібергенін айтады.

Ояз ол ұрыларды таныдың ба деп ақырған соң, Қамысбай қорқып кетіп, Әділқан мен Құйылыстың жөнін айтады. Ояз екі стражник қосып беріп, болысқа бұйрық жазып, бұзақтарды тез мұнда жеткіз деп әмір еттеді. Бұлар жолдағы елден лау мініп, сойыс сойғызып, Қарауылдағы съезге жетеді. Өзге ұрылық болса да почта талау деген тобықты ортасында болмаған оқиға. Тәңірберді кандидаты Орманды екі кісі және мына екі стражникпен Қамысбайды қосып, сол түнде Әділқан мен Құйылысты ұстап әкелуге жібереді.

Барғандар Әділқанның аулын қамап, Әділқан мен Құйылысты үйінен ұстап алып, қайтып жолдағы Әбдінің аулына келіп түсіп, мал сойғызып дамылдайды.

Әбді сол арада Базаралыға, Бөжейге, Қасқарауға басқа да жігітек адамдарына кісі шапқызады. Көп кісі жиналады да, тез ақылдасып жіберіп стражник пен болыс адамдары ет жеп жатқанда, айғайлай ауылға шауып, үйді айнала қамап, Әділқан мен Құйылысты босатып алып кете-

ді. Стражники тер қорқып кетіп қарсы қару жұмсай алмайды.

Орман мен Қамысбай ұрыны тартып алған 10 кісіні таныдық дейді. Оған бұрынғы екі ұрыны қосады, сонымен жігіттектің 12 адамы бұзық, патша үкіметіне қарсы қол жұмсаушы деп айыптап, акты жасап, болыс, билерге қол қойдырып мөр басқызып оязға жібереді.

Тез уақыттың ішінде 10 казак-орыс ертіп урядник келіп, бастығы Базаралы, Балағаз, Әбді, Уәйіс, Құйылыс-қып 12 адамды ұстап елді қырып-жойып қайтады.

Ол 12 адамды Семей мировой соты Сібірге айдалуға тиісті деп тауып, Омбыдан бекіттіріп айдауға жібереді. Зағипа сол қайғыдан сарғайып, өлең айтып, зарланып жатып қайтыс болады.

Осы жұмыстың артынан: сен еліңді жөндеп ұстай алмадың, бұзықтарды тия алмадың деп Тәңірбердіні орнынан алып, орнына кандидаты Орманды бекітеді.

Орман кішік ішінде өспеген аз ауыл. Әнет деген суынан Олжайға ара ағайын, мұның болыс болғанын пайдаланып, 12 адамы айдауға кеткен Бөжей жасырын жолдас жинап қам жасайды. Құнанбай балаларын болыстықтан тайдыруды ойлап Тәңірберді мен Абайдың үстінен арыз бергізіп, ауылымды шапты, жерімді тартып алды, қызымызды зорлады, буаз қатынымызға бала тастатты деп өтірік жала жапқызады. Ондағы мақсаты алдыңғы сайлауда бұлар тергеу астындағы қылмысты адам болып, болыс сайлануға жарамай қалсын деген әдіс болады.

Бұған Ысқақты да қосамыз ба дегенде Бөжей — Қой, ол әлі жас қой, болыстыққа жасы толмайды, кейін көреміз, — деп арызға қосқызбайды.

Сайлауға үй тігіліп, ояз келгенде елу басы шарынан жеңген Құнанбай Абайды болыс қоямын десе, ояз Абайдың үстінен көп шағым-арыз бар, сайлауға жарамайды деген соң, енді Ысқақты қоймақшы болады.

Оны естіген Бөжей мен Байсал жасы толмайды деп арыз етіп қаратса, список бойынша 25-ке толған болып

шығады. Жасын ілгерілетіп қойғанын біліп, Байсал оязға арыз берейін, жасын тексертейік десе, Бөжей:— қой, оған әуре болмайық, бәрібірі бізге болыстық жоқ, Ысқақты қалдырғанмен Құнанбайдың буына семірген бір ақымағы болар, онанда осы Ысқақты өзіміз де сайласып сынайық. Ақкөңіл, кішіпейіл бала көрініп еді,— деп тоқтады.

Сайлау болғанда Ысқаққа барлық тас түгел түсіп болыстыққа сайланады. Болыс атағы Ысқақта болғанмен, бұған басшылық ету Абай мойнында.

Құнанбай енді ел сөзіне кіріспей, дін жолына біржола беріліп, күндіз-түні ораза тұтып, намаз оқып, Ғабитқан молланы уақыт-уақыт шақырып алып, шариғаттың бес парызын, уәжібін, суннетін сұрап алып үйреніп, оңаша үйде тағат, ғибадат ететін болды.

Абай ел басқару жұмысын қолына алғаннан кейін әкесінің жолын өзгертеді. Енді бұрынғыдай қорқытып, ықтырып билеуді тастап, достықпен, ақылдасумен, көпті жинап кеңесумен басқармақ болады. Сондықтан бір болыс күшік тобықтының ата ұлдарының бастықтарымен тату-тәтті бола бастайды. Мысалы, Есболаттан Оразбай, Жуантаяқтан Байғұлақ, сақтан Абыралы, Қаражан, тоғалақтан Серелі, Қайықбай, бөкеңнен Байұзақ, Жанқожа, бөкеншіден Асылбек, Әкімқожа, Ербол, жігітекпен Үркімбай, Көркембай, көтібақтан Айдар, Жиренше, тағы бірнеше дос жолдас тауып, ел ортасының жұмысын солармен ақылдасып басқаратын болады.

Сол тыныштық қалыппен Ысқақтың болыстығы алты жылға созылады. Бұрынғы жауласқан жігітек, көтібақ қарсылық көрсетпейді. Ысқақ съезд істеуге билерін жиғызып ел ортасының жер дауын, жесір дауы, ұрылық, барымта сияқты дауларды тимақшы болып, жуантаяқ пен Есболаттың ортасынан үй тіккізеді. Абай сол съезге басшылық етеді.

Бәзіл деген жуантаяқ Шөкей деген қызын есболаттың бір жігітіне бермекші болып атастырған екен. Шөкей оны менсінбей, қаракесек Олжабай деген жігітпен көңіл қо-

сып, қашпақшы болып серт байласады. Бұрын Шөкейге қырындап, сөз айтып, көндіре алмай жүрген жігіттер Олжабай мен Шөкейдің уәдесін сезіп екеуін аңдиды. Ел жата Олжабай ат алып келіп Шөкейді мінгізіп жатқанда, аңдып тұрған бес жігіт ұстап алып Олжабайды сабап, Шөкей екеуінің аяғына бір кісен салып съезге айдап келеді. Билердің алдына алып келгенде Олжабай қорқып кейін тартынғанда, Шөкей омыраулап, төрде отырған Абайға өлеңмен арыз айтып мұңын шағады. Әкесі атастырған күйеуі теңі емесін, өзі Олжабайды сүйгенін, мына ұстап алып сабаған бес жігіттің соңынан қалмай мазасын алғанын, оларға көнбегенін, олар қолы жетпеген соң кек қуғанын, Олжабай екеуіне бір кісен салып айдағанын айтады, енді Абайдан және басқа билерден әділет күтетінін айтады. Сонда Абай:

— Бәзіл мен оның құдасы Есболат адамдарын шақыртып алып, мына Шөкейдің басы бос болсын, өзі сүйген Олжабайға барсын, сендер алысқан малдарыңды ауысыңдар дейді. Сонда Есболат жағы:— Абай мырза, мына Бәзілде мал жоқ, келінім кетсе де малымды көтересіз бе. Менің не жазығым бар десе, Абай:— олай болса, мынау Олжабай, Шөкейді жазықсыз ұрған, аяғына кісен салған бес жігіт сенің малыңды төлесін дейді. Бұл бұрын қазақ ортасында болмаған билік, естімеген әділдік. Шөкей мен Олжабай қатар тұрып Абайға көп алғыс айтып, бір атқа мінгесіп кетеді. Істің аяғы сонымен тынады.

Құнанбайдың Ұлжаннан туған балаларының кенжесі, жасынан ерке, тентек аталған, алып денелі, аусар мінезді Оспан да ер жетеді. Құнанбайдың Оспанға алып берген алғашқы әйелі Мәметай тасболат руы Ибақтың қызы Еркежан. Ол бала көтермеген соң, Бошан Бәйбөрі руының бір аталы ауылы Еспалақ Өндірбай-Қалфе дегеннің қызы Зейнепті екінші әйелдікке алады. Зейнептен бір ұл туып, ол бір жасында өліп қалған соң, әнет Байлаудың қызы Тұрымбаланы үшінші әйелдікке алады. Бірақ ешқайсысынан бала тумайды.

Оспан мал көбейтуге кірісіп, сауда істейді, Семейдің байларынан несиеге бұл, шәй алғызып, Ержежанның ағасы, өзінің қайнағасы Ысқақты бастық қылып, қос тіккізіп, несиеге бұл шәй сатқызады. Мырза, мамы, жекең, сыбан деген елдерге барып күзді күнгі қызыл қозыға жаз бойдақ болғанда алуға төрт кез яғни 3 метрден кездеме береді. Бір кездің бұлы тиыннан аспайды, сонда бір қой 30 тиынға түседі. Ол несиені жаз шығып, жер кебе жинатып алып, қоянды жәрменкесіне апарып бір қойды 2—3 сомнан сатқызады. Осы ретпен істеген саудадан Оспан тез арада көп мал құрап байып алады. Қол малының өзі ғана: жылқысы мың жарым, түйесі 300-дей, қойы 2—3 мыңдай болады.

Сол Оспан болыс болғанды әуес көреді де, ағасы Ысқаққа сіз алты жыл қызығын көрдіңіз ғой, енді қисаңыз мен болыс болайын деп едім десе, қалқам, мен сенен болыстықты қызғанам ба, бірақ болыстың билігі Абай ағаңда емес пе. Ол кісі ұнатса мен сенің болғаныңа қуанамын дейді, Абайға келіп айтса, Ысқақтан сұрадың ба депті. Сұрадым, Абай ағаңа ұнаса бол деді дейді. Абай аз ойланып отырады да, жарайды, көпке айтайын, олар қарсы болмаса осы алдыңғы сайлауда болыс қоямын деп уәде байлайды.

Осы кезде күшік тобықты болысы 15 старшын ел екен. Абай Оспанды болыс қоймақшы болған соң, сол 15 старшын ішіндегі өзіне тілектес дос, жолдас болып жүретін 15 басшы адамын шақырып жинап алады да, Оспанның болыс болғысы келетінін айтады. Солардың ішінде Абаймен жасынан жолдас, сырлас болған бөкенші Ербол деген жігіт жұлып алғандай, оған өзіңіз не дейсіз дегенде, Абай: Болам десең бол деп едім, — депті.

— Олай болса, бізден несін сұрайсың, қай ініңді қойсаң да еркің өзіңде емес пе. Саған қарсы келеміз бе, — деп жауап қайырады.

Нанғыш Абай өзі қатты дос көретін жолдасы Ерболдың

сөзінің түкпірін тексеріп, ойға салмайды да: жарайды, енді сөз байлауы болды деп нанып қалады.

Бұл топ ауылдан шығып жөнелгенде бәрі бірдей ойға түсіп, сандалып, бірімен бірінің жұмысы болмай өз беттерімен жүріп бара жатады. Соның ішінде болған 15 басшы кісінің біреуі-көтібақ Жиренше деген ертерек бойын жинап алады да:— Уай қауым, сендерге не болған, әкелерің өліп қалғанда да өмір сүріп, ат жалын тартып мініп, күн көріп жүрсіңдер ғой. Оспан болыс болса бір күнде қырылып қаласыңдар ма, естеріңді жинап, аттан түсіп, бас қосып ақылдасайық та,— деген. Ойға шомып келе жатқандар бастарын көтерісіп алып, күлісіп, «Уай, мына Жиренше дұрысын айтады, шынында да тіпті тереңге кеткен екенбіз» десіп, бірін-бірі қалжың қылып, жадырасып, аттарынан түсіп, атшыларынан бөлініп, 15 басшы бір төбеге шығып, ақылдасуға кіріседі.

Мұндайда сөз бастайтын Ербол:— Уай жігіттер, Абай бізге ауыр міндет артты, Оспанның жәйін белітін боларсыңдар. Бірақ мен бәріңнен де қанықпын. Бұл ағалары Абай, Ысқақтың тілін алмайды, құдай оның бетінен сақтасын, бас жарылады, көз шығады демейді, туысқан болған соң көңілін жырта ма, Абай болыс қоюға сөз байлаған көрінеді. Менің тұспалдап айтқан сөзіме құлақ қоймады, көпшілік енді не айтасыңдар? Ойланып, толғанып; кеңесіп бір жерден сөз, бір жеңнен қол шығарайық. Бүгін Абайдың көңілін қимай сайласандар, ертең құтыла алмайсыңдар. Арылмас пәлеге ұшырауларың анық,— деп көптің көңіліне дақ сала сөйлейді. Ерболдан мынадай ала ниет сөз шыққан соң, барлығы да Оспанның шәрғез мінезін айтып келіп, ақыры қалай да болса Оспанды болыстыққа сайламайық деген қорытындыға келеді.

Бағанадан бері сөзге қатыспай отырған Оразбай:— Сендер қолдарына болыстықты ұстап отырған кісідей айтып жатырсыңдар. Бүгін Құнанбай балаларының пәрмені көктегі айды да алуға жетеді. Біздің бұл арам пиғылымызды сөзсе, бір-бір жұлып орнымыздан алып тастайды да, орын-

дарыңа қуыс қурай деп басқа кісі тауып алып, старшын ішінен бізді қаңғыртып қуып жібереді. Сондықтан қандай қайла, әдістерің бар, әуелі соны айтыңдар дегенде.

Ербол:— көпшілік шынымен жұмылып уәдесін берік берсе, ол жағы міндет болсын, Мен Абаймен жастан сырласпын, нанғыштығы елде жоқ. Абайды қолға бір қондырып алған соң, өзге Құнанбай балаларының ана-мына дегені түкке тұрмайды. Маған ең қиыны осы отырған өздеріңнің байлауың,— дейді.

Ал, қауым енді айтарларың бар ма? дескенде, біреулері не айтамыз, көптің тілеуі бір ыңғай, бірақ оны орындауды Ерболға тапсырдық. Соған қандай уәде, қандай наным болады, соған келейік,— деседі.

Ербол: оның байлауын мен айтайын, тегіс қолымызға бір-бір тас алайық, осы уәдеден бұзылмауға, еш адамға аузымыздан шығармауға сертіміз осы болсын, кім опасыздық қылса, осы қаратастай қатайық, құдай, әруаққа шек болайық деп төбемізге қолдағы тасты қояйық, мен соған тоқтаймын,— дейді.

Сонда бағанадан үндемей отырған Жиренше: Ал барлық сөздің байлауы болды ғой, бірақ сол болыстықты жеңіп алсақ, кімді болыстыққа сайлаймыз, соны да осы арада уәдеге қоса кіргізу керек дегенде, Жиреншемен ойнай беретін Оразбай:— Пәлі, оттауыңа, атыңның басын алып, жорғасы қалып па дегендей, әуелі қолыңа түспей жатып, кімді атамақсың — десе, Жиренше:

— Онда несін сөйлеп отырсыңдар. Бұл байлауы жоқ батаға мен кірмеймін. Басыма пәле сатып алар жәйім жоқ. Өздерің баталаса беріңдер,— деп шалқая сөйлейді. Басы ойнап айтқандай болса да, Жиреншенің сөзі рас болуға айналған соң, қатты сескенісіп қалады. Өйтетін себебі Жиренше уәдеге кірмей кетсе, бағанадан бері айтылып отырған сөзді бұлжытпай жеткізуі анық. Ербол:

— Ай, Жиренше, сенің не ойлағаның бар, барлық байлауың, болыс сайланатын кісінің атында ғана болса саған билеттік. Кім болсын десең де алдыңнан шықпаймыз. Жоқ,

жолдастықтан бұзылғың келіп, сылтауға айтқан сөзің болса, оны айтшы. Құдай, әруаққа тыпсырдық сені, бүйтөді деп басында біз ойлаған жоқ едік. Сенің бұл не дегенің, шыныңды ашып айтшы,— дейді.

Жиренше:— мен шынымды айтайын, біз біржола осы іске бекінген соң, бір жолға Құнанбай тұқымын алдаймыз да, болыстықты да аламыз, бұл анық. Бірақ бұл жұмыстың кімнен шыққанын білмей қоймайды, бізден аяйтын жаулығы болмайды. Әркімді әр жаққа қуып тоздырып жібереді. Сонда алдымен Абайға қайта барып сұңгитін мынау отырған Оразбай мен Ербол екеуің боласың. Пәленің арты бізді басады. Сондықтан алдымен жаулыққа сендер шығып көріңдер. Мен сонда ғана нанамын,— дегенде Ербол:

— Ал, сонда болыс кім болсын дейсің, оны қоса айт, неменеге тайқалақтап қалдың,— десе, Жиренше:

— Мен айтсам, болыс Күнту болсын деймін. Оның себебі Күнту Ерболдың жақын туысы, Жаңқабыл, Жанак бір туысқан. Одан кейін мына Оразбайдың қызын алған күйеуі, Күнту сайланса сендер найза басы болып көрініп қаласыңдар да, Абай қайтадан бауырына тартпайды, мына менің байлауым осы ғана. Дұрыс десеңдер қосылдым, батаға кірдім, болмаса үйіме барып, малымды бағып жата берем,— дейді.

Ербол мен Жиреншенің айтысын тыңдап отырған көпшілік: Жиреншенің ойы дұрыс, алыстан көргендік. Жиренше жөн айттады десіп, жоғарыдағы Күнту болыс болсын деген байламға келеді. Төбелеріне тас қойысады. Бұл көптің Оспаннан түңіліп отырған себебі мынада еді.

Өткен қыста бір болыс елдің кеңесі болмақ болып, Оспан ауылына жиналады. Әдетте мындай көп жиын Құнанбайдың үлкен үйі аталған тамағы мол, қыстауы елдің ортасындағы Оспандікінде өтетін. Сол жиналған көп адам кеңеске кіріскенде атшылары аттарының аяғын тұсап далаға жайылуға жібереді. Оспан қыстауы қалың қорықтың

ортасында. Оспан жазғытұрым ауылда қалатын арық малды жаюға деп біраз жерді соны ғып мал жайғызбай қорытады екен.

Ауылдан шығара тұсап қоя берген аттар сол қорыған жерге барып түседі. Оспанның Сейітқан деген даңғой малшысы болатын. Қорып тұрған жерге барған атты керө сала Оспанға жүгіріп келіп: Абайға жиылған адамдардың көп аттары қорып тұрған жерге барып тас-талқан ғып жеп жатыр» десе, Оспан: «бардағы қуып әкеліп қораға тық» — дейді.

Сейітқан бір атқа мініп, қолына ақтабан сойыл алып, бара атты сойылдың астына алып отырып, қораға қуып тығады. Маңдайшасы аласа қораға кірген аттардың ерінің қастарын жұлып түседі, ертоқымның быт-шытын шығарады. Келушілер бұдан қатты ренжіп қайтады.

Құдайберді баласы Шәкәрім 19 жаста атқа мініп, Абай мен Ысқаққа еріп ел басқару жұмысына көзі қанған екен. Ерболдың сайлап жатқан елу басыларының жат адамдар екенін байқайды да әкесі Құдайбердімен көптеп дос болып келе жатқан жуантаяқ Байқұлақ деген кісіге келіп:

— Бәке, сіз белісіз бе, мына Ерболдың істеп жатқаны бізге жаулық па, жоқ қателесіп жүр ме? — деп сұрайды.

Сонда Байқұлақ сасып қалып, аз тұрады да: Балам, мен сенің әкең Құдайбердімен ақыреттік дос едім, мына сұрағың маған өте қиын болды. Өтірік айтсам, иманыма қас, шын айтсам, уәдем мен антыма қас, бірақ та өзің сезген көрінесің, бұл істің жәйі мынандай, — деп бастан-аяқ болған істі баяндап береді.

Болыстық біздің тұқымның мирасына тиген нәрсе ғой деп сеніп жүрген жас Шәкәрімге мына сөз сұмдық көрініп, жүгіре басып Ысқаққа келеді. Маған оңаша жолығыңызшы деп Ысқақты оңаша алып шығып, естігенін түгел айтады. Оған Ысқақ: Біз қайтеміз, Ерболға Абай ағам қатты сенеді, ол кісіге ұнамаса біз не істей аламыз. Мұны айтпай-ақ қой, мен айтсам Оспаннан болыстықты қызғанып жүр деп ойлайды, сондықтан артын көрерміз, — дейді.

Шәкәрім оған тоқтамайды:— Жүріңіз, Абай ағама барайық, сіз айтпасаңыз мен айтайын, қарап отырып болыстықтан айрылып қаламыз ба,— деп еріксіз Ысқақты ертіп Абай отырған үйге екеуі кірсе, бірнеше адам отыр екен. Шәкәрім келе сала біздің оңаша шаруамыз бар еді, сіздер үйді босатсаңыздар деп үйдегілерді шығарып жіберіп, Абайға естігенін түгел айтады. Сонда Абай Баймағамбетті шақырып алып, сен барып Ерболды ертіп келші деп жұмсайды. Ербол үйге кірісімен-ақ байқайды, іс әшкерленген. Абай:

— Әй, Ербол, сен көппен баталасып Күнтуді болыс қоямын депсің ғой, сол рас па?— десе:

— Әй, Абай-ай, мен осы жұмысқа араласпайын десем өзің болмайсың. Сайлағалы отырғанымыз жалғыз-ақ болыстық. Оған Ысқақ мені қой дейді, мына Шәкәрім мен болайын дейді, сен Оспанды қой дейсің, бұл қайсысына жетеді, маған біреуін-ақ ұстатшы,— десе, Абай:

— Е, солай ма, жұмысыңа бара бер,— дейді. Екеуі сүйретіліп орындарынан зорға тұрып кетіп қалады.

Оязға киіз үйдің біріне-бірін жалғастырып, ауыз үй, төр үй ғып тіккізіп, төр үйде ояз, ауыз үйде тілмәш, урядник 2—3 стражник болады. Екі пәусеке арбаға үш аттан жегіп, лаумен шапқылап келген уездің алдынан болыс, би, старшындар мойындарына знак «сары жез» белгісін тағып, қарсы шығып құрметтеп алысады. Солармен бірге осы сайлауда болыс боламын деп анық сенген Оспан да қалыспайды.

Арбадан әйілімен келіп түскен уезге Оспан басын изеп амандасып, Халиолла мен Абайдан бұрын үйренген шала-шарпы білетін орысша тілімен екеуңізге бөлек үй дайындадым, соған кіруіңізді сұраймын деп ұғындырады. Сонда уездің әйелі: «Жүр. Құнанбаевтің үйіне барайық»— деп күйеуін ертіп, Оспанның тіккен үйіне кіреді.

Бұрын қазақтың сән-салтанатын, жасау-жабдығын көрмеген уездің әйелі Оспанның қымбатты заттар жинаған үйін көргенде қайран қалып тамашалайды. Ұстап көріп,

көйбір заттардың неден істелгенін, қалай жасалғанын сұрайды. Оспан бір сөзін орысша, бір сөзін қазақша айтып түсіндірген болады.

Ертеңіне сайлау басталады. Ортаға биік стол қойып айналасына үш орындық қойылады. Біріне уезд, біріне көмекші, біріне қазақ тілмәші отырады.

Биік столдың үстіне шар салатын сандық қойылады. Шар сандық деген ортасына бір қол сиярлық қуысы, одан төмен екі кішкене тартпа ағаш жәшік, бір жағы аққа боялған, бір жағы қара боялған, болыс сайлайтын елу басылар қолына берілген шар деп аталатын домалақ тасты қуысқа қолын тығып, болыстыққа аты аталған адамды сайлағысы келсе ақ жәшікке тастайды, сайламағысы келсе қара жәшікке тастайды.

Бұл сайлауға бір болыс күшік тобықтыдан 32 елу басы сайланған екен. Олардан уезд жасырын сұрағанда, болыстыққа үш адамды айтады, бірінші аты аталған Оспанға шар салғанда 21 тасы — аққа, 11 тасы қараға түседі. Оған кандидат болмақшы Асылбек сүйіндік ұлына шар салғанда 25 тас аққа, 7 тас қараға түседі. Енді үшінші адам Күнту Шоңқаұлына шар салғанда 28 тас аққа, 4 тас қараға түседі. Бұл тастарды санап, жазып отырған уездің көмекшісі ақ тасы артылған соң: болыс Күнту Шоңқаұлы, кандидат Асылбек Сүйіндікұлы болды деп жариялағанда, уездің қасында отырған әйелі «как так» депті. Бұл сайлауда Оспан болыс болады, одан қалаулы бір сый аламын деп сенген әйел сасқалақтап қалса керек. Соны естіген қазақтар Күнту болыс дегенде уездің әйелі «көтек» депті деп аңыз етіседі.

Бастығы Оспан болып, Құнанбай балалары өре түрегіліп Ерболды сабамақшы болып, Абайдың аужайына қарап қалғанда, алдыңғы қатарда отырған Абай қасындағы Ерболға: — Бұл қалай, уәде осылай ма еді? — десе, Ербол:

— Абай, уәде орнында, мен болыстыққа Оспанды атадым, мынау отырған көп елубасының қолын ұстаймын ба. Сен оған неге ренжисің, Оспан інің болғанда, Күнту інің

емес пе?— депті. Мұны естіген өзге Құнанбай тұқымдары тоқтап қалғанда, Оспан түтігіп қап-қара болып, орнынан атып тұрып.— «Уай Ербол, дос деп едік, жау болдың, бұл дүниеде екеуміздің біріміз-ақ тұрармыз, жазанды тартарсың — депті. Осымен сайлау бітіп, ел тарайды.

Ояз Оспанның тіккен үйіне қайтып барғанда, Оспан арыз айтады. Бұл сайлау дұрыс өтпеді. Ербол Көмекбай баласының айласымен елу басылар шарды қате салыпты. Егер бұл сайлауды бұзып қайта сайласаңыз менің шарым артады десе, уездің әйелі: Құнанбаевтың арызын орындау керек. Дұрыс емес, сайлауды бұзу керек деп өршеленген соң: Ояз әйелінің сөзін қимай:— Жарайды, сен орысша дәлелінді толықтап арыз жаз, мен сайлауды бұзайын — дейді.

Оспан қуанып, жүгіріп Абайға барып айтса, оязға өзім барып ауызша сөйлесейін деп Абай оязға келіп: жоғары мәртебелі тақсыр сізден бір-екі ауыз сөз сұрауға бола ма десе, ояз сұра депті.

— Осы сайлауда ешбір шатақ болды ма? Жоқ. Шар салуда, оны санауда жаңылыс болды ма? Жоқ. Олай болса, заңды, законды көпке үйрететін өзіңіз, енді бұл сайлауды қалай бұзасыз? десе, ояз сасып қалып: Сіз айтты деген соң,— дейді. Абай:

— Мен айтқанда патшаның әмірін екі етуіңізге бола ма, дегенде ояз қысылып, қызарып:— қате болды, кешіңіз,— деген екен.

Ояз аттанарда Оспан оның әйеліне бір тымақ ішік, бір қара түлкі береді. Кейін керегі болар десе керек.

Бұл Күнтудің болыстығына өзге Құнанбай тұқымы наразы болсадағы, 8—9 жылдан бері партияға кіріп, елдің дау-жанжалына, шатағына шырмалып, қажып жүрген Абайға бір демалыс сықылды болып көрінеді.

Халиолла Омбыдан кадетский корпусқа оқып жүрген жылдарында неше алуан адамдарға жолығып танысады. Олардан көп білім алады. Әсіресе сол школдың жоғарғы класында оқып жүрген Шыңғыс төренің баласы Шоқан

Уәлиханов қараңғы қазақ даласынан білім іздеп келген қарашадай қара баланы көріп, оның талабына риза болып, қатты мейірімі түседі де, школаға түсуіне, орысша тіл үйренуіне көмектеседі. Ол кезде сол школаға келіп оқыған қазақ баласы саусақпен санарлық қана болатын. Төре, ағасұлтан, ақсүйектердің тұқымынан басқаны школға оқуға алмайды.

Халиолла Шоқанның басшылығымен оқыған сабағын түсініп, өте жақсы деген баға алып, зейінді, зерек деген атаққа жетеді.

Халиолланың болашағы зор екенін байқаған Шоқан сабағынан бос мезгілінде әдебиетпен таныстыра бастайды. Оны ұғына бастаған соң, жылдан-жылға жоғары жетектеп орыс жазушы, ғалымдарының шығармаларын оқытып, ұқпағанын айтып, түсіндіріп, ұстаздық етеді. Енді Абай болыстықты Күнтудің қарамағына беріп, қолын ел тартысынан босатқан уақытта Халиолла Омбыдағы оқуын ойдағыдай бітіріп қайтады. Енді жоғары школға барып оқуға ниет қылып, бір жыл қырдағы үйінде жатып, дем алып, денсаулығын түзетпекші болады. Аулына келіп аздап тыныққан соң ағасы Абай, інілері Оспан, Смағұл, ағасы Құдайбердінің баласы Шәкәрім, ағайыны Ырсайдың баласы Ысқақ, Ысқақтың көршісі әнет Бікінің баласы Мүрсейт, тағы осындай талапты жастарды кешке, оңаша киіз үйге жинап, орысша оқуды, жазуды, сөйлеуді үйретіп, онымен бірге орыстың атақты жазушылары Тургенев, Лермонтов, Толстойдың повестерін, романдарын қазақ тілінде айтып беріп, ұқпағандарына жазып беріп, әдебиет кешін өткізіп отыруды әдетке айналдырады.

Сол бір жыл ішінде Абаймен бір жатып, бір тұрып, өзінің алған білімінің қысқаша мазмұнын ұқтырып отырады.

Халиолланы келер жылы жаз ортасы ауғанда Абай өзі Семейге апарып бір жылға жетерлік қаражат беріп аттандырады. Халиолла Москваға барып «Павловский ко-велерский» школға түсіп оқиды.

Жоғарғы сөздерімді растау үшін бір-екі мысал келтірейін.

Бірінші, Шоқан Уәлихановпен дос, жолдас болған Григорий Николаевич Потанин Шоқан туралы естеліктерді жазғанда 1896 жылы мынадай бір әңгіме айтады:

«Маған біреу айтты, қазақтың бір сұлтаны Өскенбаев деген Омск кадет корпусын оқып бітірді, бұл күндерде қайтыс болған. Оның туған жері Семей маңында еді. Өз ауылына демалысқа барғанда оңаша киіз үй тіккізіп, туысқандарына Тургенев, Лермонтов, Толстойдың повестерін, романдарын қазақ тіліне еркін аударма ғып айтып беріп отыратын еді. Оны қазақтар қатты ынта қойып тыңдар еді. Өскенбаев өз сөздерінде орыстың сыншылары Белинский, Добролюбов жөнінде мынадай пікір айтқан деуші еді».

Екінші мысал, 1944 жылы Алматы қаласындағы Марғұланов өзіне бір керекті материал іздеп Ленинградқа барып, ескі архивтерді ақтарып отырып Уәлихановтың бір папка шығармасын көреді. Соның ішінен Халиолла атына жазылған үш хат шығады.

Бірінші хат — 1865 жылы, 6 ноябрь күні жазылған. Құнанбайдың хаты. Мазмұны: өзімнің барам ба деген ойым бар еді, бірақ Құдайберді мен Оспан, Нұрғаным науқас болып тұр. Өзіңді сұрап жазған едік, ол жарай ма, жарамай ма. Егер жарамаса, енді қалай жазу керек екенін жазып жібер. Кадетский корпусынан сұраймын ба, жоқ басқа жерден сұраймыз ба.

Екінші хат — Ғабитқан молладан. 1866 жылы февральда, мазмұны: Біз айт намазына Семейге келіп едік, көптен хатың келмегенге әке-шешен уайымдап жүр. Елде ауру-сырқау бар. Құдайберді «должной болыс» болып тұр. Жаңадан сайлау шықпақшы. Тәңірберді ағаңыздың қатынынан бір ұл туды. Аты Мақұлбай. Ибраһим ағаңыздың қатыны бір ұл тапты. Аты — Әкімбай. Мырзаның өзі барамын ба деп еді, сенен хат күтіп тұр. Мүмкіндігің болса қайтқаныңды жақсы көреді. Білерлік адамдарға ақылда-

сын тез хат жаз. Ендігі хатты Сергиополь дуанына песмоводитель Василий Ивановтың атына жазсаң тез келеді. Әкеңіздің тапсыруы бойынша хат жазған Ғабитқан.

Үшінші хат — 1866 жылы 8 мартта. Абайдың жазған хатының мазмұны: Бізге хат жазған Қамаридден моллаға сәлем айт. Саған қарындастық жолымен, еткен көмегіңе көп рахмет. Хатыңды алып көңілім жай тапты. Көп жазуға асығыс болдым. Аякөзден почта жүргелі жатыр екен. Жол қаражатыңа 30 сом ақша жібердім. Ағаңыз Ибраһим Құнанбаев.

Жоғарғы Потаниннің біреуден естідім деп жазған сөзіне қарағанда, Халиолла Өскенбаевтың өзі орыс ғалым, жазушыларының еңбегімен танысқаны, оны қырдағы аға-інілеріне айтып беріп, жазып беріп үйреткенін анықтайды. Біздің жоғарғы жазған сөзіміздің растығының дәлелі болады.

Екінші, мына Халиолланың аттына жазылған үш хаттың Шоқан Уәлихановтың папкасының ішінен табылуы кездейсоқ іс деуге болмайды. Халиолла Шоқанның шәкірті екендігін, туысқанындай болып бір жатып, бір тұрып, қағазын, хатын бірге оқып, бір папкаға салғандығын көрсетеді.

Абай қыстауының оңтүстік жағында 25 шақырымдай жерде Орда деген тау бар. Оны қыстайтын Мамай батырдың тұқымдары. Солардың бір старшыны Еламан, Байшора деген екі атаның баласы. Еламан 80 үй, Байшора 20 үй. Ол заманда кімнің сойыл соғары көп болса, азға зорлық етеді. Бұл бір старшын ел жонға шықпай бауырдағы Кебек, Таймақ көліп жайлайды. Абай, Ысқақ ауылдары жонға шықпай Ералы деген жерді жайлағанда екі елдің арасы жақын, от ала қоныстады. Қазақта ерулік қалмаған кез. Екі ел бірін-бірі шақырысып, мал сойып, қонақ болысып, думан-сауық болып жатады.

Байшорадан шыққан атқа мінер пысық Аюбайдың Мұсасы, Еламанның жуандығына, зорлығына көнбеймін, ит ұяласынан қорқама деп жүрген жігіт екен. Сол Мұса

Абайды қонаққа шақырған соң, Абай қасына 3—4 жігіт ертіп барыды. Мұсаның жамағайын, ауылдасы Бөкей, Шекей дегендер бар екен. Қонақ күтіп, шәй құйып беруге Бөкейдің бойжеткен қызын Мұса шақыртып алады. Кең маңдайлы, нұр жайнаған қара көзді, ақша жүз, алқызыл бетті, күлкісі бұлбұлдың сайрағанындай қыз екен. Атағы зор болғанмен 30 жасқа жаңа келген жас Абайдың жалынды жүрегі сұлу қызға бой ұрмай тұра алмайды. Тамақ жеп, үйіне қайтқаннан кейін де көз алдынан кетпейді.

Ол заманда бозбалашылық етек алып тұрған кез. Абай Мұсаның әйеліне кісі жіберіп, сол арқылы қызды көндіріп көңіл қосады. Анда-санда жолығып мауқын басып жүреді. Бұл екі ел пішен шабар мезгілде екі айырылып көшіп, ауыл ортасы алыстап кетеді. Енді күз болып ел қыстауға қонып, қарашаның қары жауып, еріп кетіп тұрғанда Абай жылдағы әдетімен бүркіт салуға шығып, түлкі қуып, Орда тауына барып бір-екі түлкі алып, кеш болған соң, кіші Орданың Шілікті кезең деген жерін қыстайтын Бөкей ауылына келіп қонады. Бөкейдің үйі тар, жарығы шырағдан, алакөлеңке екен. Гүл жайнап тұратын Бекейдің сұлу қызының беті сұрланған, ажары қайтқан, қайғы-қасірет шеккен адам сияқты, кісі бетіне жөндеп қарай алмайды. Абай бұған қайран қалады. Ел жатып ұйықтағаннан кейін қыздың қасына барып хал-жәйін сұраса, жылап отырып жауап береді. Өзіңізге аян мен бұрын еркек көрмеген жан едім, атастырған күйеуім жақын арада келіп қол ұстаймыз депті. Мен екіқабат болып қалдым, бұрын күйеуі қалыңдық ойнамаған қыздың оң жақта отырып екіқабат болғаны қандай масқара. Күйеуім мен еліме не бетімді айтамын. Менен сорлы жан бар ма, құр жылаудан басқа дәрменім жоқ дейді. Абай мұны естігенде жаны қатты түшіркенеді. Бір жағиғ жанға мұндай зәбір қиянат еткеніне өкінеді. Бірақ лаж жоқ, өткенге өкінгенмен не пайда. Абай ол ауылдан ерте аттанып, 5 шақырым жердегі Мұсаның ауылына келеді. Мұса үйінде екен, қалбақ-

тап күтіп алады. Абай Мұсаны оңаша алып өткен істі баяндайды. Сонда Мұса:

— Абай, сен неге қысыласың? Атаң Өскенбайдың бес қатыны болған, әкең Құнанбайдың төрт қатыны бар. Көп қатын алу сендердің салтың емес пе, сол қызды ұнатсаң, мен ертең әйелімді қосып беріп аулыңа апарғызып берейін. Қыздың қайны берген малын алар, ел бүлінерлік түк жоқ,— дейді. Ойы он санға бөлініп отырған Абайға Мұсаның мына сөзі қамшы болып, жарайды деп келіседі. Сол күні Абай Мұсаның үйіне қонып, Бөкейдің қызын шақыртып алып, киіндіріп, Мұсаның әйелін қасына ертіп ауылына қайтады.

Абайдың бәйбішесі Ділдә, келіншек болып түскеніне 14 жыл болған. Сол жылдарда алты құрсақ көтеріп, тұңғыш ұлы Ақылбайды Құнанбайдың ең кіші әйелі Нұрғаным бала ғып бауырына салып алған. Одан кейінгі ұлы Әкімбайды Ысқақтың қатыны Мәніке бала ғып алған. Енді қолында Күләнден, Райқан деген екі қыз, Ғабдрахман, Мағауия деген екі ұл. Олардың алды 9 жаста, арты 5 жаста. Жаратылысында сүйегі бостау Ділдә бала басты болып, тез қартаюға айналған. Бетіне айғызданып әжім түсіп, саркідір қатын болған. Жас тоқалдың келгеніне ренжіген жоқ. Қайта барылдаған жуан даусымен.— «Абайдың күні-түні ағылып келіп жатқан көп қонаған күтемін деп, әбден сілем қатып еді, енді мына тоқалы күтсін. Балаларымды ермек қып отыра беремін» — деп ырзалығын білдереді. Абай жас сұлу тоқал алып келіпті, қайырлы болсын айтамыз десіп көршілері, туған-туысқандары жиналып, той жасап жатқанда, Әнет Масақпай деген кіріп келіп: Абай, тоқалың қайырлы болсын, айдай керім екен депті. Көпшілік оған күлісіп, айдай көрім десіп, аяғы әкесі Бөкейдің қойған аты қалып, Әйгерім атанып кетеді. Келер жаз шыққанда Әйгерім маңдайы мен мұрыны Абайға тартқан, өңі, шарайы өзіні тартқан бір ұл табады. Атын Тұрағұл қояды. Тұрағұл емшектен шыққанда, Ділдә Әйге-

рімге: — бай сенікі болсын, бала менікі болсын, — деп Тұрағұлды өз бауырына салып, бала ғып алады.

Жоғарыда жазған едік, Құнанбай үш баласына бір күнде әйел әперуді мақсат етіп, Тәңірберді мен Ысқаққа айттырған келіндерін жас деп, сұратқанда бермеген соң, екеуіне басқа қыз әпереді деп.

Ол заманда Құнанбай сықылды адамның келіні кетме. Бірер жылдан кейін Тәңірбердіге бұрынғы Қаражанды әперді. Ол келсімен бір ұл тапты. Атын Мақұлбай қойды. Ысқаққа мұрын Тана мырзаның қарындасы Тектіні алып берді. Одан Ғабдулхаким деген ұл туды. Бұл Ғабдулхаким деген қиын, ұзақ атқа ауыл адамдарын және шешелерінің тілі келмей, Кәкім-Кәкітай десіп атасып жүріп біржола Кәкітай атанып кетеді.

Абайдың өте жақсы көретін үлкен ағасы Құдайберді 27 жасында қайтыс болып, бәйбішесі Дәметкеннен Нұртаза, Шәке, Шәкәрім деген үш ұл, тоқалы Ботантайдан Әмір, Ырзықбай деген екі ұл, барлығы 5 жас, жетім бала қалады. Көп мал қалады. Абай ағасының қазасына қатты күйзеледі. Артында қалған жетім бала, жесір қатын, қалың дәулетке ие керек болады. Сондықтан Құдайбердінің балалары ер жеткенше малына, аулына сен ие бола тұр деп Ысқақты Ақшоқыдан Шыңғыстауға, Құдайберді аулына көшіреді. Бұнысына Оспан аулына келіп қонғанда, «сені не айдап барады, қарның ашты ма, Күнке баласына жалшылыққа барасың ба, жібермеймін» — деп ақырып, артынан Абай жіберді деген соң лажсыздан көнеді. Ысқақтың кіші әйелі Тектіні баласы Кәкітаймен бірге өз қолына алып қалып, сен жалғыз Мәникемен ғана бар, бір ай онда бол, бір ай мұнда бол. Егер де одан жаңылсаң, менен жақсылық күтпе деп аттандырады. Жасы кіші болса да Оспан ағаларына әмір етіп отыратын әдеті екен. Ысқақ Құдайбердінің малын баққызып, батаоқырын, қырқын, жылын өткізіп, бір жарым жылдай сонда болады. Құдайбердінің балалары Нұртаза, Әмір өз малдарына ие бола бастаған соң, жеңгесі Дәметкеннен рұхсат алып Ақшоқы-

дағы өз қыстауына қайтады. Жолда Жидебайға соғып Тектіні ала кетпекші болғанда, Оспан сен кедей екі қатынды бір үйге ұстап аштан өлтіресің. Мен мына жас жеңгеме енші беремін. Бірақ сойып жеп қойып жүрме, деп Тектіге, Кәкітайға 100 қой, 50 жылқы, 5 түйе енші беріп Ысқаққа қосып береді.

Күнту болыс болғаннан кейін ара ағайын жолын ұстап әділдік етпекші болады. Бірақ өзін болыстыққа сайлаған дос-жарлардан қол үзе алмайды.

Сол жылы Ербол күз болғанда мал сатып, керек-жарақ әкелуге Семейге барып қайтып келе жатып, жолда ауырып, шұғыл қайтыс болады. Оспан ол кезде Семейде жатыр екен. Қаланың кісі өлтіргіш бұзықтарына Оспан ақша беріп, Ерболдың үзеңгісіне у жаққызып, улатып өлтіріпті деген лақап тараған екен, бірақ дәлелді сөз болмаған соң аяқсыз қалады. Ерболдың өлімі Абайға қатты батады. Өз қолынан жерлеп, батаоқырын жөнелттіреді. Ерболдың жетім қалған 5 жасар баласы Мағауяға, жесір қалған әйелі Қамқаға Абай өмір бойы қамқорлық етеді.

Бұдан бірнеше жыл бұрын Сібірге айдалған жігітек адамдарын барған жерінде екіден-үштен бөліп, әрбір поселкеге, қышлаққа таратып бос қоя берген екен. Олар шөп шауып, егін орып, нан сұрап жерлік орысша тіл үйреніп, күн көріп, тамақ асырап кетеді. Күнту болыс болыпты. Құнанбай балаларын жеңіпті деген еміс хабар бір жылдан кейін Базаралының құлағына тиеді. Мұның қасындағы серігі Әділқан екен. Бір күні Базаралы Әділқанға ақылдасады. Бұл жерде қорлық көріп жүргенше елге қашып қайтайық. Ноқталы басқа бір өлім, елге жетсек паналайтын адамымыз болыс болыпты. Не өлейік, не кек алайық дейді. Әділқан:— Базыке, өзің біл, менің сізден жаным аяулы ма, не көрсек те бір көрейік,— дейді.

Бұлар азықты молайтып алып бір түнде жаяу қашып жөнеледі. Анық жолды да білмейді. Бірақ жолдағы жолыққаннан сұрап, Семей мына жақта деген нұсқауға бет алып тарта береді. Көрмеген бейнеті жоқ, үш айдай жаяу

жүріп, табаны тиіп Семейге жетеді. Таныс үйлеріне келіп жасырынып жатып, еліне хабар айтып, ат алғызып мініп еліне қайтады.

Базаралының келгенін жігітек баласы түгел біліп Байсал мен Күнтуға, Асылбекке сездіріп, жан білмейтін қиын тастың ішінен үй тігіп беріп, жасырын сақтайды. Енді қыс басталып, қар жауып соғым уақыты болғанда Базаралы еш адамға сездірмей, қамданып жиырма шақты жігіт жинап алып, аттанып, Ойқұдық деген жерге қостап шыққан Тәңірбердінің жылқысына келіп, жылқышыларын байлап тастап, іріктеп 400 жылқы айдап кетеді. Еліне апарған соң барлық жігіттің үй басына үлестіріп сойғызады.

Қосынды шауып, бар жылқыңды айдап кетті, алған жігітек Базаралы екен, ол Сібірден қашып келіпті, сол алыпты дегенді естіп Тәңірберді мен жігітектен жылқы алғызам деп қол жинайды. Абай айтады, жігітектің өздерінің теңтектігінен де болған шығар, бірақ біз 12 адамның Сібір айдалуына себепші болдық. Соған кектенді, енді сен тағы жылқы алсаң, жігітек қарап отыра ма, ортада ұрысқағыс болған соң кісі өлуі мүмкін. Ел шабысып кісі өлімі болса, Семейден ұлықтар келеді, ел күйзеледі. Тәңірберді сенің малың кетеді. Сондықтан болысқа, билерге кісі жіберіп шақыртайық. Сонымен бітім табайық дейді. Сол сөз байлау болады. Жиналған қолды тарқатып Күнтуды, Асылбекті, тағы бірнеше ара ағайындық айтады деген адамдарды жинап, болған істі айтқан соң, олар жігітек адамдарына сөйлесіп, ақыры тоқтам болады. Тәңірбердінің сойылған 400 жылқысына 800 бесті төленсін, яғни бір жылқысы 14 тоқтыдан болсын. Қосқа шапқан 20 кісінің астындағы атын айыпқа берілсін деп билік айтылады.

Соның ішінде болған жігітек Қорамжан Тәйшеке ұлы былай болған еді дейді.

— Тәңірберді жылқысынан соймаған барлық жігітектен екі үй ғана. Қасқарау мен Үркімбай үйі болды. Енді оны төлегенде малы жетпей қалғандардың есесін малды

адамдардан ұстап әпердік. 820 қараны Тәңірберді алды, оған қоса болыстың сыбағасы, бидің, старшыынның сыбағасы деп бірталай мал бердік. Сойыс деген көп болды. Сонымен көп мал төленді. Сол жылы артатын түйе, мінетін аттың кемдігінен 17 ауыл жігітек жонға көшіп шыға алмай, Шүйгін су деген күзекте жатақ боп қалдық. Жаз ортасында іш ауруы болып 30-дай іребдел азаматымыз өлді. Ел өте күйзеушілікке ұшырады дейтін.

Әділқан Қараша Қойтасы дейтін қиын таста жасырынып жатып ұрлық жасайды. Жондағы жобалай керейдің бір топ жылқысын алып, артынан қуғыншы жетіп, ұрысып жүргенде біреуі Әділқанды танып қалады. Олар Күнту болысқа айтса, ол мен білмеймін, Әділқан Сібірге айдалып кеткен, елде жоқ, бекер айтасың деп беттетпейді.

Керейлер Семейдің оязына беріп, Күнту қашқын сақтайды деп шағым етеді. Сонымен екі жыл болыс болған Күнту қашқын сақтағандығына айыпты саналып, болыстықтан босатылып, орнына кандидаты Асылбекке болыстық қызметін жүктейді.

Күнту мен Асылбек болыс болғанда ел тартысы тоқталғандай болғанмен жолдас көбейту, алдыңғы, болашақ сайлауда елу басыны іріктеу әрекеті астыртын жүріп жатады. Дәл сайлау күні таянғанда Мәмбетей-тобықты және күшік-тобықты аталатын екі болыс елдің ортасында көп өзгеріс болады. Бұрын күшік болысына қараған Есболат, Сақ, Тоғалақ, Жуантаяқ дейтін аталардан бес старшын елге күшік тобықты болысынан шығамыз, бөлек болыс боламыз дегізіп Оразбай приговор жасатып, сол мезгілде болыс болып тұрған Күнтуға мөр басқызып бекіттіріп алады. Оған қоса Мәмбетей-тобықты болысынан Жүзбенбет, Сармырза, Қарамырза деп аталатын елден 4 старшын елді қосып алып, екі болыс ортасынан бір болыс шығармақ болады. Сайлаушы келгенде бұрынғы болыс аттары өзгеріп, Мәмбетей тобықты елін Шаған болысы, Оразбай құрастырған 9 старшын ел Бұғылы болысы, бұрынғы 15 старшын күшік — тобықты болысынан Бұғылаға 5 стар-

шын ел, күншығыс жағындағы Қоңыркөкше болысына 2 старшын ел, жігітек, бөкенші бөлініп кетіп, қалған 8 старшын ел Шыңғыс болысы аталады.

Сайлау болғанда шағанға Молдабай Бұдан баласы, жаңа құралған бұғылыға Араб Абыралы баласы (Оразбайдың қызын алған күйеуі) болыс сайланады. Ендігі қалған 8 старшын Шыңғысқа Оспан болыс сайланады.

Бұрын Қоңыркөкше болысы 11 старшын ел екен. Оған бір старшын жігітек, бір старшын Күнту бастаған бөкенші қосылып 13 старшын болып, оларға болыс сайламақ болғанда талас-тартыс шығып, бірін-бірі арыздап, ұлыққа шығып, ұрлығы көбейіп, берекесі кеткендіктен, сырттан болыс қою керек, яғни, ояз бен жандаралдың өз ұйғаруымен қойылсын деген шешім болады және сол елді дұрыс жолға салатын әділ, мықты адам болстын деседі. Сол қоңыр-көкше болысына ояз бен жандаралдың лайықты деп тапқан адамы Абай болады. Сайлаусыз «назначение» ұйғаруымен болыстыққа Абайды тағайындайды.

Уақ Қызылмола болысы атанатын елге болыстыққа Ысқақ сайланады. Сонымен осы жылғы сайлауда Құнанбайдың үш баласы болыс болып, елге әмірші болады.

Бірақ Оспан болыс болғанмен ойына алған арманы орындалмай, кегі қайтпай, барлық өштескен адамдары Оразбай, Абыралы, Байғұлақ, Серәлі, Күнтулер басқа болысқа шығып кетіп, қолы жете алмай қалады.

Сол сайлауда Оспанның жаулығынан қорқып Бұғылы болысына қашып шығып кеткен Оразбайға Көкше Жанатайдың жас ақын баласы Көкбай мынадай өлең жазып жібереді:

Шұнайдың жел соғады бүйірінен
Тапқан пайдаң тіліңнің сүйірінен
Қарада қасқыр соққан қартаң айғыр
Дөнен қуып шығарды-ау үйіріңнен.

(Шұнай Оразбайдың қыстауы екен)

Бұл сайлауда бұрынғы қоңыр көкше атанатын бір болыс ел Мұқыр болысы деп аталады. Оның төрт старшыны

жігітек, барлығы 13 старшын әр рудан құралған, тентегі, ұрысы, тыйылмаған ел екен.

Өздері ойламаған, күтпеген жерден Абайдың болыс болуы бұл елдердің ұрысына, тентегіне партия құмарларына ұнамайды.

Абай болыс болып қызметті қолға алғаннан кейін, бұрынғы ел жұмысын басқарудағы өзінің әдісімен жолдас дос таппақ болады. Сондағы тапқаны — төрт старшын көкше руы. Бұл көкшенің ел билеген жуан аталары: Еспай, Жарылғап, Қаракүшік, Балтай. Еспайдың бұрынғы басшысы Қаратай бұл күнде қартайып, ел билеу жұмысын өзінің немере інісі Уандық Алатай баласына беріп өзі үйде отырып қалған шал екен. Абай өзіне кандидат қып сол атшабарын сонда орналастырады. Жарылғаптан шыққан Уандықты сайлатып алып, кеңсесін, тілмәшін, стражник, атшабарын сонда орналастырады. Жарылғаптан шыққан бай, жуан Бозанбайдың кенжесі Шүленбаймен достасады. Қаракүшік, Балтабайдан бұрын ұры болып, бұл күнде ұрылықты тастап, атқа мініп, ел сөзіне араласып жүрген пысық жігіт Қарасақауды Абай шабармандыққа алады. Тентек қара Мағзұмбай, Садырбай деген атқамінерлермен де достасады. Осы сайлауда Оспаннан қорқып, Мұқыр болысына барып кірген Олжай балалары деп аталатын екі старшын жігітек, бөкөнші басшылары Күнту, Арыстанбай, Бұланбай, Бейсембілерді шақыртып алып, бұдан былай жаулықты тастасып, ұғысып жүрмекші болады. Абай өз еліне болыс болғанын білген Жөкең деген елдің өкі старшын басшылары Сұпы, Әбен, тағы бірнеше адамдары келіп Абаймен ұғысып, сыйласып жүрмекші болады. Қоңыр деп аталатын төрт старшын Мамай, бір старшын Мырза жәй ғана бағынған болады. Оның себебі осы бес старшын елдің қазанына арам ас салмайтын үш-ақ үй бар екен. Асаубай, Шамырбай, Сәменбай деген, одан басқа 500-дей үйдің біреуі ұры, біреуі ұрыға ат майлаушы, біреуі ұры сүйеуші екен.

Абай ұрыны тиямын деп келіпті, мінезі қатал көріне-

ді. Арқа сүйегені ояз бен жандарал екен деп дақпырт шығып, көп бұзықтар сыртынан қорқып маңайлай алмай жүреді.

Ел қыстауға қона Абай съезд құрмақ болып 13 биді жиғызып, бұрын батыр, мықты ұры атанған мырза Бедей аулына үй тіккізеді.

Сол мырза мен старшын дос әрі аталас, жиырма үйдей Қабас деген ауыл бар. Сонда Бәйкөкше деген ақын бар екен. Абай өлеңді жақсы көреді, ақынды қатты сынайды, өзі де бір-ер ауыз өлең шығарып айтып отырады дегенді естіп Бәйкөкше Абайға барып жолығуға бата алмай жүреді екен. Енді дәл ауылдың алдындағы, Бедей Мыңғаның аулына келіп, съезд құрған Абайға жолықпауға дәті шыдамай Бәйкөкше келеді. Бәйкөкше ақын келіп, атын жайлап жатыр деп тыста жүрген біреу келіп Абайға айтады. Болысқа тіккен киіз үй, күн суық, қиды тоқсыра қалап отыр екен. Қи сындыратын тоқпақ ағашты Абай қолына алып Бәйкөкшені күтіп отырыпты. Бәйкөкше ассалаумағаликум деп кіріп бір аяғын табалдырықтан аттағанда, Абай ақырып:— Тоқта бері баспа! Сол қалпыңда тұрып бір ауыз өлең айт, егер өлең айтпай, бері бассаң, қол тоқпақпен басыңды жарамын,— депті. Сонда Бәйкөкше:

Ұрасың неге мені тоқпақпенен,
Жүрсеңші әкең жүрген соқпақпенен.
Үйге келген кісіні ұрамын деп,
Неге бірдей боласың ақымақпенен.

Абай:

Ойпаң жерге қабындап шөп бітеді,
Кей жігітке мал мен бақ көп бітеді,

ал осының аяғын сен айтшы десе, Бәйкөкше:

Кей жігітті пысық деп болыс қойсаң,
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді,— депті.

Абай: Әй, Бәйкөкше, сенің тілің неге ашты болған десе, Бәйкөкше тұрып:

Атам Қабас Боранбай туысым зор,
Мырза менен Мамайдың зорлығы мол
Екі өкпемнен екеуі қысқаннап соң,
Тілім ашты болатын себебі сол.

Құрысын бүйтіп елді меңгергенің,
Жақсы менен жаманды теңгермедің.
Күн көргенім қызыл тіл өлең еді,
Оны да сынап, мінеп жол бермедің,—

депті.

Бәйкөкшенің бұл өлеңінде Қабаспен бірге туысқан Боранбай тұқымы өсіп-өніп көбейген мырза Мамайдан көрген қорлығын шағуы. Азды көпке, жаманды жақсыға теңемедің деп Абайға сын айтуы. Көңіліндегі айтпақ сөзін шешен тілмен шебер орындауы. Абайдың өлеңге сын көзімен қарап, мінеп, отыратынын ұққандығы Бәйкөкшенің ақындық талантының зор екенін көрсетеді. Абай Бәйкөкшені ұнатып, өз қасынан тастамай ертіп жүретін жолдасы, серігі қылады. Ел сөзінен қолы босаған уақытында өлең айтқызып, өзі де көмектесіп бойына біткен ақындық өнерін сусындатып, мейірін қандыратын болады.

Абайдың мырза Мамай ортасына съезд ашып жатқанын естіп көрші елдер Сыбан, Уақ, Керей, Матай ағылып келе бастайды. Талай жылдан бері жүген-құрық көрмеген мырза балалары Бөдей, Сасай, Едіге рулары малдарын ұрлап, іздеп барған жоқшысына дүре соғып, әбден қорлық көргендер енді теңдікке қолымыз жетер деп үміт етеді, Бөдейдің тынымсыз баукеспе ұрысы «Мыңға, Олжабай, Сасайдың ұрылары Қабыланбай, Кішік, Абыланбай, Жылыспай дегендер оларға ат беріп, ұрлығын жасырып, сүйеушісі, мықтысы Дүйсен, Мыңжасар ұлы, Едіге, ұрылары Баянды, қашқан Алдабергенұлы, Кескімбай Жәңкөбекұлы тағы-тағылары съезге алынып келіп, ұрлаған малдарын төлей бастайды. Әсіресе, малды көп ұрлатқан уақ Көкен елі, Қызылмола елі, екі болыс елдің момын жылауларын ертіп, басшы болып келген Көкен тауын қыс-

тайтын Қан, қожа дейтін ауылдың басшы, ақылгөйі Әлімқан Төреқан баласы. Бұл адам Абаймен көрші, бұрыннан сыйлас екен. Бұл съезде неше жылдан бері қолы жетпей жүрген малдарын төлетіп алып қайтады. Мырза ұрылары көп мал төлейді. Солардың ішіндегі тіпті тиымсыз деген ұрылары Кескінбай Жанкебек ұлына, Қоқақ Бедей ұлына, баянды Алдабергенұлына 3 айдан абақтыға жатуға үкім, жаза кесіледі.

Енді съезд мырзадан тарап, Мамайға келіп түседі. Оның атақты ұрылары Құмырысқа, Жүніс, Бәйділде, тағы бірнеше ұрыларынан да жоғарыда айтылған уақ, керей, матай елдерінен ұрлаған неше жылғы малдарын қайтарылып беріледі. Бәйділде Қожанұлына, Бөгей балалары Құмырысқа, Жүніске үш айдан абақты кесіліп түрмеге жіберіледі.

Абайдың бұл ісіне рақмет айтып, ырза болушылар көп болады. Бұл съезд жеке ғана шеттен келушілердің дамуымен тоқтамайды. Ел ішінің де біреуде-біреудің бітпей жүрген дауы, ала алмай жүрген ақысы, жуаннан нашардың көрген зорлығы сөз болады. Соның бірі Байшора Мұсаның арызы болады. Ол өзімен старшындас туысы, жуан, көп Еламан адамдары Үзікбай Бөрібай баласы, Сәрсен Келдібай баласы Байшораға тиісті Тамақ көлі деген жерге зорлық қып қонып алып, есе бермей жүргенін болыс, биге шағады. Заң бойынша жер дауын елубасы шешеді екен. Абай 13 старшын елдің барлық елубасын жиғызып алып Мамайдың ақсақалдарын қосып, тексертіп, алғы Мұсаның сөзінің растығын анықтап, Таймақ көлді Байшора пайдасына бекітіп, акты жасап, барлығына қол қойылып, мөр басқызып береді. Бұған сол арада қарсы тұра алмағанмен Еламан адамдары Абай қайнағасы Мұсаға болысты, Байшора бізбен тең болатын ауыл ма еді, елу басы да Абайдың аужайымен кетті деп іштей наразы болып кек сақтайды.

Бұл қыс өтіп, келесі жаздың бас кезінде Қарамолла де-

ген жерде 5 ояз елдің басын қосып, ақылдарын алысатын «черезвычайный» съезд болмақшы болып хабар таралады. Бұл орайда бұрынғы дуан деген ат өзгеріп, оның орнына ояз, облыс деген әкімшілік құрылған. Тобықты Семей уезіне қарайды. Бір облыс ел Зайсан оязы, Өскемен оязы, Семей оязы, Қарқаралы оязы, Павлодар оязы деген бес ояздан құралады.

Қарамола Семейде 70 шақырым жоғары Шар өзенінің бойында.

Бұл Қарамолада июнь айында бір рет, октябрь айында бір рет, жылына екі рет жәрмеңке ашылады. Оған Өскемен, Зайсан ояздарының малдары, жүндері, терілері әкелініп, Семейден бұл шәй, былғары сияқты заттар апарып, алыс-беріс сауда болады. Сол съезге белгіленген мерзімде Өскемен, Зайсан ояздарынан 35 би бас қосып, осы жолы тобықтының ұрыларындағы есе бермей жүрген малымызды даулайық, оған бізге серік боларлық ел табайық десіп, Қарамолаға жақын отыратын керей, матай, деген екі болыс елге барады. Бұл елдерді басқарып тұрған Рақыш Тәти баласы деген керей руының байы, шонжары екен. Өскемен, Зайсаннан келген билер сонда қонақ болып жатып, шаруасын айтады.

Рақыш мырза біз екі ояз Өскемен, Зайсан, бірігіп келіп отырмыз. Біздің тобықты елінде көптен қолымыз жетпей жүрген малымыз бар. Жоқшы шолып барған адамдарымызға жауап бермейді. Егер сізден көмек болса, осы съезде солардан теңдік алар едік дейді. Рақыш: жарайды, біздің керей, уақ деген елдер де тобықты руларынан аз зәбір көріп отырған жоқ. Мен де ертең Қарамолаға барып үй тіктірем, тобықтыдан басқа бар ояздың билерін жинап, сөйлесіп, жауабын берейін деп аттандырады.

Рақыш сыбан, уақ, матай елдерінің басшыларын жияды. Көкен болысындағы уақтың басшысы Әлімқан ақсақалға арнап кісі жібереді. Әлімқан мен кәрі адаммын, ендігі билікті Рақыштың өзі басқарсын деп сылтауратып жауап қайтарады. Өзге шақырған билер жиналған соң,

Рақыш Әлімқанның келмегеніне қарамайды. Сөзін бастап, тобықтыдан басқа Семей оязына қараған билердің уәдесін алады. Өскемен, Зайсаннан келген билермен баталасып, онымен қабат Қарқаралы оязынен келген 17 бимен де уәде байласып, 70-тей бидің басын құрайды. Бұлар енді төрт болыс тобықтыны шауып, шәншіп алмақшы болады. Сол кеңесте Абай жәйі де айталып: Абай бүгін әділсіп отырса да, тобықтыға қаны қызбай отыра алмайды. Сондықтан ең әуелі Абайдың өзін жаулап алмасақ тағы өсе бермей кетеді деседі. Соған байлау ғып Абай ұры сақтайтын бұзық адам, бұл көп жиналған съезде болмаса екен деп «приговор» жасап, оған 70 би қол қойып, мөр басып, Семейдің жандаралына жібереді. Ендігі болған оқиғаны соның ішінде болып, өз көзімен көрген Көкен болысына қарайтын уақ Мүсірәлі Қожанұлы былай болған еді дейді:

— Мен өзіміздің Көкен болысындағы ағайынымыз Қанқожа деген ауылдан шыққан бай, саудагер, пысық Нүрке Шынқожа баласының атарман, шабарманы болдым. Нүрке бірнеше сайлауда Көкен еліне болыс болды. Семей маңындағы керей, матай, уақ қондыбай деген ұсақ атаның басшысы болды. Нүрке өзі ат жалын тартып мінгеннен бастап Абаймен тілектес дос болды. Ақыры құда болды. Сондықтан Нүрке мен Абай ортасындағы барып кел, айтып кел деген жұмыстарына жүгіретін жігіт едім. Абай маған: «Семіз кедей» деген ат қойды. Жасымнан етті жөнді едім, Қарамола съезіне Қанқожаның ақсақалы Әлімқан бармады. Нүрке сауда жағдайымен Ірбіт жәрмеңкесіне кетті. Сондықтан менің де барарлық жұмысым жоқ болды. Бірақ біздің ауылдағы Қарамола жиырма шақырымдай ғана жер болған соң барып — келіп, болып жатқан істің жайын естіп біліп тұрдым. Біздің Байқадам, Сапақ аталатын ауылдар тобықтымен жапсарлас. Қарамолаға баратын жолдың үстінде отырады. Съезд басталады десіп тұрғанда төрт болыс тобықты адамдары отыздай кісі, үш киіз үй артып, сауын бие айдап, сойыстық тай, байталдарын алып, кешке біздің туысқан, дәулетті адамдар Нұр-

бай, Сыбанбай, Бейсенбай дегендерге келіп бөлініп қонды. Соның ішінде Абайдың да келгенін естіп, мен де жүгіріп барып сәлем бердім. Абай: «Ей, семіз кедей, халық қалай, съездерінде не болып жатыр?» — деген соң, мен көрген-білгенімді, барлық жәйді айттым. Өзі де естіп келе жатқан болуы керек. Ешбір сөз қосқан жоқ. — Әлімқан қайда? — деді.

Мен «үйінде, Рақыш шақыртқан екен бармапты» — дедім. Абай:

— Олай болса сен атыңа мініп Әлімқан ақсақалыңа бар, менен сәлем айт. Мен Қарамола съезіне бара жатырмын деп айтты де.

Мен жарайды деп жылқыдағы атымды ұстап мініп, Төрегелі деген жерде отырған Әлімқан аулына кеттім. Күн көтеріле барсам Әлімқан жылқысын суартып, биесін байлатып тыста жүр екен. Берген сәлемімді алды да: «Мүсірәлі ертелетіп неғып жүрсің? деді. Мен Абайдың сәлемін, сөзін айтып едім. Әлімқан бие байлап жүрген Мұсақан деген баласын шақырып алып: «Сен менің атымды әкеп ертте, маған атшыға бір жігіт ерсін, — деді. — Жүр, Мүсірәлі, үйге барып шәй ішейік», деп мені ертіп әкетті. Шәй ішіп, артынан қымыз ішіп атқа міндік. Әлімқанның мінгені кержорға ат екен. Басын шұлғып тастап жорғалатып отырады. Түс кезінде Қарамолаға келдік. Шар өзенін жағалай тіккен көп үйлер, байлаған бие, топтанған халық. Біз үй сыртына жақын келгенде тыста жүрген біреу хабарласа керек Рақыш үйінен жүгіре шығып, сәлем беріп, Әлімқанның атын ұстап қалбақтап қалды.

Үйге кіріп отырысымен Рақыш: — Әлеке, жақсы келдіңіз. Әнеу күні кісі жіберіп едім, келе алмадыңыз. Сіз жоқта мына жаман ініңіз төрт ояз елдің басын қосып, баталасып, мықтысынған тобықтының жазасын тартқызғалы жатырмыз. Олардың сүйеніш қылатыны Абай ғой деп, алдынала қам жасап, бұзық адам деп 70 биге приговор жасатып, мөр басқызып жандаралға жібердік. Оның да жү-

мысы бітті. Ендігі ел жұмысын басқаруға өте керек едіңіз, — деп майпоздан жатты.

Әлімқан: — сенің ел бастап, абырой, атақ алғанына қуанамын ғой. Бірақ менің сенен сұрамақшы екі-үш сөзім бар еді, әуелі соған жауап берші, — деді. Рақыш айтыңыз дегенде, Әлімқан:

— Осы сенің тобықтыда кеткен ердің құны, нардың нұлы сияқты үлкен ақы-дауың бар ма? Рақыш:

— Бірлі-жарымды ұрыларының алған малы болмаса ондай ірі ақым жоқ, — деді. Әлімқан:

— Ендігі тобықтыдағы ақы Өскемен, Зайсан, Қарқаралы оязынікі ғой, — дегенде, Рақыш ие деді. Әлімқан:

— Тобықты төрт болыс ел. Сендер төрт ояз елсіңдер, азды көп жеңеді, айтқанын орындайды. Басын айдауға, малын талауға саласыңдар, Сенің баталасып отырған үш ояз елің тобықтының малын айдап алып еліне кете ме, жоқ осы жақта тұрып қала ма? Рақыш:

— Неге тұрсың, өз еліңе қайтады ғой.

— Сонда малдан, бастан айрылған жас бала, жамап қатын, кәрі-құртаң тобықты елі осы Шыңғыстан ауа ма, жоқ отыра ма?

— Қайда барады дейсіз, отырады да.

— Сонда біздің сиырдың бүйрегіндей уақ, керей, матай, қондыбай еліне жәй отырғанда тыныштық бермей, малымызды ұрлайтын тобықты малын, басын шетелдерге шауып беріп айдатып отырғандарға не көрсетеді деп білесің? Айғайласаң даусың Алтай мен Тарбағатайға, Қарқаралыға жете ме? Олар саған көмек бере ала ма? Сондықтан тобықты сенің сабаңның аузын ұстамай ма? — деді.

— Ойпырмай, Әлеке-ай, енді қайттім, батаға, антқа шет боламын ғой, — деді.

— Жоқ, сен менің сөзімді жөн деп мойындасаң сол сенімен баталасқан елдің адамдарын маған жинап бер. Өз көзінше олардың өздерін батасынан бездірейін.

Рақыш кісілеріне сен пәленді шақыр, сен түгенді шақыр. Әлекең деген ағамыз келді, амандассын, таныссын,

ақыл сұрасын деп жан-жақтағы өзінің баталастарына кісі шаптырып жатты. Кешікпей көп адам жиылып, Әлімқанға сәлем беріп, амандық сұрасып танысып жатты. Ел жиналып болғанда, Әлімқан сөз бастады:

— Ал, шеттен келген ағайындар, сіздер біздің Рақыш мырзаға келіп, тобықтыда еріміздің құны, нарымыздың пұлы бар деп, көмектес, алып бер деп асылған екенсіздер. Бұл жігіт оған алып берем деп уәде ғыпты. Біз бұл Семей оязына қараған төрт-бес болыс аз атадан құралған елміз. Жер жағдайына қарай егін салып, пішен шауып қарекет етеміз. Тобықты-бізбен көрші, қол зорлығы қалмаған ел. Ұрысы түнде малымызды алса, ел адамы күндіз қайтар-тып береді. Рақыш мырза албырт, жас қой, Тобықтымен жамандаспақ болып, Абай сияқты әділ, ақылды адамның үстінен өтірік шағым жасатыпты. Ал, енді сіздер Тобықтыдағы ақымыз деп бар малды айдап әкетесіздер. Сонда біздің Керей, Уақ Тобықтының қолында қалмай ма?! Малынан, басынан айрылған ызалы кекте Тобықты бізге мал малдандырып, жан жандандыра ма, сонда бізге не көмек етесіздер? Біз олжа алайық, сендер өртеніп күйіп кетсеңдер мейлің дейсіңдер ме?— деді. Мұны естіп отырған көпшілік:

— Жоқ, Әлеке, біз мұндай сөз айтқамыз жоқ. Біздің онымыз достық бола ма. Біз сізберге сырттан достығымыз болмаса, қол жиып беріп, тобықтыны қырып береміз дей алмаймыз және біз мал алайық, сіздер ол үшін пәле арқала деп тағы айта алмаймыз. Тобықтыдағы қолымыз жетпей жүрген малымыз, ала алмай жүрген есемізге көмек ет, ара-ағайындық жәрдем жаса дейміз,— дейді. Әлімқан:

— Олай болса мен тобықтыдағы дауларыңның анағына мал, танығына наным әперсем, мына Рақышты жолдастық уәдеден, батадан босатасыңдар ма?— деді. Көпшілік:— Құп, Әлеке, сізге билеттік. Рақыш мырзаға біз ырызамыз, босаттық — десті.

Әлімқан олай болса, осы отырған бес ояздың барлық биі мен ел жақсылары маған еріңдер. Мен барлығыңды

Абай алдына анарам. Сіздер маған билетсеңіздер, мен Абайға билетемін, дегенде, көпшілік өзіңіз білесіз, өзіңізге бердік десті. Рақыш орнынан тұрып: Әлеке, мен бірауыз сөз айтайын ба? деді. «Айт» дегенде «Абай әділ болса да Тобықты ғой, ұры да Тобықты, би де Тобықты болмай ма? Сондықтан Абай қасына бізден бір адам қосуыңызға болмай ма?— дейді. Сонда Әлімқан:

— Әй, Рақыш, қате айтасың, Абайды сөзден ұтатын, заң, законнен жеңетін, қазақтың салтынан сүріндіретін кісі кім? Соны айтшы. Сенің қосқан кісің өз ақысын өзі кетіреді. Өз дауынан өзі жеңіледі. Сондықтан, өзінің басының арына, адамшылығына берсең, Абай туысына сатылмайды. Әділдік жолын табады,— деді. Отырған көншілік Әлімқанның сөзін қостады. Абай алдына баруға сөз байласты.

Мен Абайға барып, болған сөздің байлауын айтып қуантайын, деп, жылжып шығып, атыма мініп, шаба жөнелдім. Келе сала естіген сөзімді айтып және бес ояз елдің адамдарын Әлімқан сіздің алдыңызға алып келеді деп жалбаңдап жатырмын. Абай қасындағы үйлердегі тобықты адамдарын шақыртып алып, менің сөзімді айтып, сендер қымыз дайындаңдар, келгендер дәм-ауыз тиіп кетсін деп таусырып, қонақ күтуге де дайындық жасатты.

Әлімқан көп адамды шұбыртып, Абайдың тіккен үйіне келді. Сәлемдесіп, амандасып отырысымен Әлімқан сөз бастады.

— Абай мырза, өзіңіз де естіп жатқан шығарсыз, Өскемен, Зайсан оязынан келген ағайындар біздің Рақыш мырзаға келіп тобықтының ұрыларында ала алмай жүрген ақымыз бар, көмек ет десе, біздің Керей, Уақ жолдас, көмектес болмақ болып баталасыпты. Тобықтыны жауға алдырмайтын тірегі ғой деп сізді ұлыққа шағыпты. Мен келген соң, бұлар ақылдасып билігін маған берді. Мен әкеп саған бергелі отырмын. Себебі, сенің әділдігіңе, адамшылығыңа нанып едім. Енді мына көпті саған бердім, сені құдайға бердім,— деді.

Абай:— Жарайды, Әлеке, ағасы бергенді інісі алмай ма. Бірақ, сізден отінішім осы съезд тарқағанша менің қасымда болыңыз. Қысылған, сасқан жерде ақылшы болыңыз.

Әлімқан:— Құп, болайын — деді.

Жұрт: Сөз бітті ғой, енді тарауға рұхсат па, Әлеке? дегенде, Әлімқан: жоқ, жұмыс біткен жоқ. Сендер Абайды жамандап үстінен шағым жүргіздіңдер, енді өзіне билігін беріп отырсыңдар. Бүгін жандарал келіпті, осы отырған бір облыс елдің билері түгел соның алдына барып, байланған сөздің жөнін айтып ұғындырайық деді.

Әлімқан сол отырған барлық халықты ертіп, жандаралға тіккен үйдің алдына барып, біздің жандаралға айтатын арызымыз бар. Тыңдауына болар ма екен,— деп кісі жібереді. Көп кешікпей жандарал келеді. Жиналған жұрт бас киімін алып, тағызым етті, Әлімқан түрегеліп болған сөздің жәйін, көптің байлауын айтқанда, жандарал:— Құнанбаев, сен бері кел!— деп Абайды шақырып алып, орысша сөйлесіп кетті. Содан кейін жұрт үйді-үйіне тарады.

Сол Қарамола съезіне Абайға жолдас болып еріп, Қабас, Бәйкөкше ақын да келген екен. Байқадам, Бабақ ауылдарына қонып, енді атқа мініп, съезге қарай жүргенде, Бәйкөкшенің түсі сұрланып, бір сөз айтатын адамдай ыңғайланғанын байқап, Абай қасындағыларына-мынаның кәрі жыны ұстап келеді екен. Бір өлең айтады,— депті. Сонда біреу тұрып: Бәке, жол қысқарсын, бір әңгімені бастаңызшы,— дегенде, Бәйкөкше Абайға қарап тұрып:— бүгін түнде түс көрдім деп мынадай өлең айтады:

Абайжан, бір түс көрдім бүгін түнде,
Көкке ұшып, шарыққа шықтың мүлде.
Үстінде ақ киімің, боз атың бар.
Аспандап, шағылыстың барып күнге.
Сонан соң, жоғарылап тағы да ұштың.
Ілдің де екі нәрсе жерге түстің.
Орнықтың биік тауға қондың дағы.
Осыған әлеуметтің көзі түсті.
Жанына төрт аққу келіп қонды тағы,

Лық толған ақ сұңқарға екі жағы.
Қасыңа шалмалылар келіп еді,
Сөйлесті мәжіліс қып олар тағы.
Қол жайып шалмалылар бата берді,
Осыны жамағаттың көзі көрді.
Ұйқымнан ояндым да ғажаптандым,
Отырдым ойға түсіп әрлі-берлі.
Түсімнің халеті жоқ олай-бұлай,
Жорыдым өз түсімді өзім былай:
Ақ киімнің, астында боз ат болса,
Ағартар тұқымыңды сенің құдай.
Көкке ұшсаң, бақытың көкті шарпыр.
Ақылың осы жүрген жаннап артар.
Әкелген екі нәрсең ғылым, білім,
Сөзіңді естігеннің бойы балқыр.
Күнге шағылыссаң, боларсың айы мен күндей,
Арқа-ұранды қазаққа төгіс бірдей.
Ақ сұңқардың жаныңа лық толғаны —
Тұқымыңнан жан қалмас атқа мінбей
Төрт аққу:
Күңке, Ұлжан, Айғыз, Нұрғаным аналарың
Шалмалы:
Би Өскенбай, Кеңгірбай бабаларың.
Шалмалылар бата ғып қол жайғаны —
Бақытыңнан құр қалмас балаларың.
Бұл жолы артылады тағы басың,
Күннен күнге болады бағың басым.
Шалмалылар батаны бос бермейді
Мұратыңа жетесің не ғыласың.

Бәйкөкшенің түсі тура келгендей, Абайды көп қауымның қалауымен сол съезге төбе билікке сайлайды.

Жандарал қазақ ортасындағы дау-шарды, талас-тартысты қалай бітіру керек? Оған қандай билік айту керек? Сол туралы Абайдан көп сөз сұрайды. Сонда Абай қазақ халқының орысқа қарамай тұрғандағы тапқыр, ақылды, ел қамқоры адамдарының, билерінің, ақсақалдарының сөздерін, жол-жобаларын, айтқан биліктерін түсіндіреді. Бүгінгі патша ұлықтарының шығарған «Степное положение» заңымен қазақтың бұрынғы салт-санасының ортасындағы қайшылығын айтады. Сонда жандарал Абайға:

— Енді сен өзің біліп отырған екі түрлі заңның біріне

бірінің қайшылығын қарастырып, жаңа заң-жобасын жазып маған бер, Оны мен жоғарғы заң шығаратын орынға жіберіп бекіттіріп, бұдан былайғы ел басқарудағы жұмыстарға пайдаланатын етейін,— дейді. Абай сонда 92 статья заң жазып жандаралға тапсырған екен.

Тобықты ұрыларында малымыз бар дегендерге Абай бұл уақыттарда біздің ел жайлауда, бұдан 150 шақырымдай жерде, одан ұрыларды мұнда алғызғанмен малдарын айдатып келуге болмайды. Сондықтан ел бауырға түсетін сентябрь айларында кісі жіберіңдер. Анығына мал, танығына наным әперейін деп тоқтатады. Сол уәделі уақытында келген жоқшылардың малын алып беріп, ырза ғып қайтарады.

Өзге бес ояз елдің ортасындағы жер дауы, жесір дауы, ұрлық, барымта сықылды көптен шиеленіскен жұмыстарды Абай тындырып, съезді тыныштықпен тарқатады.

Құнанбайдың салған жолымен Өскенбай тұқымы ауыл басына молла ұстап, еркек балаларын ескіше оқытуды салтқа айналдырған екен.

Бірақ, қыздарын оқытуды ескермеген, Абай жаңадан жол көрсетіп, өзінің қыздары Райхан, Күлбәдан, Ысқақтың қызы Рахима, Ызғұттының қызы Хадиша, Мырзаханның қызын тағы бірнеше көршілерінің қыздарын жинап, кішкене моллаға оқыттырады. Қыз туса қырық жеті мал туды дейтін қараңғы қазақ халқының ортасына, әйел де адам екенін, оларды да оқыту тәрбиелеу керектігін Абай бірнеше рет іс жүзінде көрсеткен еді. Кішкене молла деген Қазанның татары екен. Әскер жасына жеткенде, ол күнде патшалық Ресейдің 30 жылдық әскерлік ауыр міндетінен қашушылардың бірі екен. Ол Семей қаласына келіп енді жан сақтарлық орын қарастырғанда, Семейдегі татарлар: «Құнанбай аулына бар. Онда Ғабитқан деген татар молла бар. Осы күнде мал малданып, үйленіп, жетісіп тұр. Саған да пана болуға жарайды»,— деп ақыл береді. Сонымен Құнанбай қолына келіп, молла болып орнығып тұрып қа-

лады. Өзінің шын аты Мұхаметкерім екен, Ғабитқаннан жасы кіші болған соң кішкене молла десіп атап кеткен.

Енді Абай қолындағы еркек баласының үлкені Ғабдырахим 8 жасқа толғанда өзі бір қыстай орыстың әрпімен, тілімен таныстырып, август айында Семейге апарып, орысша «приходский начальни школға» оқуға береді.

Абай Мұқыр еліне болыс болып тұрғанда кандидат болған Уандықтың немере ағасы Жанатай деген кісі өз ағасы Қаратай Құнанбаймен жау болып жүргеніне қарамай, өз басы Құнанбаймен дос, тілеулес болған адам екен. Жанатайдың бес баласы болады, бірақ бәрі құйқа-бөрік жаман екен де, кіші әйелінен туған Көкбай деген баласы жасынан пысық, сөзшең болады. Оны сынамақ болып Жанатай қырдағы молдадан оқытса, оқуды тез ұғып, зерек бала атанады. Домбыра шертіп, ән салып, аздап өз жанынан өлең шығарып айтатын болады. Жанатай осы Көкбайым өнерлі болар деп дәме ғып, оған ұлт-өнеге берерлік адам ойлағанда тапқаны Абай болып баласын ертіп келіп:

— Шырағым, Абай, мен сенің әкеңмен өмірлік дос едім, балаларым ер жеткенмен көңілім дауаламай жүр. Мына бір қара балам тықылдап тұрады. Оқуға да жақсы деседі. Ыңылдап өлең де айтады. Осыны саған әкелдім. Жақсы болса ұл, жаман болса құл ет дейді.

Абай:— Жарайды, мен ие болайын деп, 16 жасар Көкбайды алып қалады. Көкбайдың ақындық өнері барлығын байқап, Байкөкшеге тапсырып, өлең деген құр сөз, қиыстыру ғана емес, онда неше алуан өнердің баяндаушысы, сыншысы екенін ұқтырады. Көкбай Абайдан да, Бәйкөкшеден үлгі алып, өнді өз бетімен өлең жаза бастайды. Көкбай Абайға еріп келіп жүріп Оспанмен танысады. «Үйі базар, түзі той» болып жататын Оспан Көкбайға өлең айтқызып, ән салғызып, думан, сауық құрады. Шыңғыс болысындағы партия басы пәле қуғандарды, олардың тойымсыз, тынымсыз мінездерін, жаман әдеттерін байқайды. Соларды сипаттап «Тоғызкөк» деген өлең шығарады. Мұның мағнасы елдегі сақал-шәші ағарып көк болғанша пә-

леден жалықпай жүрген адамдар деген сөз. Ол «Тоғызкөк» өлеңінің біразын жаза кетейік.

Көрпебайды сұрасаң сұғанақ көк,
Ет көрінсе асайды сыбалап көп.
Қызылға кез құйрықтан қырағы екен,
Қайдан ғана келеді сығалап кеп.

Атағы Серәлінің дүрілдейді,
Дау келсе көкбурыл бас дірілдейді.
Терісінен қырық күн қызыл соқса дағы,
Аузына жалғыз қырау іліпбейді.

Егіз көк — Қаражан мен Байқұлағың,
Бітім десе тұрады ай құлағың.
Әрекеттен кәрекет тапқан қулар,
Елдің жауыр қылды ғой тай-құнаның.

Шеккен көк, Ақикөкке қағын деп жүр,
Өтіп кеткен өмірді сағын деп жүр.
Бір түйір осы топта жұмысы жоқ,
Асылып шолақ көкке неғылып жүр.

Көкбайдың сұғанақкөк, егіз дегендері — Шыңғыс елінің адамдары. Шөккенкөк, ақикөк дегендері өзінің көкшесінің адамдары. Бұлар осы өлеңді естіп бізді Жанатайдың қу баласына жамандатты деп Абайға өкпелейді.

Абай мұқыр еліне екі жылдай болыс болып елдің таусылмас дау, бітпес талас-тартысынан қажып, босанбақшы болады да, ояз бен жандаралға бірнеше рет арыз беріп, ақыры болыстықтан босайды. Орнына кандидаты Уандық болыс болады. Абайдың болыстықтан түскенін естіген соң бұрын қолы жетпей қорғалап жүрген Мамайдың ұрылары, пәлеқорлары Абай үстінен арызды қарша боратады.

Абай жерімізді қайнағасы Мұсаға тартып алып берді, аулымызды шауып, 500 қойымызды алды деп, Еламанның қулары Үзікбай Бөрібай баласы, Сәрсен Келдібай баласы арыз берді. Ауылымызды шапты, қатынымызға бала тас-татты деп, бес түйемізді параға алды деп, мырза Қабыланбай Мыңжасарұлы, Жылысбай Үркінбайұлы арыз береді. Сол сықылды неше түрлі қылмысты істер заңына жататын

пәле-жаланы жауып Мыңға Бөдейұлы, Қашқын Алдабергенұлы шағым жасайды. Олар көп адамды куәға салады. Бұл шағым-арыздар Семейдегі ұлықтардың қолына түскен соң, Абайды Семейге шақыртып алып, тергеу жүргізеді. Қаладан шықпайсың деп қолхат алады. Осы тергеудің аяғы 8 айға созылып 600-дей адамнан жауап алынады. Ақыры, Абайдың ақтығына көзі жеткен заң адамдары жұмысты қысқартады.

Бұл айлардың ішінде Абай Семей қаласындағы Қарақондыбай Науыты дегеннің оңаша үйін пәтерге алып, кітап оқуға кіріседі. Өзге ағайын-туғаны Абай жазалы болды деп ренжігенде, Абай ел партиясынан босап, ғылым жолына түскеніне қатты қуанады. Бұл Семейде көп айлар жатқанда, Абайдың қасына алып қалатыны Мырзақан баласы Баймағамбет, барып кел, айтып келге жұмсайтын 12 жасар Кәкітай болды. Абай күндіз бір мезгіл ғана ояз кеңсесіне барып көрініп келеді де кітап оқиды, кешке шам жаққанда Баймағамбетті алдына отырғызып қойып, кітаптағы өзі оқыған әңгіме, ертегі хикаяларын айтып береді. Ертең шам жаққанда өзі тыңдап Баймағамбетке айтқызады. Баймағамбеттің жаңылған жері болса қайта ұқтырып отырады. Сонымен Баймағамбет елге барған соң, «Мың бір түн», «Алты бармақ», «Жеті үй» тағы талай әңгімені күні-түні жалықпай көпке айтын беріп, қазақ халқын күншығыс шығармаларымен таныстырып отыратын болады.

Абай осы уақыттан бастап ел жұмысына көп араласпай, тергеу жұмысы болсын, болмасын, соғым соя Семейге келіп, оңаша пәтер алып, қар кетіп, жер қарайып кепкенше қалада жатуды әдетке айналдырады. Осы мезгілде орыс ғалымдарының кітабын көп оқиды, кітапханамен қатынас жасап, оқығанын қайтарып беріп, керек кітабын алып отыратын болады.

5. Халық қамқоры

Оспан Шығысқа болыс болып тұрғанда бір оқиға кездеседі. Ол Жетісу облысына қарайтын найман, Қожар руы Балтабек деген кісінің бір айғыр үйірі қысырағын алып кетіп, әр жерден сұрастырса, біреулер Семей оязына қарайтын тобықты елінің ұрылары Балтабек өз елінің оязымен үйір таныс екен. Балтабектің жылқысын алған өз оязына қараған ұрылар екен. Сіз Семейдің оязына хат беріңіз деп өтініп, одан хат алады да, Семейге келіп оызға береді, өзі дәрежелес адамның хатын сыйлаған Семей оязы малыңды ұрлаған қай болыстың ұрысы, кімге тапсырайын дегенде, Балтабек Шыңғыс болысы Құнанбай баласы Оспанға тапсырып бұйрық қағаз беріңіз деп өтінеді.

Ояз Оспанға: «Мына кісінің малын ұрлаған кісіні тауып, кім де болса ұрыны жазалап, малын алып бер» деп бұйрық береді.

Оспан келген бұйрықты тілмәшіне оқытып, ойына бір нәрсе келеді. Оразбай, Абыралылар бес старшын елді бөліп алып, менің қолымнан шығып кетті, оларды алдап болыстыққа Күнтуды сайлап кеткен ызасын алмай қалдым. Егер мына Балтабек сөзіме көнсе, солардан кек алайын деп ойлайды да, Балтабекті оңаша алып, іздеп жүргенің мал болса, бір кісімен сыйласарлық шамам бар. Екеуіміз құшақтасып дос болайық. Бір жолға менің тілегімді орындап, не айт десем, соны айтып қағаз бер дейді.

Балтабек аға сұлтан Құнанбайдың кенжесі, малы мен абыройы асып тұрған Оспанға дос болмаймын, айтқаныңды істемеймін деп айта алмайды да: «жарайды, мырза, не деп айт десең де айтамын» — деп уәде береді.

— Олай болса, сіз малымды таптым, ұрлаған Араб Абыралы баласы және Жуантаяқ Күсен деген ұры екен, бұларға ат беріп, аттандырып отыратын бай жуан Оразбай Аққұлы баласы екен, осы малымды оыздың тапсыруы бойынша алып беріп, өздеріне жаза берсеңіз екен деп маған арыз жазып бер. Бар тілегім осы, — дейді. Балтабек:—

Құп, не жазсаңыз да қол қойып беремін деген соң, Оспан өзінің ойына алғанын жаздырып, Балтабекке қол қойдырып, Семей оязына қатынас жазып кісі жібереді:— Бұл істі маған тапсырсаңыз, үш старжник жіберіңіз,— дейді, екі-үш күнде ояздан қайта бұйрық келеді,— сол Бұғылы елінің ұрыларын ұстатып алып, Балтабектің малын әперіп, өзіне жаза кестіруді саған тапсырдым — дейді. Және Оспан сұраған үш старжникті жібереді. Енді Оспанның ойлаған жерінен шығып, жауын өз қолынан жазалауға ерік алған соң дереу өз болысының 8 биін шақыртып, Бұғылы болысымен шектес, Жалпақ-қойтас деген жерден үй тіккізін съезд құрады. Араб, Күсен, Оразбай үшеуін ұстап съезге алып кел деп қасына өзінің екі шабарманын қосып, үш старжникті жібереді. Олар Араб пен Күсенді ұстап алып келеді. Оспан ісін сезген бір адам астыртын Оразбайға хабар беріп, ол Семейге қашып кетеді. Оспан старжниктерге және жиналған билерге Оразбай ұлыққа бойсұнбады, съезден қашты дегізіп, қол қойғызып, мөр бастырып, акты жасатып алады да, пәуеске арбаға үш ат жеккізіп өзі Семейге кетеді. Күні-түні дем алмай, жолдағы елден тың ат жеккізіп, шапқылап отырып, қызмет басталар уақытында ояздың кеңсесіне келіп кірсе, Оразбай алдыңғы бөлмеде шірет күтіп отыр екен. Оспан кіре сала есік алдындағы тұратын ахранға:— Мен, қашқын қуып келдім, мына отырған — соның бірі, Сен ие бол, мен оязға жолығып шығамын, Айырылып қалма!— деп, қолына бір сом ұстатып ішке кіріп кетеді. Бұрын бірнеше рет сый алған ояз Оспанды жақсы таниды, жем-дорба көрген аттай оқыранады:— Құнанбаев, аман ба, бәйбіше жақсы ма? деп, жалбаңдап қалады. Келген жұмысын сұрағанда, Оспан билермен, старжниктің актісін көрсетіп сол қашқын Аққұлы ұлының осы кеңсенің ауыз бөлмесінде отырғанын айтады. Ояз тілмәшін шақырып алып:— Бар, мына Құнанбаевтың қашқын адамын өз қолына бер,— дейді, Оразбайдың арызын тыңдамайды, пішінін де көрмейді. Оспан Оразбайды

пәуескенің артындағы жүк қоятын жерге отырғызып, қол-аяғын байлап елге алып қайтады.

Олжалы қайтқан Оспан Ащысу өзенінің бойында отырған Көтібақ Баймырзаның аулына келіп түседі. Баймырза мынадай содырлыққа таң қалады, бірақ Оспанға мұның қалай дей алмай, мал сойып, шәй қайнатып күтіп жатады да өзінің Сармырза деген інісін Ақшоқыдағы Абайға жібереді:— Тез бар, Оспанның істеп келе жатқан ісін айт,— дейді. Баймырза аулы жақын отырады, Сарымырза шапқан бойымен Абайға барып ағасының айтқан сөзін айтады. Абай қарайып, ашуланып аз отырады да:— Оспанға тез бар?— деп Қарасақауды жібереді.— Оразбайды босатсын, өзі маған келсін. Баймырзаға айт, өзінің атын мінгізіп, қасына өзі еріп Оразбайды үйіне жеткізіп салсын дейді. Қарасақау келгенде, Оспан ет жеп отыр екен. Абайдың әмірін естігенде Оспан:— Менің жұмысым бітті, әні Оразбайы, бірақ бармаймын,— деп тез атты жеккізіп, арбасына отырып, басқа жолмен Абайға соқпай кетіп қалады. Баймырза Оразбайға ет берсе, жемейді, бір аяқ қана қымыз ішіп, даярлаған атқа мініп жүріп кетеді. Баймырза бір атқа мініп қасына еріп ауылдан ұзай шыққанда, Оразбай: Әй, Баймырза, сен неге келесің?— десе, Баймырза: Бай сізді үйіңізге апарып салмақпын депті. Оразбай:— Жоқ, сен қайт, мен үйімді өзім табамын, атың мен ертоқымыңды беріп жіберемін, Оспанның істеген қорлығын өлгенімше ұмытпаспын, тірі жүрсем алдына бір тартармын,— деп жүріп кетіпті.

Семей қаласы Ертіс өзенінің терістік жағында, оның оңтүстік жағынан қатарласа орналасқан орысша аты «Заречный слабодка», қазақша бас жатақ, орта жатақ, Тыныбай жатағы деп аталатын қазақ қышлағы болады. Тыныбай сүйегі Уақ, өзі орта жасқа келгенше кедей болып, жалшылық еткен адам екен. Содан байып, Ертістің оң жақ қабағынан ағаш үй салған, құдай жолына деп мешіт салғызған, атақты бай болған. Оның алған бәйбіше қатынынан Жұмәділ, Темірғали деген екі ұлы, Айғаным деген бір

қызы болады. Байлыққа қолы жеткен Тыныбай атақ іздеп Құнанбайдың Ұлжаннан туған Мәкеш деген қызын тоқалдыққа алыпты. Мәкештен Ғалиәкбар, Ғалиасқар деген екі ұл туыпты. Енді Құнанбай, Өскенбай, Ырғызбай тұқымдарынан Семейге келгендер Тыныбай үйіне түсетін болады. Халиолда Москваға үйінен аттанып, демалысқа келгенде анасы Мәкіштің үйіне келіп, кетіп жүретін болады. Москва школын бітіріп Корнет деген атақ алып қайтып келе жатып Халиолла Тыныбайдың үйіне түседі.

Бұрыннан Айғаныммен байласқан уағдасы болса керек, енді қызметкер болған соң біржола әйелдікке алмақшы болады. Халиолланың сыр айтатыны, ақылдасатыны ағасы Абайға келіп осы қызды алғысы келетінін айтса, Абай: Бұл болмайтын іс,— дейді.

Себебі күндестің күлі күндес деген емес пе, Жүмәділ мен Темірғали қарындасын тірі күнінде Мәкіштің інісіне бермейді, Сендердің жүрістеріңді сезсе, біреуіңді өлтіруден тайынбайды. Олардың байлығы тұрғанда орыс та, қазақ та соның сойылын соғады. Екінші, сенің әкең де көнбейді. Өзінің сүйіп, қызын берген күйеуін ренжіте алмайды. Сондықтан, басыңды байлап, әуре болма. Қолдан келмес қорлыққа құмар болғаннан пайда жоқ деп ақыл айтады. Өзінің сеніп жүрген сүйеніш ағасының сөзін естіген соң, Халиолла Семейде тұрақтай алмайды, қырдағы үйіне кетеді. Бойды жеңген құмарлық жастық Халиолланы қырға да байыздатпайды. Қасына Шәкібек деген нағашысын ертіп, бас жатақтағы бір үйге түсіп, жасырынып жатып Айғаныммен тіл жалғасады. Екі жас неге болса да шыдадық десіп, қатерге басты байлап қашуға келіседі де, Семей мен Алматы арасында почта және адам таситын ат арбамен бір түнде Алматыға қарай тартып кетеді. Себебі Халиолла қызметі Алматыда болмақшы болуы керек.

Ол заманда Семейде ол жаққа қарай жүретін отарба, не автомашина болмаған. Ең тез қатынасы бір бекеттен бір бекетке, атты ауыстырып жегіп, күн-түн демей жүріп отыратын почта ат-арбасы ғана болады екен.

Халиолла өздері жегіп келген екі аттың бірін салт мінгізіп, бірін жетекке алғызып, нағашысы Шөдібекті ертіп ала кетеді. Жүмәділ мен Темірғали қарындасының қашқанын сол түнде біліп жан-жаққа тосқауылға кісі шаптырады. Олар қалаға көле жатқандардан сұрастырып жүріп, бір қосар ат жетектеген салт аттысы бар пәуеске арбаның Алматы жолымен Ұлықыз бекетіне қарай қатты жүріп бара жатқанын естіп келеді. Жүмәділ қарындасын алып қашқан Халиолла екенін біліп, көп кісі жинап, қару алып, қосарға көп ат алып, таң ата жолға шығады.

Халиолла түнімен тоқтамай жүріп таң ата Семейден бесінші бекет Қызылмолаға түсіп, шәй ішіп, тамақтанып алып, Арқат бекетімен орталықта Еспе деген жарға тақалғанда, Шөдібек:— Артымыздан көп шаң көрінеді, қуғыншы болу керек, қызды менің астымдағы атқа мінгізіп, мен жайдақ атқа мінейін, ана отырған ауылдар — Мамай елі, соған жетсек, бар Уақ келсе де Тобықты елі Құнанбайдың келінін бермейді, Саған түк ете алмайды деп Халиоллаға ақыл айтып, арбаны тоқтатып, қызды атқа мінгізіп енді кетпекші болғанда, Халиолла:— Жоқ болмайды, бір қызды қорғап ала алмай, Мамай еліне барып қорғалғанымыз ұят, мен өлмей қызды бермеймін,— деп Айғанымды аттан түсіріп, арбаға отырғызып, пәуескенің алдын жапқызып, сол арада тосып тұрады. Жүмәділ Халиолланың өлмей көнбейтінін байқап, алдамақшы болады да, анадай жерден атынан түсіп:— Уай, қалқам Халиолла-ау, бұл сенің неткен балалығың? Алып қашпағанда, мен қарындасымды бермеймін бе, сенен артық патшаның баласы ала ма, кім алады? Кейін қайтыңдар, қолымнан той жасап, жасаулап берейін, оған нан, мына құдай, мына құран, әні әруақ! деп жер-көктегіні айтып антты ішеді.— Қалқам Айғаным, балалығың ғой, мен сені жанымдай жақсы көремін ғой, Халиоллаға барамын деп қашан айттың, сені сүйген адамыңнан айыратын мен ақымақпын ба? Ана Халиоллаға айт, маған нансын,— деп қарындасына жалынады.

Ақыры екі жас Жүмәділге нанып қайтуға көнген соң, Жүмәділ өздері жолға алған қымызын, етін алғызып, шөлдeп қалдыңдар ғой деп, бәйек болып тамақтандырады да, енді жүруге ыңғайланғанда, сендердің аттарың нашар көрінеді, Айғаным мына арбаға мінсін деп өздері мініп келген арбаға Айғанымды қолтықтап ала жөнеледі. Ол Халиоллаға жалтақтап қарағанына мойын бұрғызбай арбаға отырғызып жіберіп, өзі мықтап ұстап отырып алып, атты айда деп көшірге бұйрық береді. Халиоллаға айғайлап: — Сендер асықпай келерсіңдер, — дейді. Халиолла алданғанын енді біледі, аңырып тұрып-тұрып арбаға отырып кейін Семейге қайтады.

Семейге келіп басқа үйге түсіп Жүмәділдің не ғып жатқанын сұрастырса, ол үйіне келе сала оязға, жандаралға, мировой судьяға «Халиолла үйімді талады, ақшамды, алтынымды алды, қарындасымды зорлап алып қашты» — деп арыз беріп, оған қоса ұлықтарға пара беріп, Айғанымды адам көрмес, білмес жерге тығып тастапты. Халиолла Семейде жатып ұлықтарға жайын айтса, Сіз оқыған, білімді қызметкерсіз, мұндай қылмысты жұмысқа қатынасуыңыз ұят болады. Жақын арада сот болады, қыздан жауап аламыз, содан кейін көрерміз деп селсоқ жауап қайтарады.

Сот шақырған мезгілде Халиолла келсе Жүмәділ көп нөкер ертіп қыздың бетін жауып отыр екен. Окружной сот қызды жауапқа шақырғанда басындағы шәлісін алып бетін ашады. Айғанымның бет шырайы қуарған, өңі өлетін адамдай сұп-сұр, шәші дудардай, тырнағы өскен, көзі жынды адамның көзіндей алақ-жұлақ етеді. Мұны көргенде Халиолла не болғанын білмей, басы айналып, көзі қарауытып кетеді. Сот қыздан. «Сен Өскенбаевты білесің бе? Оны сүйдің бе?» деп сұраса, қыз «білмеймін» — дейді.

Сонда таяу тұрған Халиолла: Әй, Айғаным, мені қалай білмейсің, шын тілеумен қосылған жар емес пе едің, — дегенде, Айғаным бұрылып қарап танығандай болып аз тұ-

рады да, көмсеңдеп жылағандай болады. Бірақ көзінен жас шықпайды.

— Жаным, Халелімсің, мен саған жоқ, өлген адаммын, қош!— деуге ғана тілі келіп талып кетеді. Жұмәділ жүгіріп келіп қарындасын сүйеп, сотқа: Тақсыр, бұл науқастанып жүр, «танымаймын және мен саған жоқпын» деді ғой, енді рұхсат етіңіз!»— деп сұрағанда, сот басын изеді. Жұмәділ қолтығынан көтеріп шығарып алып кетеді.

Сот мүшелері аз уақыт кеңесіп үкім айтады: «Қыздың Өскенбаевқа бұрын көңілі ауғаны расталды, бірақ енді оған бармаймын» деп бас тартты. Сондықтан қызды зорлап Өскенбаевқа қайтаруға болмайды. Тыныбаевтың ақша, алтын даулап берген арызының дәлелі болмағандықтан аяқсыз қалсын деп үкім айтады. Ел тарайды, Айғаным бір айдай төсек тартып жатып, қайтыс болады. Жұмәділ оны сыйқыршы кемпірге қаратып, басын айналдырыпты деген лақап тарайды.

Халиолла үйіне бармай Омбыға тартады, онда барған соң корпуска адъютант болып орналасады, бірақ Айғанымның қайғысынан дертті болады. Халиолла ақын екен, қызды жоқтап, әділетсіздік қылып, ақшаға, қара күшке сатылған патшалық заңның бұғауына, параның үстемдігіне налып көп өлеңдер жазады және өз басын да өлген адамға есептеп жоқтау жазады. Содан есте қалған бір ауызы:

Арғы атаң сенің Ырғызбай,
Асауды жегіп үйреткен.
Қалмақтың жығып балуанын,
Қабырғасын күйреткен...

деп басталады.

Халиолла Омбыда бір жыл қызмет етіп тұрып, ақыры сол қайғыдан жүдеп, науқасқа шалдығып, қайтыс болады. Одан хабар алған соң Құнанбай кісі жіберіп, Халиолланың сүйегін алғызып Шыңғыс тауындағы қыстауы «Сарқатын» деген жерге қояды. Халиолламен бір шешеден туған Смағұл айтатын: «Кәкен ағамның сүйегін әкелгенде үлкен абдыра нәрсесін қоса алып келді. Ашып көргенде,

бір абдырадан ылғи неше түрлі оқалаған киімдер, алтын-даған қылыш, кавказдық қанжар, пышақ, көп дүние шықты, бір абдырасы толған кітап пен қағаз екен. Қырқын беріп, бата оқырын таратқан соң шешем барлық бала-шағасын жинап алды да: Қарақтарым, Халелім енді маған жоқ, мына боқмұрын Смағұлға бұл дүние не керек, сендер Халелдің нәрсесін бөліп алыңдар. Әсіресе, «Абай, қалқам, таңдаулысын сен ал» дегенде, Абай: әже, маған Халиолланың барлық кітаптарын берсеңіз болады, өзге дүниелігін басқа туыстарына беріңіз деп Кәкен ағамның кітаптарын түгел Абай ағам алып кетті» дейтін.

Семей облысы мен Жетісу облысының жері шектес болады, ол елдің ортасындағы ұрлық, барымта, кісі құны, жер дауы, жесір дауы үздіксіз шиеленіп бітімсіз, тынымсыз, күнде арыз, ұлыққа шағым жүріп жатады. Сондықтан, екі облыстың басшылары екі облыс ортасынан съезд ашып, билерді жинап, бітім жасаспақшы болып «Көктұма» деген жерді белгілеп, болыс басы бір би, бір болыс сол съезге пәлен күнде жиылсын деп бұйрық таратады.

Семейдің жандаралы Абайға ерекше хат жазады. Сол съезге барып, қазақ ортасына тыныштық тоқтам етіңіз дейді. Болыс болып тұрған Оспан бір пәуеске арбамен, Абай бір пәуескемен жүрмекші болады. Сол «Көктұма» съезінде болған Мүсірәлі Қожанұлы былай айтады.

«Біздің Көкеннің болысы Нүрке Шынқожа баласы «Көктұмаға» жүрді, мені көшіріне отырғызды, өзге елден екі күн бұрын барып сегіз қанат, үлкен ақ үй жалдап алып тіккізеді. Күніне бір саба қымыз алып тұруға бие сауатындармен келісім жасады, бір семіз тай, үш қой сатып алып көрші ауылдарға қосып қойды.

Абай съезге бүгін келеді деп естіп, «көреміз» деп съезге келушілер жиналды. Нүрке маған:— Әй, Мүсірәлі, мен үлкен үй тігіп, қымыз бен сойысты кімге дайындап жатырмын, білесің бе?— деді. Мен:— Қайдан білейін!— деп едім.— Олай болса, Абайлар кәзір келеді, олармен көпшілік амандасып жатқанда сен Абайдың арбасын өзіміздің

үйдің жанына әкеп доғар, төсек-орындарын үйге кіргіз, мен осы съезде Абайды күтіп алуға дайындық жасағам,— деді.

Көппен бірге мен де Абайды күттім, екі пәуеске арба келін тоқтады, бірінің ішінен Абай түсті, ақ шөшінше мешпет, шалбар, басында ақ қалпақ, аяғында өмірқан жылтыр кебіс мәсі. Бір пәуескеден Оспан түсті. Үстінде жандаралдан сыйлыққа алған оқалы көкмауыт шекпен, басында айыр қалпақ, жиналған жұрт көріп, амандасып жатқанда, бір қазақ-орыс жандарал келеді:— Орталарыңды ашыңдар! деп айғайлайды. Жұрт екі жарылды, келе жатқан жандаралды көріп Абай соған қарай жүрді, Оспан да ере жөнелді. Абай қалпағын алып жандаралмен амандасып, бір-екі ауыз сөзге келген соң съезге тіккен үйге беттеді. Сонда көпшілік: Жарықтық Абай десе, Абай екен ғой. Тұлғасы да зор екен!— десіп тұрғанда, бір казак-орыс: Әй, ақымақ қазақтар, анау үлкен қара — бос қара, барлық нәле ана кішкене қарада,— деді. Біз, Абайды танитындар күліп жібердік. Сол жиынға келген неше мың адамнан Оспанның басы асып тұрушы еді. Өзге денесі де өте жуан, сондықтан танымағандар Оспанды Абай екен деп қалды.

Мен Абай мен Оспанның арбаларын алып келіп, үйдің жанына доғартып, төсек-орнын, шабадандарын үйге кіргіздіріп, мал сойғызып, қонақ күтуге дайындалдым. Сол съезде Абай төре би төбе болды. Қасына ақылшы би ғып Найман Бәйжігіт руынан шыққан Бұтабай деген адамды алды. Бұтабай орта бойлы, қызылшырайлы адам екен, жасы Абайдан аздап үлкен болса керек. Жетісу облысына қарайтын елдің көбі Найман руы Садыр, Матай, Қожан деп аталады. Семей облысына қарайтын Өскемен, Зайсан ояздары да Найман руы екен. Абай басқарған бұл екі облыстың съезі неше жылға лоңқа болып кеткен даулы жұмыстарды бітірді. Бұтабай Абайдың нұсқауынан басқа жаққа тартқан жоқ, Тобықты, Уақ, Керейлердің жұмысын Абай ылғи Бұтабай алдына жіберіп бітім, тынымын жасатып отырады.

Съезд тарқағанда Абай мен Нүрке бірге қайтты, Арқат бекетіне келгенде, жол екі бөлінеді. Нүрке Семей жолымен жүрмекші болғанда Абай:— Нүрке мырза! Сенің қолың саудада және ел жұмысынан босамайды. Біздің үйден дәм татып, қонақ бол, әдейі үйіңнен келмейсің,— деген соң, біз Қасқабұлақ деген жердегі Абай ауылына бірге келдік. Нүркеге Абай бөлек үй тіккізді, тай сойғызды, үш күн қонақ болдық.

Енді жүруге рұхсат сұрағанда Абай:— Нүрке мырза Қазақтың қалаған, сұраған дегені болады, не сұрайсың?— деді. Нүрке:

— Абай мырза! Мен малдан, дүниеден кенде емеспін. Жалғыз-ақ сізбен сүйек, құда болып не қыз бөріп, не қыз алсам деген едім, менің қалап сұрағаным сол,— деді. Сонда Абай: «Әй, Нүрке мырза-ай, мен сенімен құда болудан қашпаймын, бірақ мен құдалықтан достықты артық көруші едім, енді құда болалық, менің Мағауия деген ұлым бар, сенің сол шамалас қызың бар сияқты еді ғой, сол екеуін атастырайық, онымен қабат достығымызды сақтасайық,— деді. Нүрке мақұл деген соң Абай Нүркеге қарғыбау деп бір түйе, бір ат, бір бесік жамбы, бір түлкі ішік берді. Маған бір жақсы шапан әкеп жапты. Қош айтысып жүріп кеттік» дейді.

Абаймен көршілес, Көкен болысына қарайтын уақ деген елде Қандар атанған ауылда Әлімқан Төреқанбаласы Абаймен дос, сырлас адам болады деп жоғарыда айтқан едік. Сол Әлімқанмен немерелес Қайырқан дегеннің Мұхамет-Қанафия деген баласы жасынан домбыраға, күйге, әнге әуес, үйір болып өзімен туысқан ағасы Рүстемнен домбыраға үйренеді, Рүстем белгілі күйші, домбырашы екен. Мұхамет-Қанафия деген атты шешесі қиын көріп Мұқа деп атап кеткен. Інісі Мұқаның ән, күйге таланты бар екенін байқаған Рүстем Семейге апарып, сол күндегі гармоншы татар Жақып, скрипкашы орыс Черновтарға тапсырып, олардың үйреткені үшін еңбек төлемекші болып Мұқаны қалдырып кетеді.

Сол Мұқа еліне келіп неше түрлі музыка аспаптарымен күй, ән тартып, өзі оған даусын қосып ән салып, атағы елге жайылады. Халиолла бір демалысқа келгенде Абай шақыртып алып күй тартқызып, ән салғызып, өнерін көргендігі бұрын жазылған еді. Мұқаның немере ағасы Әлімқанның Исақан, Мұсақан деген екі баласы болады екен. Исақанның Бәтиқа деген сұлу әйелі бар екен де, Мұқа сонымен жасырын көңіл қосып жүреді екен. Исақан өліп, Бәтиқа жесір қалып, оның жылы толғанда қазақшылық жолымен Бәтиқаны қайнысы Мұсақанға тигізбекші болады. Бәтиқа Мұқаға сол жәйді айтып жылап, мұң шаққан соң, Мұқа көп ойға түседі. Өзінің жақыны, ел ақсақалы бір ояз елге қадірі жүріп тұрған Әлімқанның келінін алып қашып кімге паналамақ, оған кім ара түспек? Сондағы тапқан жалғыз сүйеніші Абай болады. Біріншіден, Абайдың адамшылығы зор еді, екіншіден, Абай Әлімқанмен дос еді. «Жан қалса қарақұлда қалады» деген деп, бір түнде Бәтиқаны алып қашып, Мұқа Ақшоқыдағы Абай аулына келеді. Мұқа келгенде Абай үйінде жоқ, Шыңғыс жақта бір съезге кеткен екен. Ділдә мен Мағауия Мұқа мен Бәтиқаны бір жеке үйге жасырын сақтайды да, Мұқаның жәйін айтып, хат жазып Абайға кісі жібереді. Абайдан Мұқаны әйелімен мұнда жібер деп хабар келген соң, Мағауия екеуін Абайға алып барады. Оларды Оспан аулына сақтап қойып, Абай Әлімқанға хат жазып кісі жібереді. Өзінің достығын, адамгершілік, жолын айта келіп, екі жастың көз жасына қалмауын өтінеді. Әлімқан Абайдың хатын оқып «қой, енді болмас». Мұқа барар жерін тапқан екен, менің жауыма бармай, досыма барыпты, ашуымды тастадым, еліне қайтсын» деп жауап қайтарады. Мұқа еліне қайтуға ұялып, Абай қолында екі жылдай тұрып қалған екен.

Осы Мұқадан Көкбай, Шәкәрім, Ақылбай, Мағауия, Кәкітай, Тұрағұл, Әлмағамбет, Мұхаметжан, Өтегелді тағы бірнеше жастар домбыра, гармон, скрипка тартып, музыка тілін үйреніп шығады. Абайдың қызы Күлбәдан,

Ысқақтың қызы Рахималар да гармон ойнауды үйренеді. Жастар бас қосып ойын-сауық құрып, өнер білім табуға бәсекелесіп, жарысып жатуды әдетке айналдырған.

Абайдың ортаншы баласының аты Әбдірахым, шешелерінің еркелетіп қойған аты Әбіш, енді біз де Әбіш деп атаймыз.

Семей қаласында төрт жылдық «приходская шkolаны» өте жақсы оқиды деген бағамен бітіріп, демалысқа, үйге қайтады. Сол шkolдың екінші класында оқып жүрген Күлбәдан, Мағауия, Көкбай да бірге қайтады. Бұлар елге келгенде, Мағауиямен құрдас Ысқақтың Кәкітай деген баласы қуанып, ойнап күліп, бір жатып, бір тұрып жетісіп қалады. Олардың орысша сөйлескен сөздерін, оқыған кітаптарын әуес көріп тыңдап, ықылас қойып ұғып алып отыратын болады. Август айы туып оқу басталарда Әбіштер жүрмекші болғанда, Кәкітай әкесі Ысқаққа «мен де орысша оқимын, Мағауиямен бірге оқуға жіберсеңіз екен» десе, «балам, мен сенің білім алам деген талабыңа қарсы емеспін, бірақ қаражаттық малым жоқ. Орысша оқитын бір бала айына 13 сомнан кем расқот ұстамайтын көрінеді. Бір сом ақша бір қойсыз табылмайды, менің бар малым 200-дей қой, 40—30 қара, ол сенің бір-екі жылдық расқотыңа кетеді, сонда біз не күн көреміз» дейді. Кәкітай оқуға құмарланғанмен, әкесінің жағдайына қарамауға болмады, осы жайды естіген Мағауия Абайға келіп айтса, Абай: Ысқақты шақырып алып: «Сен мына Кәкітайды орысша оқыт. Бұл ұғымтал, зерек бала, болашағы бар» десе, Ысқақ Абайға да дәулетінің аздығын айтады.

«Олай болса сен оқыта алмайды екенсің ғой, енді бұл Кәкітайды мен бала ғып аламын, өзім оқытып, өзім тәрбиелеймін, бұдан былай бала менікі» дейді. Оған Ысқақ бір ауыз сөз айта алмайды. Себебі Абайдың Әкімбай деген баласын Ысқақ бала ғып алып, 8 жасында Ысқақтың қолында өлген, енді Кәкітайды бермеймін деп айта ала ма.

Абай оқып жүрген балаларын алып Семейге жүреді. Кәкітайды да тастамайды. Барған соң Әбішті Түмен қала-

сындағы «реальное училищеге» түсуге жібереді. Мағауияның өкпесіне суық тиіп, қатты ауырып, ауруханаға түседі. Күлдәбан Мағауия жазылып шkolға барғанша «мен де оқымаймын» деп, шkolға бармай қояды. Кәкітай Мағауияға тамақ анарып, күніне хал-жайын біліп тұратын болады, шkolға жалғыз Көкбай ғана барып оқиды.

Мағауия бір айда тәуір болады. Бірақ доктор енді оқуға жарамайды, өкпесі қарайған, үйде күтіну керек деген соң, Абай Мағауияны қырдағы үйіне қайтарады. Мен жалғыз оқымаймын деп Күлбадан шkolға бармай қойған соң, оны да үйіне қайтарады, Абай қасына Кәкітайды алып қалады.

Оқу мезгілінен кешігіп қалған соң, Абай Кәкітайды өз қарауына алып, шам жаққан соң, орыстың азбукасын, есебін оқытып, үйретіп отыратын болады. Жоғарыда айтылған Абай кітапханадан үзбей кітап алып отыратын болды деп. Сол әдетімен қыстың бір күнінде Семейдегі Гоголь атындағы кітапханаға барып, өзі оқып бітірген Толстойдың бірінші томын қайтарып, екінші томын сұрайды. Кітапхананың іші толған оқушы орыстар екен. Басында тымағы бар, аяғында саптама етігі, үстінде қара тоны бар қазақтың Толстойдың кітабын сұрап тұрғанын көргенде, отырған орыстар қайран қалады. Оның себебі: сол заманда қыр қазағында білім болады, онда Толстой сияқты орыс ғалымдарының атын білетін адам болады деп ешкімнің ойы-түсіне кірмеген. Солардың бірі — Михаэлис деген. Бұл Семейдікі емес, патша үкіметіне дұшпан деп саналып, жер аударылған халықшылардың бірі екен. Михаэлис орнынан тұрып, Абайға сыпайы амандасып, «Мен сізбен әңгімелесейін деп едім» десе, Абай: «жарайды, уақытыңыз болғанда менің пәтеріме келіңіз» деп, үйінің адресін жазып береді. Михаэлис Абайдікіне келіп, көп кеңес құрады, дүние жүзінде болып жатқан неше түрлі оқиғаларды, оқу білім жөнінде көп мағлұмат береді. Кейін Абай өз сөзінде «менің дүниеге көзімді ашқан — Михаэлис» дегені мәлім.

Абай Михаэлиспен үйлесіп алғаннан кейін оның дос

жолдастары Грос және Долгополов, тағы бірнеше орыс білімділерімен де танысады, олар Абай аулына барып, қонақ боп қайтып жүреді. Соған қарап, Абай осылардан ғана үйреніп қойды деуге келмейді. Михаэлиске жолықпай тұрып, Толстойдың шығармасын оқып түсінуі өзінің інісі Халиолланы 12 жыл меңнаттанып оқытқан еңбегінің нәтижесіз болмағанын аңғартса керек.

Бұрынғы қазақ «15-те отау иесі» дейді. Науқастығынан оқудан қалған Мағауияны айттырып қойған қалыңдығы бар. Соған жасырын күйеулеп баруы керек, қалыңдығын көруі керек деген құрбы-құрдастың кеу-кеулеген сөзімен Мағауия Нүркенікіне бармақшы болады. Жасырын баратын күйеудің жеңгелеріне апаратын көп сый-сыйпаты болуы керек. Баласының ниетін естіп, Ділдә қуанып, жеңгетай дайындайды. Мағауияның қасына Кәкітай, Әлмәғамбет ереді. Олар Семейге келіп жатып, жеңгелеріне жасырын хабар жібереді. Нүркенің аулы Семейдің күнбатыс жағыда 12 шақырым, Жалпақ деген жерде. Қалың қарағанды, жалпақ пішендік. Нүркенің аталары Қожа атанады. Айналасы жақын қыстаған жиырма шақты үй тегіс саудагер, бай Нүркенің Аймұқамбет деген ағасы, Ораз деген інісі бар. Мағауияның жасырын қалыңдық ойнауға келгенін естіп, Ораздың әйелі, Аймұқамбеттің баласы, Сейілдің әйелі әбігерленіп, шеттегі бір ауылдан оңаша үй дайындап Мағауияларды сонда түсіріп, аттарын қораға тығып сақтап, Мағауияға қалыңдығын әкеп көрсетіп, оңаша үйге бір жатқызып, екі-үш күндей ойын-қызық көрсетіп қайтарады.

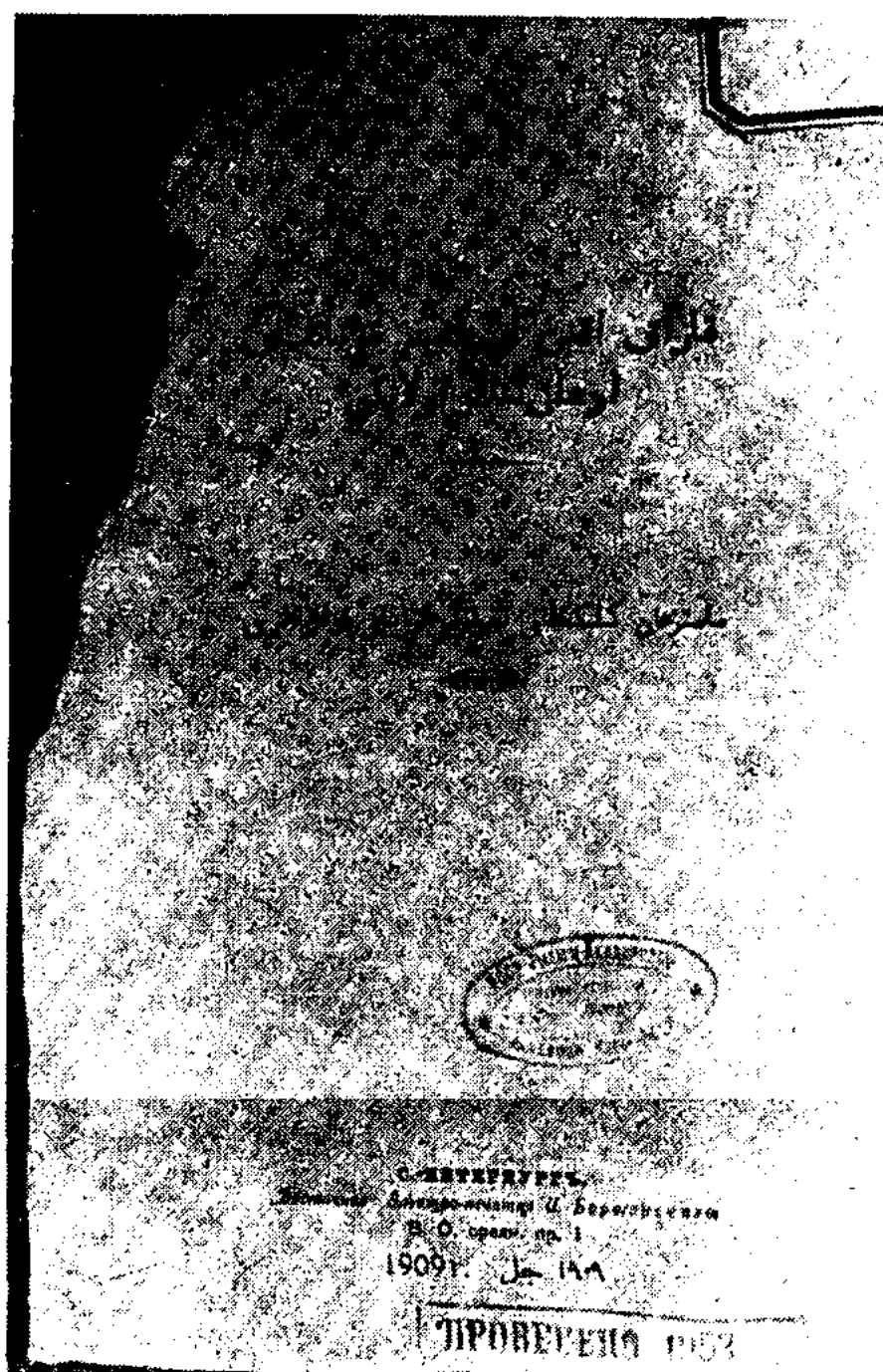
Мағауия жасырын қалыңдық ойнап үйіне келгеннен кейін Ділдә тыным-тыныштық көрмейді. Мен қатарлы әйелдер бірнеше келін түсірді, оң жағына отау тігіп қызығын көріп отыр. Абай бір баламды оған, бір баламды бұған беріп жіберді. Әбішімді алысқа оқуға жіберді. Мағышым болса ер жетіп қалды, енді осының қызығын көрейін. Нүрке бізден көп мал дәмететін адам емес, бізге ең ауыры қолұстату, жыртыс салу, ілу-кәделері, неде болса осы күз

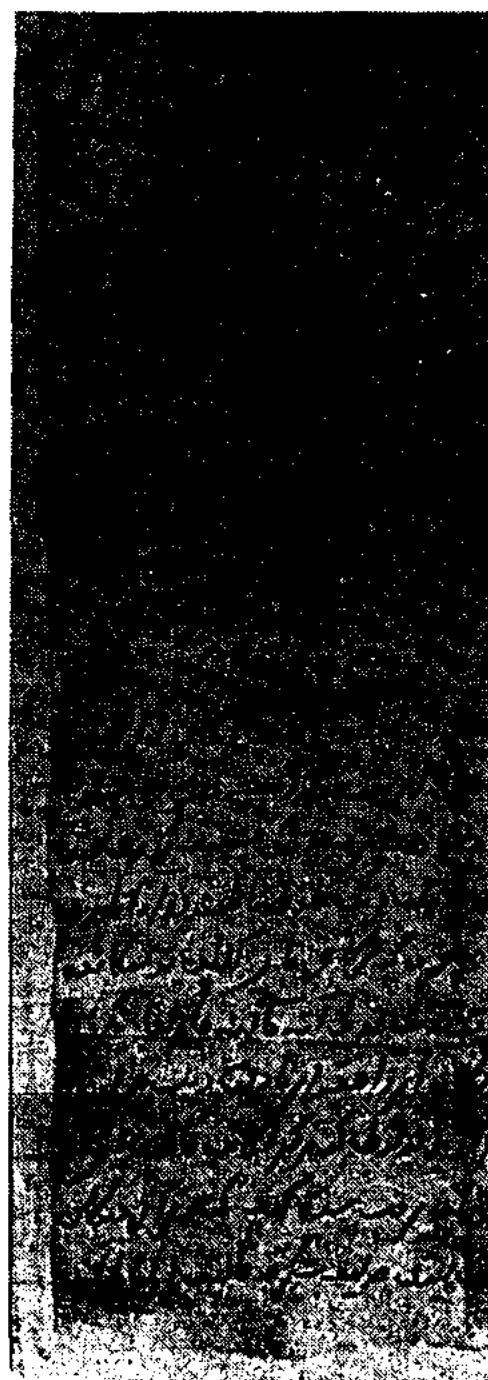
Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы.

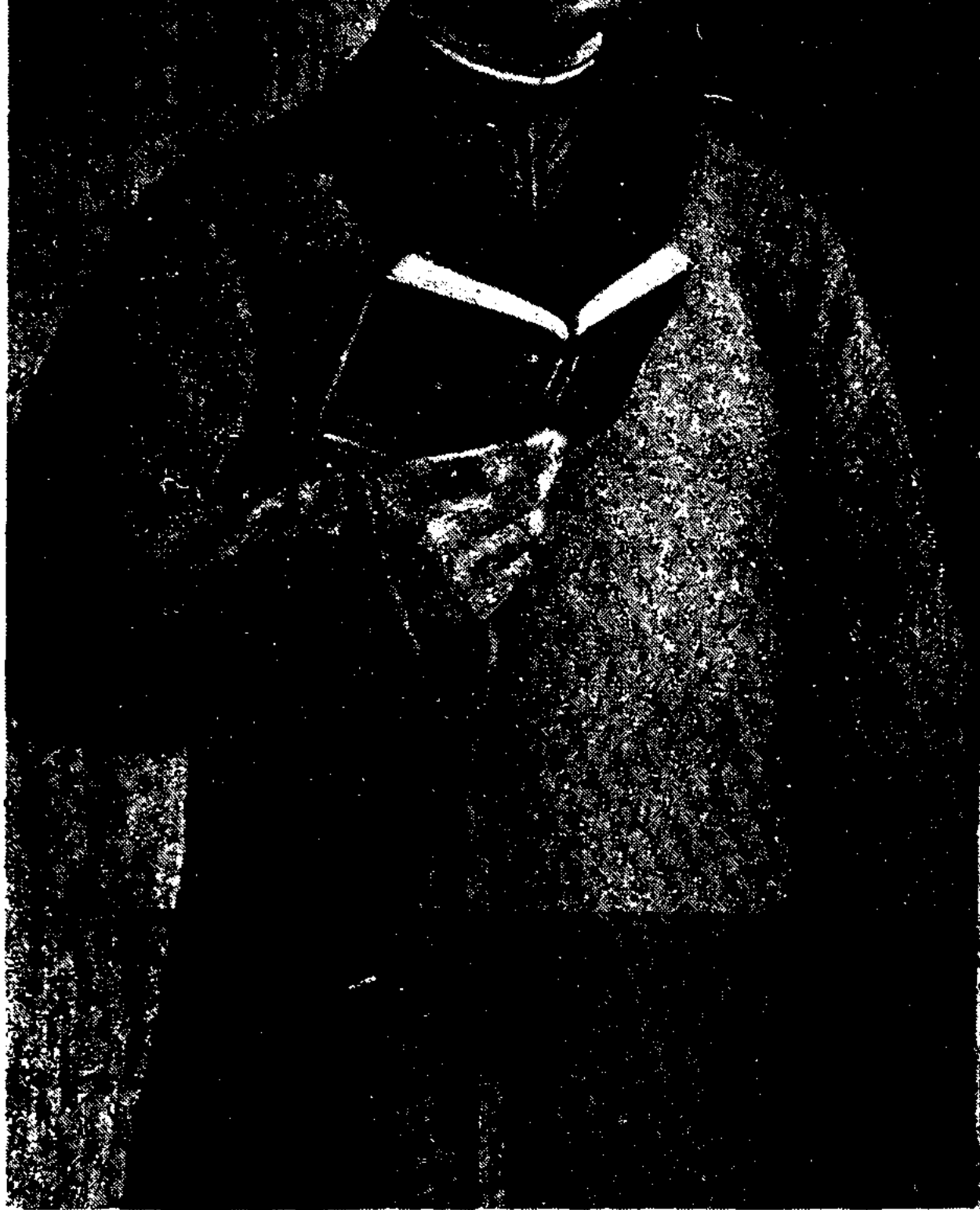
Абай және балалары
Ақылбай мен Тұрағұл.

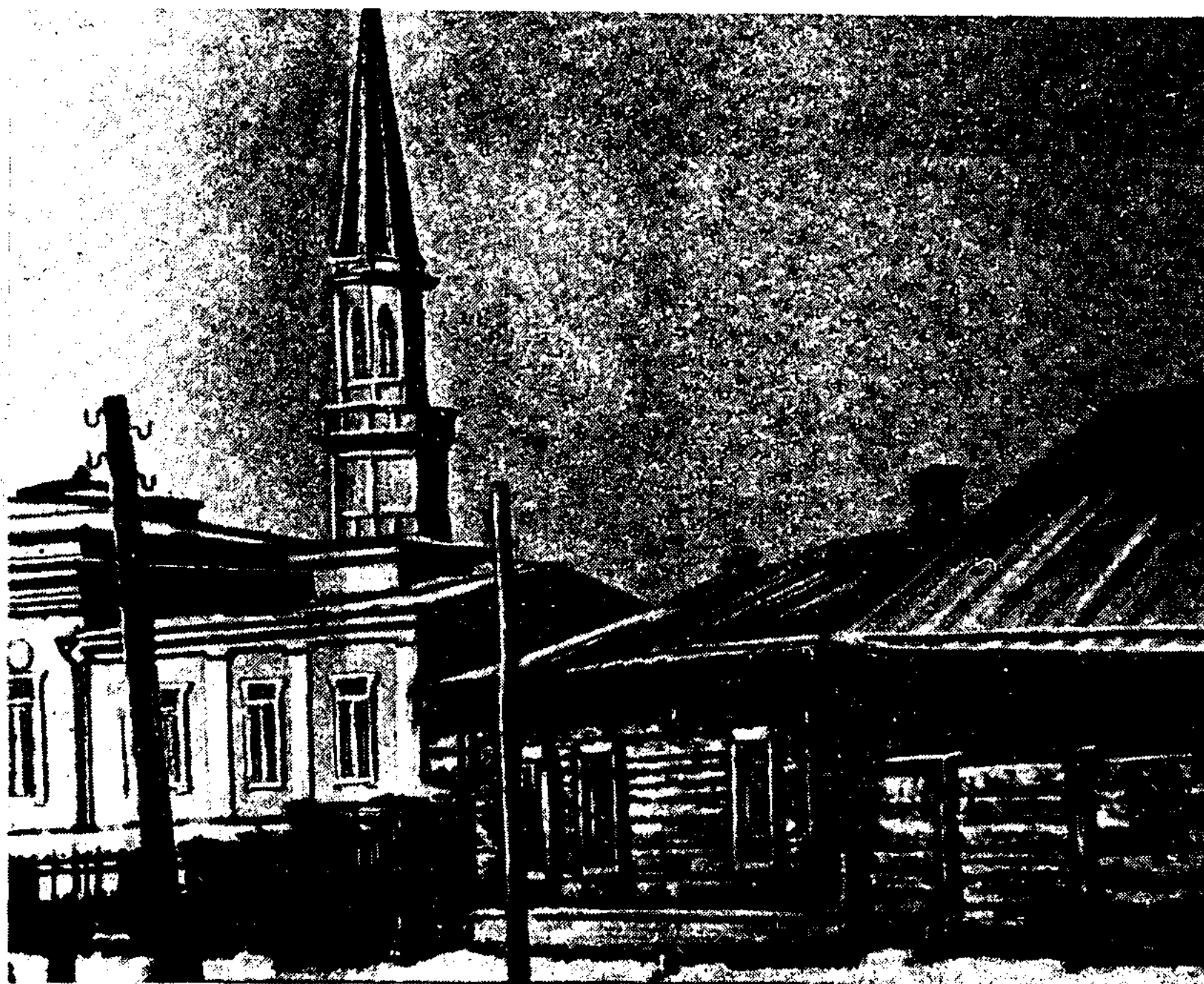
Абайдың 1909 жылы Петербургте
басылып шыққан өлеңдер
жинағының бірінші беті.

Абай қолжаз
бір бе

Абайдың жас кезі.

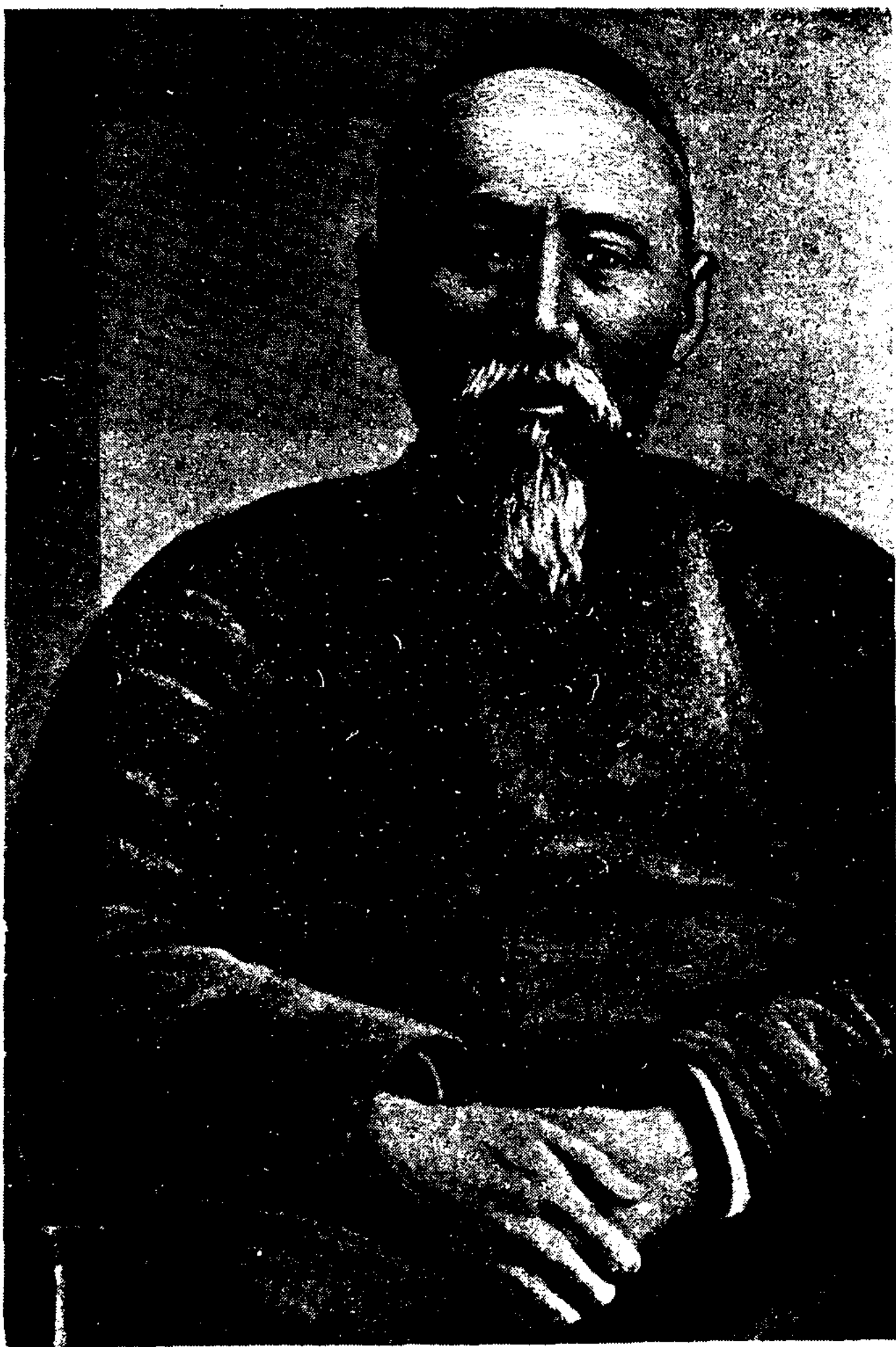
Семей қаласындағы Абай оқыған
Ахмет-риза медресесі.

Абайдың Әбдірахман (Әбіш)
деген баласы.

Абайдың Мағауия деген
баласы.

Абайдың замандасы
Көкбай ақын.

бізді Нүркенікіне жібер деп, Абайдың құлақ етін жейді.

Ақыры, Абайды көндіріп, Семейге мал айдатып сатқызып, жыртыс ілу, ұсақ кәделер деп бірталай заттар алғызады. Ағайын туғанын жинап той ғып, барлық керекті малын, жабдығын дайындап жатады. Нүркенің аулына да бұл хабар барып жетеді. Сол Нүркенің қолында атарманшабарман болған Мүсірәлі бұл жәйді былай баяндайды:

«Абай баласын қайындатқалы жыртыс алып, дайындалып жатыр деген хабар дүңк ете түсті. Біздің Ертіс жағасында отыратын ел даңғой, сәнқой келеді. Абай баласы Нүркенікіне күйеу болып келедіміс деген хабар жайылысымен біреу атын, біреу киімін дайындап, ел әбігер болды да кетті. Нүркенің өз ауылы да күні-түні тынымсыз дайындық жұмысын күшейтіп жатты. Сонымен мөлшерлі, уақытысында күйеу-құдалардан хабар болмай көшігіп, жұрт жалығуға айналған соң, Нүркенің бәйбішесі мені шақырып алды. «Сен Нүркеден өз үйіме барып қайтайын!» — деп бес күнге рұхсат сұрап ал да, ешкімге сездірмей Абай аулына барып қайт. Бұл келеміз деген күйеу, құдаларға не болды. Неге кешікті, енді қашан келеді, соның жәйін анықтап біліп кел, елге қатты қиын болды деді. Мен айтқанындай, Нүркеге «үйіме барып келейін!» — деп рұхсат алып, үйіме соқпай тура Абай аулына келдім. Оқиға мынадай болған екен: Мағауияны күйеулетіп қайтамыз деп ағайын, туған, дос, жарды шақырып той жасапты, жыртыс салыпты, енді пәлен күні жүреміз дегенде, Мағауия мен бармаймын, Нүркенің қызын алмаймын деп атына мініп аулынан кетіп қалыпты.

Туысқандарына, шешелеріне көнбепті. Ақыры, өздеріне көнбейтінін білген соң, Ділде Абайға барып Мағауияның сөзін айтса, Абай:— «оны мен қайтейін, зорлап әпергенмен ол жолдас бола ма, ақыл ғып айту керек. Ойланар, тоқтар, тіпті болмаса, оны көреміз, Әзірше Нүркенікіне баруды тоқтата тұрыңдар!» — депті. Осы сөзбен басталған жұмыс тоқталып қалып, енді қалай шешілерін білмей дағдарыста отыр екен. Сол хабарды біліп, бес күнде оралып,

Нүркенікіне келіп бәйбішесіне оңашалап айттым. Жалындап тұрған елдің жүрегі су сепкендей басылып, әркім бұрынғы өз шаруашылығына кірісті. Бұл жұмыс әсіресе Нүркенің қызына атқан оқтай тиіп, өз-өзінен азып, жүдеп, сүзек аурудай сарғайды, бірақ бөтен елге паш қылмай, жасырын ұстады.

Сол Абай мен Нүркенің достығының ішінде бірге болған өкеуінің жауымен жау, досымен дос болып, туысқан іні есебінде жүрген, Белағаш елінде тұрған, руы көкше тобықты Айтқазы Жексенбай ұлы деген жас жігіт болатын. Әсіресе Абай қатты еркелетіп, аса жақсы көретін. Өркөкірек, айтқанынан қайтпайтын, тілге шешен жігіт дейтін, малы мен бағы қабат өсіп, бір болыс елді түгел атағанына көндіріп, өзі бірнеше сайлаудан бері болыс болып келе жатқан, талапты жастың бірі еді. Сол Айтқазы Семейге бір жұмыспен келіп одан Нүркеге ақылдасатын орайы келіп, бір күні қонаға келеді. Нүрке Айтқазыны құрметпен қарсы алып, үш күндей жібермей әңгімелесіп, қайтарында бір жақсы ат беріп жіберген еді. Енді содан кейін 10 күн шамасында Нүркенің қызы, Абайдың келіні бір түнде жоқ болды. Қайда кетіп, қайда тұрғаны мәлімсіз. Суға түсіп кетті ме десті. Ол жер, бұл жерден қарастырды, табылмады. Біреу алып қашып кетті деуге келмейді, Абай мен Нүркеге тісі батарлық кісінің орайы жоқ, оның үстіне қызбен қарым-қатысып жүрген жігіт жоқ. Сол қалыпта бірнеше күн аң-таң болып жүргенде, бір күні Семейге барып қайтқан біреу бір еміс хабар алып келді. Нүркенің қызын Айтқазы алып кетіпті-міс деген. Елі: «Бәсе, одан басқа кісінің қолынан келмейді-ғой. Орай соңікі, шіркін-ай, Абай мен Нүркенің ағалығын қалай қиды екен» десіп жаттық. Енді Нүркеге білдірмеуге болмайды, мен барып абайлап айттым. Нүрке естіген жерде қап-қара болып түтігіп кетті. Екі көзі шарасынан шығып кететіндей шатынап, қатты ашуланады, маған қарап:— Атқа мін, шап, Қан мен Қожа балаларын түгел шақыр, тез жиып кел. Мына Көкше артына қарамай, құтырған екен, тәу-

бесін есіне түсірейін, «ит құтырса, иесін қабады» деген. Шауып алып, орнын жоғалтып, күлін көкке ұшырайын!» — деп долданды. Сөз қайтарған ешкім жоқ, тура шауып айтқан ауылдарына хабарлап шақырдым. Сол күні кешке көп адам жиналады. Нүрке ашуы әлі басылған жоқ, қырам да, жоям болды.

Нүркенің Айтмұхамбет деген ағасы болатын, сол кісі келіп отырған соң, інісінің сөзін естіп болды да:— «Жә, тоқтай тұр. Бұл бала біздікі болғанмен, бір жағы Абайдың келіні болатын. Осы болған оқиғаны айтып Абайға хат жазып жіберейік. Сол кісінің ақылымен болған дұрыс. Айтқазы ешқайда қашпайды. Қолдан келмейтін кісі емес»,— деді. Бұл сөзге Нүрке де тоқтады, жиылған көп те қостады. Баяғы белгілі Мүсірәлі барсын, хат жазылып берілсін»,— деп байлауы болды. Бір жарамды атты міндім, Нүркенің жазған хатын алып Абайға жөнелдім. Ара қонып барсам, үйінде кешкі шәйін ішкелі отыр екен. Кіріп барып сәлем берісімен:— Ие, Мүсірәлі не жұмыспен келдің?— деді. Мен ауызбен айтпай Нүркенің жазған хатын ұсындым. Хатты ашып оқыды да:— «Мүсірәлі, мырзаң қатты ашуланған екен. Менің балам ақымақ болды дей беріпті. Нүркенің қызы ғана тентек емес, менің ұлым да тентек. Сондықтан әлім жетеді деп әйелді айыптауға болмайды. Теңін тауыпты, жолы болсын, адам басына зорлық істеу жөн емес, жан емес, мал бердім, менің жесірім деп иемдену — қазақтың надан салты, жаман ғұрпы. Енді мен Нүркеге хат жазбаймын, сен сөзді дұрыс айтатын адамсың, Мырзаңа сәлем айт, ашуланбасын, Нүрке екеуміздің достығымызды бағаламаған менің балам Мағауия болған, оның қорлығына шыдамаған Нүркенің қызы ғана теріс болып саналмайды. Сондықтан екі баланың жұмысы үшін екеуміздің достығымызды бұзбайық. Әуелі Нүрке құдалық сұрағанда, өзің ішінде барсың. Сонда айтқан жоқпын ба, құдалықтан достықты артық бағалайық деп, әлі де менің сөзім — сол. Екінші, Айтқазыны жауға шабатын өркөкірек, ер ғып ұстаған Нүрке екеуміз болатынбыз. Қыз ары-

зын шағып жылаған соң ерлігі ұстап кеткен шығар. Бүгін тидің деп шауып, шәншіп тастағанмыз жөн емес. Мен өзім бір ай шамасында Семейге барамын, сонда ауызша сөйлесіп, ақылдасып жұмыстармыз. Оған дейін ашуын басып, тоқтай тұрсын.» — деді.

Ертеңіне қайтып Нүркеге келіп, Абайдың сәлемін өзгертпей айттым. Нүрке ойға түсіп, көп отырды да: «құдай адамның бірімен бірінің арасын жер мен көктей алыс жаратады екен, әншейін жүргенде біз де ақылдымыз, білімдіміз деп, өзімізді өзіміз Абайға теңбіз деп санаймыз. Егер осы Абай басына түскен жұмыс менің басыма түссе, сол жерде не біреуді жарар едім, не өзім жарылар едім. Көлденең кісідей аспай-саспай ақылға салып, адам баласына бірдей әділдік жол ұстап отырған Абайды не деуге болады. Ал, менікі теріс екен, ашуды қойдым,» — деді.

Сонымен бір ай өткен шамада бір күні Нүрке: — «Мүсірәлі, сен ат жек, Абай Семейге келіпті деп естідім, барып жолығып қайтайық» — деді. Мен атты жегіп дайындаған соң, жүріп кеттік. Абай Әниардің үйінде екен, келіп сәлем беріп отырған соң, Абай баяғы достық бетімен әңгіме айтып, Нүркеден елдің, малдың жәйін сұрап, кешке дейін ұзақ отырдық. Тамақ жеп болған соң Нүрке пәтеріне қайтпақ болғанда, Абайға Айтқазы жәйін оған қоса қызының ақымақтығын қысқа ғана айтты. Енді Айтқазыға қандай жаза беру керек екенін сұрады, Сонда Абай: — «Әй, Нүрке, сенің қызың ақымақ болса, менің ұлым одав ақымақ. Екі ақымақ үшін біздің сөз сөйлесуіміз керек емес. Бұдан былай оларға ақыл айтып, жақсы бала ғып тәрбиелеуіміз керек. Айтқазыны өзіміз адам ғып, ұстауымыз керек. Сондықтан, менің тілімді алсаң, бұл жұмыс бұдан былай аяқсыз қалсын!» — деді.

Нүрке тыңдап болды да. — «Абай, мен өмірімде сіздің алдыңыздан шықпаймын деген тілеуімді өзгертпеймін деп өзіме өзім ант еткен едім. Әсіресе мына Көкшенің ызасы өтіп еді. Амал бар ма, сіз айтқан соң байлау болсың, сіз кеш деген соң қойдым» — деді.

Айтқазы әуелде алды-артына қарамай жастықпен қызға уәде байлап қалып, алып қашып барғанмен үйіндегі әкесі, туған, туысқан, жақыны ойбай салады:— Ал, құрыдық, шабылдық! Абай мен Нүрке сені жерге қоймайды, өз көзіңді өзің жоғалттың. Нүркенің қызын үйіне апарып таста!— деп, өз үйіне өзін отырғызбайды. Айтқазыға енді ой түседі. Бір жағы әкесіндей, яки ағасындай болып көмек етіп келген Абай мен Нүркеге істеген қиянаты, онымен қабат олармен жауласу, қолдасу, қағаздасу сықылды зор жұмыстар жүргізу керек. Өзіне серік болар деген ағайын, туған болса, ат-тонын ала қашып отырғаны мынау. Қалай етерін білмей сасады да, Нүркенің қызын Семейге алып келіп, қаланың шет жағынан адамға көрінбей бір пәтер алып, Абай мен Нүрке бас қосқан сөздің байлауын тосып жатады екен. Абай мен Нүрке бүгін бас қосады дегенді естіп, жасырын тыңшы жібереді. Ол жіберген кісісі Абай мен Нүркенің әңгімесінің ішінде болып сөздерін түгел естіген Мүсірәлі болды дегенді айтып барған соң: «Сол Мүсірәліні тауып ал, мен шақырды деп айт, не қылса да өзі бір оңаша жолығып кетсін де, өте керек болдың дерсің, мен де тірі болсам, бір керегіне жарармын деп айт!» деп маған кісі жібереді. Мен жарайды осы түнде барып жолығайын дедім. Нүркені пәтеріне апарып, шанадан түсірген соң:— Мен бір үйге барып ерте қайтып келейін рұхсат етсеңіз! — дедім. «Бара-ғой, ерте келерсің» — деді. Айтқан уағдам бойынша Айтқазы жатыр деген үйге келіп кірсем, Ол әрлі-берлі сандалып жүр екен. Маған сәлем берді де:— «Ал, Мүсеке, естіген сөзіңнің бір ауызын өзгертпей анығын айтшы. Менің ажалым қашан жететін болды» — деді. Мен бастан-аяқ Абай мен Нүркенің айтқан сөздерінің біреуін қалдырмай айтып болғанымда:— Япырмай, Мүсеке, осы сөзіңіз шын ба? — деді. «Менің өтірік айтқанымды бұрын көріппе едің? — дегенімде, — «жоқ нанбай тұрғаным жоқ, бірақ бұл жұмыстың байлауы бұлай болады деп бір адам ойлаған емес. Бұл менің де күтпеген ісім. Сондықтан бұл сөз маған сен айдаласың,

байланасың, шабылып, шәншіләсің дегеннен қатты тиді. Оғаш жұмыс істеп қалғанымды артынан біліп, енді қайте-рімді білмей сасып, сандалып отырғанда Абай ағамның маған істеген кешірімі, кеңшілігі ойламаған жерден кездескен жұмыс болды. Мүсеке! Көпті көрген дос адам едің мен ақылымнан шатасып отырмын, енді мен не істеймін, ақылыңды айтшы», — деді.

«Әй, Айтқазы, сен бақытты жігітсің. Абай сияқты кешірімді ағаң бар, енді неменеге сасасың. Жаңылмас жақ, сүрінбес тұяқ болмайды. Ертең өзің барып, Абайға сәлем бер. Артын өіз табады, дедім. Сонда Айтқазы аз ойланып отырды да, сіздің сөзіңіз жөн, Мен қорыққанмен, ұялып қашқанмен қайда барып сиямын. Абай ағама барайын. Бірақ сіз де бірге болыңыз, менің не жағдайда болғанымды көзіңізбен көріңіз, — деп өтініш етті, мен: жарайды дедім.

Одан қайтып Нүркеге келіп едім үйде отыр екен. Маған: — Мүсірәлі, сен бүгін барып Абайды қонаққа шақыр, ертіп кел. Кеше өзімізді ашу қысып отырып, Абаймен жақсы әңгімелесе алмадым. Оңаша отырып, сөйлесуім керек еді деді. Мен атқа мініп, жолшыбай Айтқазының пәтеріне соғып, Абайды шақырып бара жатқанымда айтып, одан Абай пәтеріне келсем, оянып шәй ішіп отыр екен. Абай:

— Мүсірәлі, мырзаң ашуын тастап, ақылына түсті ме? — деді.

— Солай болды. Бүгін сізді қонаққа шақыруға жіберді, әңгімелесе алмадым деп өкініп отыр, — дедім. Абай күлді де: — Нүрке ер ғой, болат темір сықылды бір-ақ сына-тын, — деді. Біз солай сөйлесіп күлісіп отырғанымызда Айтқазының қасында жүретін жолдасы үйге сәлем беріп кірді де: Абай аға, сізге сәлем берем деп Айтқазы келіп тұр деді. Абай ұлықсат етті. Айтқазы есіктен кіріп сәлем берді де, жоғары шыға алмай, есік жақтағы орындыққа отыра кетті. Абай Айтқазыға қадала қарады да: — «Кел мұнда», — деп қаттырақ дауыспен өзіне таяу орынды нұс-

қады. Айтқазы сәмсіректтей басып, нұсқаған орынға тамаң зорға келіп отырды. Абай енді не дер екен, не істер екен деп, мен де сасып қалып едім. Ондай еш нәрсе болмады. Бұрын күнде көріп жүрген кісідей Абай Айтқазыдан елдің тыныштығын, астықтың шығымын сұрап, жәй әңгімелесіп кетті.

Абай Нүркенікіне барған соң, Айтқазының жағдайын, оның қатты ұялып, көруге бата алмай жүргенін айтып: «Енді кешкенің рас болса, Айтқазыны алғыз, менімен бірге болсын!» — деген соң, Нүрке мені жіберіп алғызып, бірнеше күн әңгімелесіп, бұрынғыдай тату-тәтті араласып кетісті.

Мамай руы Еламанның балалары Жамантай, Құлжабай болады. Құлжабай — жуан ауыл, сойыл соғары көп. Жамантай-аз, өспеген ауыл. Жамантайдың Тезекбай, Көжекбай дейтін екі баласы бар екен. Өзінің көзінің тірісінде Жамантай қыстауын, күзеуін, бірдей қылып екеуіне бөліп береді. Көжекбайға дәулет бітіп байып кетеді, Тезекбайға бір сиыр, бір аттан басқа мал бітпейді. Көжекбай байып алған соң, Еламанның жуаны Құлжабайдың пысықтарымен партиялас, баталас болады. Енді Көжекбайдың өз жері малына аздық қылған соң, ағасы Тезекбайға соғым беріп, ат беріп, жеріне малын жайып жүреді екен. «Малдының беті жарық» дегендей Көжекбайдың абыройы Еламан ортасына, одан артып, бес старшын Мамайға жүретін болады. Сол малын жайып жүрген Тезекбай жерін біржола басы бүтін алуға ойланып, Еламанның атқа мінерлері Қосқан, Тұрар, Айса дегендерді Көжекбай үйіне шақырып, семіз малын сойып, күтіп, Тезекбай жерінен аудара бөлік жүргізіп беруін сұрайды. Бай тапсырған соң, оның жұмысын орындамаймыз дей ме, «жарайды», — деп уәде етіседі, ертесіне олар Тезекбайға келсін деп кісі жіберіп алғызады да: — Мына Көжекбаймен екеуіңнің жерің бөлінбеген көрінеді. Біз соған бөлікке жүргелі отырмыз деседі. Тезекбай: Жоқ, олай емес, тірі күнінде әкеміз Жамантай бөліп берген, қойған меже тасы бар, — дейді, — Кө-

жекбай бекер айтады, бұл күнге дейін бөлік болған жоқ, қыстауының өзі маған тиісті жерде деп дауын құлаштайды. Қосқан отырып: «сендер ағайынды екеуің ауызбен дауласпаңдар, біз ара ағайынбыз, орталарыңа бөлік жүргізіп берейік, бізге билетіндер дегенде, Көжекбай: «жарайды, бердім десе, Тезекбай: «Жоқ, мен бермеймін. Себебі сендер ас пен атқа сатыласыңдар, егер Көжекбайдың менде жер дауы болса Абайға жүгінейік, барлық жерімді Көжекбайға бер десе де мойын бұрмайын дейді. Бұл сөзге Қосқан шамданып, Тұрар, жүр атқа мін, біз жер бөлеміз, көнбейтін мықтыны көрерміз, біздің билігімізді кім бұзар екен деп, кісі ертіп келіп, Тезекбайдың қыстауының іргесінен тас қойып, көп жерін Көжекбайға қалдырады.

Тезекбай мен бұған риза емеспін. Төрт баламен өзімді түгел өлтірмесеңдер жеріме мал жайғызбаймын деп, айбалта, шоқпарын ұстап, төрт баласын ертіп барып, Жамантайдың бөлігінің үстіне отырып алады. Көп кісілер әрібері домбытқанмен, өлмей көнбейтінін байқаған соң енді бұл бізге болмас, бес старшын Мамайдың басты адамдарын шақырайық, оған қоса болыс тілмәшті алғызайық, Еламан ақсақалы болып, осы бөлікті бөлдік, енді осыны бекітіп беріңдер дейік, олар бір старшын Еламанды бір кедей шалға айырбастамас, айтқанымызды істер, ақтығын саған бекіттіріп берейік. Содан кейін Тезекбайдың үні өшер, сен біраз шығынға шыда, түбінде мал жерсіз күн көре алмайды ғой, біржолата өз жерің болғаны жөн деп Көжекбайға ақыл беріседі.

Сол сөзге иланған Көжекбай бар Мамайдың атқамінерлерін болыс, тілмәшін шақырып, бөлек үй дайындап, ту бие, семіз қой сойып күтінеді. Бұл шақырудан олар да бас тартпайды. Ақша алып, ат мініп қайтуға кім ерінеді десіп, айтқан күні Көжекбай аулына түгел жиналысады. Қосқан барлық жағдайды айтқан соң, ұғынып, енді Тезекбайдың сөзін естиік деп шақыртады. Тезекбай келген соң болыс отырып:

— Әй, ақсақал, барлық Еламанның басты адамдарынын

билігіне неге тоқтамадың? Енді бұл жұмыстың билігін бізге бер, — дейді.

— Жоқ, шырағым, бұл жерді әкем бөліп беріп кеткен. Қосқан, Тұрар ат пен асқа сатылып айтып отыр. Сендер сол қулардың сөзіне ересіндер, ақшаға сатыласындар. Менің разылығымды сұрасаң екеумізді Абайға жібер, болмаса төрт балам мен өзімді өлтіріп алып бер. Одан басқаға мен көнбеймін, — дейді. Жиылған елдің бәрі Тезекбайға өшігеді де, Енді не қылса да мұның жерін саған алып береміз. Әуелі бір болыс болып жер сенікі деп акты жазып береміз, оған көнбесе, сол өзі қалап отырған Абайына осы отырған игі жақсы түгел барып салмақ саламыз. Жалғыз атты қуарған шалға Абай бір болыс елді айырбастамайды деседі. Сол сөз бойынша жерді Көжекбай пайдасына бекітіп акты жасап беріп, біреуі ат мініп, біреулері ақша алып тарқасады.

Жиылған көпшілік өз үйлеріне қайтқан соң, Көжекбай малын бөлгізіп алған жеріне малшыларынан айдатып жіберсе, Тезекбай балаларымен күтіп тұрып малын қайта қуады. Көжекбайдың екі-ақ баласы бар, біреуі жас. Қолмен төбелесуге қорқады. Малшылары тағы төбелесе алмайды. Құр қағаз малға жер болмайтын болған соң, Көжекбай Қосқан мен Тұрарды қайта шақыртып алады да:

— Бұл жер алу маған бақ болмай, сор болды. Күнде жасақ жиып мал жаюға болмады. Енді бір тоқтам етіп беріндер, — дейді. Тұрар отырып:

— Мен Абайдың Мағауия деген ең жақсы көретін баласымен таныс едім, Сен малыңды аяма, сонымен дос бол, Тезекбайдың сілесін сөйтіп қатырайық, — десе, Көжекбай:

— Жарайды, әуелі өзің барып сөйлес, бар жылқымның таңдамасы буырлы ала деген атым бар, Мағауияға соны бер дейді. Тұрар Мағауияға барып, бастан-аяқ хал-жәйді айта келіп, Көжекбайдың бурылала атты беретінін білдіреді. Мағауия күледі де:

— Ақсақал, әкем мені пара ал дегеніме көне ме, бірақ

үш күнде әкеме барамын, сонда сөздің жөнін айтып қарайын,— дейді.

Тұрар қайтып келгенде, Мағауиядан сөзге жарымадым деуге ұялып, Мағауия үш күнде Абайдың Жидебайдағы аулына баратын болды. Абайды сөзге көндіретін болды дейді.

— Ал, олай болса құдай берді, Тезекбайға Абайға жүрсін деп кісі салайық. Сен әнеугүнгі уәделескен Мамай кісісіне хабар бер. Үш күнде түгел баратын болсын де. Осы жолдан малды аямаймын,— деп, Көжекбай жан-жаққа кісі шаптырады. Тезекбайға ал Абайына барып жүгінейік деп кісі жіберсе: жарайды, мен дайын, екі сөйлемеймін, Абай алдында өлсем арманым жоқ дейді.

Айтылмыш күні Көжекбай тілеуіндегі 20—30-дай адам жүреді. Тезекбай бір баласымен екеуі ғана жүреді. Бұлар Абайға келіп сәлемдесіп отырған соң, Қосқан сөз бастап, Тезекбай мен Көжекбайдың жерге дауласқанын, оған Еламан ақсақалдарының бөлік жүргізгендерін, ол бөлікті барлық Мамай адамдары мен болыс, тілмәштің бекітіп акты жасағанын, Тезекбайдың көпке көнбегенін қылжыр-терістігін айта келіп:

— Ақыры сіздің алдыңызға алып келдік. Бізді мамай баласы елім, жұртым, көмегім десеңіз сол біздің бөлігімізді бекітіп беруіңізді осы отырған қауым түгел сұрап келді,— дейді. Қосқан әбден айтып болған соң, Абай Тезекбайға қарап: Сен не айтасың дегенде:

— Бұл екеуміздің жерімізді әкеміз Жамантай тірі күнінде бөліп беріп кеткен. Сондықтан қайтадан бөлікке мен көнгенім жоқ. Еламанның қулары Қосқан, Тұрар ас пен аттың билігін айтып жүр. Мамайдың жігіттері партияның сөзін сөйлеп жүр. Болыс пен Тілмаш ақшаның айт дегенін айтады. Жарлы болдым, елден жалғыз қалдым, әділетіңе келдім, айтқан билігіңді екі өтпей көнемін дейді.

— Көжекбай, сен не айтасың?— дегенде, Көжекбай:

— Ел жидым, шығындандым, жерді бөлгізіп алдым.

Бірақ ағамның тоқтамы болмады. Сіздің алдыңызға келіп отырмын. Билігіңізге разымын,— дейді. Сонда Абай:

— Олай десендер, Көжекбай, сен мына Тезекбайға бір семіз ту бие мен екі семіз қой соғым бер, Тезекбай, сен мына Көжекбайдың малын қыстай барлық жеріне жайғыз. Әкелерің Жамантай сендерге жер бөліп жүргенде мен жолығын көрген едім, қар кетіп жер қарайғанда сол бөлікті тауып, жаңадан омақа меже қойып беремін,— дейді. Тезекбай орнынан түре келіп:

— Төреце құлдық, бір қу басым бір болыс елмен жарысып келіп едім, әділетіңе алдың. Разымын,— дегенде, Көжекбай:

— Абай, сөзіне көндім, бірақ осы жолы өзіңіз бізбен бірге жүріп қонақ болып, дәм татып, жер жұмысын тындырып қайтуыңызды сұраймын,— дейді. Сонда Абай:

— Әй, Көжекбай, сенің ат беріп айтқаныңды істететін кісің мен емес. Буырылала ат беретін Мағауияңа барып айт,— депті. Тезекбай жағасын ұстап:

— Бұл сайтан сізді де жағалаған екен ғой. Бүгін өлсем де арманым жоқ, теңдікке қолымды бір жеткіздіңіз. Өркенің өссін!— деп батасын беріпті.

Сол айтқанындай жер қарайып кепкен соң Абай барып Жамантайдың бұдан 20 жыл бұрын бөлген бөлігінің омақасын дәл тауып, қайтадан белгі тұрғыздырып беріпті.

Жас күнінен ақындық өнер, талант Абайда бар болғаны анық. Бірақ, адамның қолы тимей, аршылмай, құм-саз басып жатқан қайнар бұлақтай әр жерден көзі атқылып шығып, ағып кете алмай, шалшық болып, алғаш жазған өлеңдері сықақ, сайқал, мазақ болып отырады. Абыралыға, Шәріпке, Күлембайға, Дүтбайға, тағы сондай көзі көріп, көкірегі сезінгенін мінеп, шенеп отырған. Ләкин өлеңдерді өзі өнер екен деп санамаған. Оған бірінші себеп: қазақтың надан байларының жақсы ауылдан ақын мен бақсы болмайды деген аңызы болса, екінші, бұрынғы ақындардың өлеңді мал табу құралына жұмсап, байды, бекті мақтап айтатындарынан жиіркену болады.

Абайдың дүниеге көзімді ашқан Михаэлис деуі — Михаэлис орыс ақындары Пушкин, Лермонтов, Крыловтардың шығармаларымен Абайды таныстырып, өлеңді мал табу үшін емес, өнер, білім, адамшылық жолына, халықты үгіттеуге өткір құрал екенін ұқтырады.

Абай бұрын ойламаған, білмеген жаңа дүниеге кіріп, сара жол тауып, бойындағы ақындық қасиетін осы бағытқа аударады. Бұдан былайғы жазған өлеңдерін Көкбай айтты, Масақбай айтты, Қара қатын айтты демей өз атымен жариялайды.

Абай өлеңді өзі ғана жазып, соған қанағаттанған ақын емес, сонымен бірге жаңа талап, жас ақындық таланты барларды жиып, соларға ұстаздық жасаған. Мысалы, ағасының баласы Шәкәрім, өз балалары Ақылбай, Мағауия және тәрбиесінде болған Көкбайларға тақырып, тапсырма беріп, оны өзі сынап баға беріп, түзу жолға сілтеп отырған сыншы. Абай олардың қандай өнері барлығын, қандай жолға бейімділігін байқамай қалмайды. Шәкәрімге:

«Сен мұңды, зарлы, ескілікті әңгімені ұнатасың, сондықтан, «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебекті» солардың басынан өткен қайғылы оқиғаларды жаз» дейді. Көкбайға: «Сен біреуді дәріптеп, мақтап, мадақтауға ынталысың. Сондықтан Абылайхан, Кенесеры, Наурызбайлардың істеген жорықтарын жаз» дейді. Ақылбайға: «Сен суретшісің елге аты әйгілі Қап (Кавказ) тауын және оны мекендеген хауіп-қатерден қорықпайтын ер, черкес халқын суретте» дейді, Мағауияға: «Сенің аздаған білімің бар, сондықтан бай мен құлдың ортасында өмір бойы үзілмей келе жатқан теңсіздікті, адамды малдан жаман қорлаушылықтың барлығын көрсет. Сондай қорлыққа шыдамай, кек алуға аттанып, ойындағысын істеп шығатын Қасым сықылды елдің еңбегін көрсет» дейді. Міне, осыларға Абай өзі басшылық ете отырып өлең, дастандар жазғызып тараттырады.

Абай өзі өлеңді не үшін жазатынын былай айтады:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ, барды ертегіні термек үшін.
Көкірегі сөзімді, көңілі ойлы
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.

Өлең жазып жүрген жастарға мынадай сын қояды:

Сөз айттым әзіретәлі айдаһарсыз,
Менде жоқ алтын иек, сарала қыз.
Елде кәрі жамандап өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.

Бұл бір ауыз өлеңде үш ақынды бір-ақ түйрейді. Әзіретәлі, айдаһарды жеңіп өлтірді, деп Көкбай бір хикая жазған екен, Сыбан Әріп ақын, қызды мақтағанда иегі алтын, көзі гауһар деп жазған екен. Шәкерім кәрілікті жамандап, алпыстан әрі бармандар, байқамай шал болып қалмандар, кәріліктен өлім артық деп жазған екен. Оларға:

Өлеңі бар өнерлі інім сізге,
Жалынамын мұндай сөз айтпа бізге.
Өзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
Есіл өнер қор болып кетер түзге,—

деп ақыл береді. Абай халқына мынадай жол көрсетеді:

Жұртым-ай, алақтама жол таба алмай,
Берірек түзу жолға шық қамалмай.
Не өнер де жоқ, немесе білім де жоқ,
Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай,—

дейді.

6. Өмір соққысы

Құнанбай ел басқару жұмысын балаларына қалдырып, өзі тағат, ғибадат, ораза, намазға бой ұрып үйінде отырып қалды деп жоғарыда жазған едік. Енді сол кісі 71 жасқа келгенде барлық балаларын жинап алып Қағыбатолла «құдай үйіне» меккеге барып, тауаф қып қайтайын деп едім,— деп ақылдасады. Оған балалары қарсы болмайды. Көп мал сатып, жеткілікті қаражат жинап беріседі. Құ-

нанбай қасына өзінің асырап алған іні есебінде ұстаған адамы Ізғұттыны ертіп, жолдан қаракесек Бәйбөрі руы, бұрын меккеге бірнеше рет барып қайтқан Өндірбай халфеге барып, сол кісіні басшылыққа алып кетеді.

Абай өзі басқарып мекке жақтың жолын, жөнін жазып беріп және ауызша ұқтырып жібереді. Ол күнде жол қатынасы өте қиын, Семейден ат арбамен шығып Қарқаралыға соғып, одан Омбы қаласына барып поездға мініп, Қара теңізден пароходқа отырып, көп михнат көріп бір айдан асқанда Мекке қаласына жетеді. Құнанбай барған уақытта қажы болуға барған қазақ аз екен. Барлық үш жүздің баласынан барушы 7—8 ғана адам болады.

Бұлар барғанда, бұрын барған қажылар орналасып қалғандықтан қазақтарға жататын орын табылмаған соң, Құнанбай арапша білетін бір тілмәшті жалдан алып, қаланы билейтін бастығы әмірге барып хал-жәйін айтып, жатар орын сұраса, Әмір: «Сіздер нендей халықсыздар» дейді.

«Біз қазақ деген халықпыз» десе, Әмір «Бізге жер үстіндегі мұсылман халқы жылда келіп Қағыбатолланы тауаф қып қайтады. Қазақ деген мұсылман ел бар деп бұл бірінші естігеніміз» — дейді. Құнанбай қайтып жолдастарына келгенде, қатты қапаланып келеді. Мәнісін сұрағанда, Әмірдің сөзін айтады.

«Жер жүзінде біздің қазақтан қор халық жоқ екен. Барлық мұсылманның ұйтқысы болған Мекке бастығы аты-жөнімізді білмеді, — дейді. Сол қазақтан барған қажылардың ішінде кіші жүз Мырқы деген адам бар екен. Сол кісі:

«Құнанбай, сен босқа налыма, қазақ елінің атын шығарам десең кейінгі қазақ тұқымына мұра болып қаларлық бір қонақ үй салғыз, не дайын үй сатып ал, пұл менен болсын, еңбек сенен болсын» — депті. Соған уәде байлашып, өзге қажылар еліне қайтқанда, қазақ тақиясы, яғни қонақ үйін салғызбақшы болып Құнанбай Мекке қаласында қалады. Оған Мырқы бір мың сом қаражат береді. Өзге

қажылар да шамасынша көмек беріседі. Қош айтысарда Құнанбай Мырқыға:

«Мен тірі болсам, бұл жұмысты орындамай қайтпаймын, осы қонақ үйді сіздің атыңызға жаздырамын» десе, Мырқы:

«Олай емес, мен мал бердім, сен жаныңды қиып қалдың, сондықтан малдың атына жаздырма, жан қиған өз атыңа жаздыр» дейді.

Құнанбай Меккеде 2 ай жатып 100-дей адам сиярлық қонақ үй салдырып бітіріп, «Қазақ Құнанбай тақиясы» деп жазғызып, аман-есен қайтады. Құнанбай үйіне келген соң 8 жылдай дүние жұмысына қатыспай, оңаша үйде ғибадат қып жатып, 79 жасында қайтыс болады. Сүйегін Абай мен Ысқақ қыстауының ортасы Ақшоқы тауының бөктеріне жерлейді.

Құнанбай әкесіне үш жүздің баласын шақырып ас берген, енді Құнанбай балалары арғын, найман, керей, уақты шақырып ас берер, бұл күнде орта жүздің көптігі бұрынғы үш жүздей болып қалды той десіп аңыз етіседі.

Бірақ, Абай бұл ескілік жолға түспейді. Әкесенің жетісін, қырқын, қырда хатым-құранмен өткізіп, енді жылы толғанда Семейге келіп ар жақ-бер жақтағы 12 мешітінің имандарын, халфелерін, мәзен қарияларын түгел жинатып, хатым, құран оқытып, мол ғып құдайы садақасын бергізіп, тарқатады. Бұл жұмысқа қыр қазақтары қанағаттанбай, сырттан Абай мал аяды, әкесінің жолын қумады деп өсектеушілер де көп болады. Жоқ, әкесі діншіл адам еді, құдай үйін көріп келіп еді, Абай дұрыс істеді десіп мадақтаушылар да көп болады.

Құнанбай тірі күнінде қолына асырап алған немересі Ақылбайға найман, мұрын деген елдің қарадан хан болған Қисық мырза, деп атағын көкке көтерген ел бастығының баласы Жұмақаның қызы Ізқанды айттырып алып берген.

Ол Ізқан Нұрғанымның қолына келін болып түскен. Аздан кейін бойы үйреніп алған соң Нұрғанымның жұмсағанына, басшылық еткеніне көнбей, кеудесін көтеріп,

сендей ел ішіндегі қожаның қызының маған әмірі жүрмейді, менің кімнен туғанымды білесің бе деп тайталаса бастаған. Бірақ Құнанбайдан жасқанып, сыртқа шығара алмай, іштей тартыста жүреді екен.

Құнанбайдың жылы өткен соң Нұрғаным екеуі сыйыса алмай, жанжал сала бастаған соң, Абай Ақылбайға енші беріп бөлек отау ғып шығарып, Нұрғанымды өз қарамағына алады.

Енді Нұрғанымды паналап келген Бердіқожа балалары жеке Абайдың ғана нағашысы болып саналып, Абай оларды бұрынғы отырған қыстауы Қызылшоқыдан көшіріп, бауырдағы Бөрілі Қаражырық деген қарағанды, пішенді жерге орналастырады. Ақылбайға да соған жалғас, Тышқанбұлағы деген жерден қыстау береді.

Абай Ділдәдан туған үлкен қызы Райханды семіз найман Серікбай қажының баласы Құдайбердіге берді. Кіші қызы Күлбәданды көкше Уандықтың баласы Дүйсекеге береді.

Әйгерім екінші ұл тауып, атын Мекайыл қояды. Абай бұрынғы Ділдәнің бауырында өскен Тұрағұлға жігітек Бікайдың қызы Мисаны әперіп, лайықты еншісімен Әйгерімнің қолына қайтарып береді. Ақылбай қыстаған Тышқан бұлағының қатарынан Аралтөбе деген жерден қыстау салып береді.

Ділдә қолындағы екі қызын ұзатып, Әйгерімді бөлек ауыл ғып шығарған соң, серіксіз қалып Мағауияның мазасын алады.

Сен жетіп алғалы отырған Нүркенің қызын алмадың, енді мен қолқанатсыз қалдым. Бір қызды тез тауып, қолыма келін түсір, — дейді.

Мағауия мәмбетей елі Қарамырза Мүсірәлінің қызы Дәмегейді көріп, ұнатып алып келеді. Ділдә қуанып той қылып, оң жағына отау үй тігіп маз-мәйрам болады. Бірақ жаңа түскен келін Ділдәнің ойлағанындай болмайды. Дәмегей қандыкөз, өр кеуде, үшкір тілді адам болады. Ділдәнің ыңғайына жүрмейді. Басында үйренер, қояр деп жүр-

ген Ділдә өз қолынан келмейтінін көрген соң Мағауияға шағады. Бірақ Дәмегей оған да қарсы келіп тілін тартпайды. Енді не қыларын білмей дағдарып жүргенде Дәмегей бір қыз табады, атын Уәсилә қояды. Ділдә Уәсилені бір жасында емшектен шығарып, өз баурына салып, Дәмегейге аздап мал беріп, үй ғып шығарып, суық тұмсық етпекші болғанда Дәмегей тағы бір ұл табады. Аты Хұтайба болады. «Ұл туғанға күн туады дегендей» бұрынғыдай емес Дәмегей күш алып, нығайып орнығып алады.

Оспан екі сайлау болыс болып кектескен жауларына тиісті жазасын тартқызып, қызығын көріп, мауқын басып, енді жалығып, орнына үлкен ағасы Құдайбердінің ел басқаруға жарап қалған баласы Шәкерімді болыстыққа сайлатып, үйінде отыратын болады.

Оспан жас күнінде ерке, тентек болған, ендігі өмірінде басқа жағдайға түседі. Үш қатын алса да бала болмайды. Бала көрмеген соң Абайдың немересі Ақылбайдың ортаншы ұлы Әубәкірді бала ғып бауырына салып алады.

Сауда мен малды көбейтіп, байып алған соң мырзалық жолын ұстайды. Күні-түні сойылған мал, асылған қазан, келіп-кетіп, ішіп-жеп жатқан қарақұрым адам болады. Өзінің үш ағасына бөлек үй дайындап, әрбіреуіне бөлек төсек-орын сайлатып, күтуші қойып, қонақ қып отыруды әдетке айналдырады. Олар айына екі рет, ең болмаса бір рет келіп үлкен үй, үлкен ауылда екі-үш күн қонып жатуға міндетті болады. Егер мезгілінде келе алмай қалса, Оспан кісі жіберіп алғызып, айыбың деп бір жұма жатқызып, қайтармай қояды.

Тәңірберді мал жиып байып кеткен. Абай мен Ысқақ мал жимаған. Қолына түскен малды қонаққа сойып, мұқтаж, кәріп-кәсерге үлестіріп отыратын болған. Абайға келетін қонақ тобықтының ұрыларында малымыз бар, жер дауы, жесір дауымыз бар деп арызын, арманын айтушы арғын, найман, керей, уақтың адамдары. Ағылып келіп, кетіп жатады.

Ысқаққа келетін қонақтар бір болыс Шығыс елінің Се-

мейге барып, малын, терісін, жүнін сатып, ұн-шәй, көйлек-көншек алып қайтатын керуен, қалашы деп аталатын жандар. Олар жыл маусымында әрбір үй басы Семейге төрт рет қатынасып отырады. Жазғытұрым түйе жүні, қой жүні, елтірілерін сатып, керек-жарағын алады. Күз күзем жүні, киіз, семірген малын сатып, қыстай ішетін ұн, бидай, шәйін алып қайтады. Қыс соғым терісі, жазғытұрым қайтарма терісімен шығады. Ысқақ күні-түні келіп, кетіп жатқан қалашыны күтетін күндіз Көтібақ Сарсақау дегенді тағайындап, түнге Қарабақай дегенді қояды. Ұйықтамай тұрып, түнде келген қалашыға шәй беріп жатқызады. Жүретініне шәй беріп жөнелтіп отырады. Оспан осы екі ағасының ұстайтын көп расхотына жаз сойысына, қыс соғымына, сауатын бие, мінетін ат, киетін киімдеріне малын аямайды. «Екі кедей аштан өліп қалмасын, қонақтан ұялып қалмасын» — деп ылғи қамқорлық қып отырады.

Оспан 10—15 сайыпқыран жігіт сақтайды. Олардың бірі әнші, бірі домбырашы, бірі күлдіргіш, әртүрлі өнері бар адамдар, соның біреуі жау түсіргіш батыр, кеудесі мен қолының жүні жабағының жалындай жалбырап тұратын семіз найман Қартбай дейтін, біреуі жауырыны жерге тимейтін палуан. Керей Байқұда, Көкше Ақылбектің Омары, Мамай Нұрмағамбет, біреуі қаракесек Мауқай деген жігіт, бір адамды көрсе айнытпай дауысын, пішінін соған ұқсататын нағыз артис адам, енді бірі қалжың сөзге мүдірмейтін өзінің нағашысы Тонтайдың немересі Шектібай, ен бұлды иығына жамылып, басына қозы терісін айналдырып жауып алатын, көрген адам күлетіндей болып жүретін өзі домбырашы, сыбызғышы Борсақ Қияспай, енді бірі шаш ал десе, бас алатын пысық шабарманы Көкше Қарасақау, күні-түні ертек айтуға жалықпайтын, жанған оттан таймайтын ер, жылпос Мырзақанның Баймағамбеті. Міне, осы сықылды әрқилы өнері бар адамдарды қолына сақтап, оларға тамақ, киім, мінер ат, сояр соғым беріп өнерлерін көріп, сүйініп арқаларынан қағып, менің ұлым да осылар,

қолғанатым, жауыма шабар жасауылым, еріккен де ермегім де осылар деп еліртіп, шаттандырып қояды екен.

Осындай мінезді Оспан 41 жасында 7 күн ауырып қайтыс болды. Артында иесіз болып мың жарым жылқы, 800 түйе, үш мыңдай қой қалады, екі ауыл болып отырған үш қатын жесір қалды. Бұл қаза Құнанбай тұқымына, арысы Ырғызбай, Олжай балаларына қатты батады. Шалқып жатқан көліміз еді, жомарт, шүленіміз еді деседі. Ел болып ат қойып, ой бауырымдап жер-көкті күңіrentті. Оспанның екінші әйелі Зейнеп мұңды-зарлы үнмен жоқтап, дауыс айтатын болды. Оған Еркежанның сіңілісі Бибажар қосылады. Зейнеп арапша оқыған, хат таниды. Жоқтауды Абайға жаздырып алып айтып, елді жылатып, көпті сүйіндірді. Жаздай қаралы көш, қара шапан жамылған қатын, қыздар қатарласып дауыс айтатын болды. Абай Оспанға да ас беріп ат шаптырған жоқ. Оспан өлгеніне жылы толғанда ағайын, туғаны жиналып, құран аудартып, бата ғып тарқасты. Артынан көп кешікпей иесіз қалған көп мал, жесір қалған үш қатын туралы сөз басталады.

Қазақ жолында бірінші таңдау үлкеніне тиеді екен. Тәңірберді үлкен үй мен Оспанның үлкен әйелі, ауылдың, малдың қожасы Еркежанды аламын және Жидебайды қыстауға аламын дейді. Оған екі інісі қарсы болған жоқ, бірақ Еркежан көнбейді. Байым өлерінде сен бірталай жасқа келіп қалдың, енді менің орнымды жоғалтпа, мына Әубәкірді қолыңа ұстап отыр деп өсиет айтқан. Мен сол сөзін орындаймын, ерге шықпаймын деп қарысып отырып алады.

Еркежанды зорлауға ешкімнің батылы бармайды. Арада жүрген ағайындар Тәңірбердіге келіп:

«Ақсақал, келінің ерге шықпаймын, Оспанның орнын жоғалтпаймын» дейді. Енді не айтасыз» дегенде, Тәңірберді:

«Олай болса Зейнепті аламын» дейді. Олар Зейнепке кеп айтса:

«Ол қазақтың жолынан мен қайда барамын, бірақ отыр-

ған қора-жайым, қолымдағы малым өзіме тисе, қайсысы аламын десе де тиемін» деп уәдесін береді. Зейнепті малымен, қыстауымен, үй жиһазымен Тәңірберді алады.

Ендігі таңдау кезегі Абайдікі болып, ал сіз таңдаңыз десе, Абай:

«Менің екі әйелім бар, сол жетеді. Мал, жер, десеңдер Еркежанның қолында менің немерем тұр, ол үлкен үйден енші алмай құр қалмас, менің есем сонымен толсын, мен Оспан мұрасынан еш нәрсе алмаймын» дейді.

Енді Ысқаққа Оспанның кіші әйелі Торымбаланы береді. Оған қыстаулық жер деп Оспанның бұрын көршілері қыстап жүрген Барақ деген жерді береді. Аздаған енші деп мал әпереді.

Бұл тоқтамға өзге ел разы болғанмен Тәңірбердінің баласы Әзімбай ырза болмайды.

«Бұл Абайдың қулығы, Еркежанның қайласы. Егер Еркежанның сөзі рас болса, қолына Абайдың бір немересін ұстағанда Тәңірбердінің де бір немересін ұстасын, болмаса ол алдағанға мен көнбеймін» деп әлек салады.

Бұрын осылардың арасында тоқтам айтып жүрген ағайындары қайта жиналады. Әрлі-берлі ырғасқанда үлкен үйге, көп малға Оспанды паналап отырған 40—50 үй кірме көршілерге Әубәкірдің ие болатын сыйқы жоғын айтысады. Жасы 10-ға келіп қалса да, Әубәкірде әзір ақыл-сана жоқ, әкем өлді, жетім, жесір қалдық, енді бұл ауылдың, малдың иесі мен ғой деп ойына да алмайды. Ауыл-аймақтың балаларын жиып алып, өлең айтқызу, асық ойнау, дойбы ойнау, өлең айтып, домбыра тарт деп келген елдің мазасын алады. Бұл үлкен үй жалғыз ғана Құнанбай балаларының үйі емес, арысы тобықты, берісі Олжайдың қара шаңырағы еді, бұған ие болатын адам қоймасақ болмайды, оған орайлы кім бар дескенде, ойларына Кәкітай түседі. Бұл мұра туралы талас Тәңірберді мен Абайдың ортасында. Ысқақ екеуіне бірдей туысқан. Сондықтан Ысқақ баласының Оспан үйіне иелік жасағанына екеуі де қарсы болмайды. Екінші, Кәкітай шаруаға пысық, өзі адал,

мына ауыр дәулет пен көп көршіге ие бола алады десіп, байлау жасайды да сол сөзді айтып, Әзімбайға кісі жібереді.

Мына, біз, үлкен үйге Кәкітайды кіргізетін болдық. Бұған айтар дауы бар ма?—десе, Әзімбай да қарсымын дей алмайды. Оның ойынша Тәңірберді мен Ысқақ туысқан ішінде ренжіскен адамдар емес. Екінші, мал мен дүниеге қызықпайтын адам бар ма, мол дәулет қолына тиген соң, Кәкітай содан айрылмайтын қам істер, сонда маған сүйенбегенде кімге сүйенеді, менің қастасқаным Абай балалары ғой. Түбінде жаман Әубәкірді айдап тастармыз деп есептейді де келісім береді. Сөз осыған байлау болып, Ақшоқыдағы Кәкітайды қатын-баласымен көшіріп алып келіп, Жидебайдағы Оспанның мал-мүлкіне ие қып қалдырады.

Бір жылдай тыныштық болып, Кәкітай көптің көңіліндегідей басқарып тұрып жатады. Бірақ, Әлімбайға ұнамайды. Себебі, Кәкітай да орта туысқандық жоқ. Абай өл десе өледі, бар тілеуі, бар билігі Абайда. Өз әкесі Ысқақты да танымайды. Ал, Кәкітайды үлкен үйден қууға ешбір сылтау жоқ. Сондықтан да басқадай әдіс қолданады.

Әзімбай Ақылбаймен құрдас, қатты қалжыңдасады. Ақылбайды ылғи жамансың, жасықсың деп боқтап отырады. Ақылбай нанғыш, аңқау және біреудің жақсы затына қызыққыш. Соны білген Әзімбай Ақылбайды кісі жіберіп, шақырып алғызып бірнеше күн қонақ етеді. Әзімбайдың жылқының суреті, үстіне кісі жатып ұйықтағандай семіз Көрауыз аты бар, домбығып жаратып тойған. Ақылбай көрісімен оған қызығады.

— Уай, атың келісті екен. Мұндай жылқы жаралмас,—деп мақтайды. Әзімбай:

— Әй, аузыңды... сенің қызықпайтын нәрсең бар ма, алып міне ғой, бір жола басымен бердім десе, Ақылбайдың ес-ақылы кете қуанады. Өз ертоқымын салғызып, мінгізіп, жүрісін көріп, мойнынан қағып, бар ынтасын атқа салады.

Енді жүрмекші болғанында, Әзімбай Ақылбайды оңаша алып:

— Сен не білдің?— десе, Ақылбай:

— Түк білгем жоқ,— дейді.

— Бәсе, сен шірік, біреу бір жерінді кесіп алса да білмейсің, Олай болса, мен айтайын. Сен Абайдың туған баласысың, бірақ сенен Кәкітайды жақсы көретінін білесің бе?

— Ие, жақсы көреді.

— Кәкітай мен Мағауияның шығарда жаны басқа, дос, құрбы екенін білесің бе?

— Иә, білемін.

— Олай болса мен анығын білдім, Кәкітай Еркежанды азғырып, саған мына Әубәкір бала болып жарытпайды, бұған айттырған қызын алып беріп, аздап енші беріп, өз әкесінің қолына тапсыр. Өзің Мағауияны бала ғып, соның қарамағына көш, түбінде сүйенішсіз отыра алмайсың. Мен бұл үйде көп тұра алмаймын, менің әкем тиісті мұрасын алған, ендігі мал мен жер Абай ағамның мұрасы. Сондықтан Мағауияны иеленуі керек депті. Ал, Еркежан соны дұрыс көріп Әубәкірдің қайнына кісі жіберіпті, келінімді берсін, сүйеніш қыламын деп сылтау айтыпты. Ал, ашық ауыз өз сыбағаңнан өзің құр қалдың деген осы,— дейді Әзімбай.

Ақылбайдың үш ұйықтаса ойында жоқ, аяқ астынан көтерілген мына жұмыс ойласа орайы келіп тұр және Әзімбай бұған қастық ойлайтын адам емес, сүйеніші, құрдасы, есі шығып кетіп:

— Ал, Әзімбай мұның қисыны бар екен, енді бұған мен не істеймін?— десе. Әзімбай оған:

— Саспа, бірақ менің айтқанымды істе. Сен бүгін бізден аттанған соң үлкен ауылға барып қон. Онда Бәшейдің қатыны Зылиқа бар. Соны оңаша алып сені жарылқаймын деп өзіңе қаратып ал, ол сайтанның да тілін біледі. Еркежан байға тимеймін дегенде, екі қатыны бар кәрі әмеңгерлерінен қашқан, басы бос, салт болса байға тимей неге қу

тізесін құшақтасын, сен Ізқанды қалдыр, оның үш ұл, үш қызы бар. Әлімқұл мал-түлігі боп қалды. Сені не қылады, ол рұхсат береді. Содан соң Еркежанның қолына кірем десең, қарсы сөз айтпайды. Егер әне-міне деп қипақтаса маған айт. Ол жаман Тасболаттың қызының төрт аяғына төрт қазық қағып дүре соғамын, көктен түскен хор қызы деймісің, қазақ жолында әменгерлеріне тимейтін қатын болмайды. Саған міне дәулет, міне бақ. Бұдан айырылып қалсаң, дүниеде тірі жүрме, алты бала тапқан Ізқанда не қызық қалды. Өмірінде бала таппаған, қыз мүсінді, еркек күтуге ыңғайлы Еркежанды ал да рахаттанып жат,— деп ақыл береді. Ақылбай бұған сүттей ұйыды.

Әзімбайдың ақылы бойынша Ақылбай үлкен ауылға келіп, қона жатып Зылиқаға Еркежанды маған көндіріп бер деп қолқа салады. Зылиқа айтса Еркежан басында ой сайтан жынданба, Ақылбай ондай сөз айтпайды деп нанбайды. Зылиқа ант-су ішіп мен бекер айтамын ба, рас деген соң, нанады да қатты ашуланады. Ол жаман, шірікті азғырып жүрген Әзімбай ғой, маған бай керек болса өзімнің әмеңгерім бар емес пе. Оның тұрғысы менің баламдай емес пе, мұндай ұят сөзді менен басқа ешкім естімесін, сандалмай ауылдан кетсін дейді. Оған Ақылбай тоқталмайды.

— Ол сөзді қойсын, егер көнбейтін болса төрт аяғына төрт қазық қаққызып, кергізіп қойып, дүре соғып отырып аламын, менің қолымнан кім алар екен,— деп қоқандайды.

Мұны естіген соң Еркежанның көңіліне қауіп кіреді. Әзімбай маған өштесіп жүр, мына Ақылбайды біржола қолына қондырып алып, бір шатақ шығармақ екен, одан да бұған айла табайын дейді де:

— Жарайды, олай болса, мен төркініме ақылдасайын, бір жұмаға аял берсін, мен бір жаққа қашып кететін кісі емеспін ғой,— дейді. Бұған Ақылбай:

— Жөн, мен бір жұма шамасында үйіме барып Ізқаннан біржола арылып келейін, бірақ менен құтыламын деп ойламасын,— деп жүріп кетеді.

Еркежанның төркіні Мәмбетей Тасболат деген ауыл. Тобықты ортасында малы мен басы қатар өскен жуан ел. Еркежанның Ыбырай, Ысқақ деген екі ағасы бар, соларға хат жазып кісі жібереді. Олардың қолына хат тиісімен ағайындары Мотыш, Сармырза, Қарамырза басшыларына барып:

«Мына сүйектеріңді жоқтайсыңдар ма, жоқ дүре соққызып қоясыңдар ма?» — десе, олар атқа мініп, оншақты басшы адамдары Жидебайдағы Оспан аулына келеді. Еркежан Олжайдың, Ырғызбайдың атқа мінерлерін де шақыртып алады да:

— Ал, ағайын, мен байдың өсиетін күтіп отырайын деп едім, Әзімбай мен Ақылбай тиыштық бермеді. Енді мына төркіндеріммен еліме кетемін. Бұл үлкен үй жалғыз ғана қажы баласының үйі емес, көптің үйі еді. Маған малдың керегі жоқ. Төсек-орнымды ғана аламын, сіздер балаларыңызды бер деп жылайды. Еркежанның төркініне кеткені, көптің бас қосатын қара шаңырағының орны жоғалғаны елге қатты батады. Бізді ағайын, туғаным десе, тез келсін деп Абайға кісі жібереді.

Бұл жұмыстан хабарланбаған Абай тағы бір шаруа болып қалған шығар деп Жидебайға келіп істің жағдайын естігенде, қап-қара болып түтігіп, бірталайға шейін ойға түсіп отырып қалады.

«Болған іске дауа жоқ, енді маған не қыл дейсіңдер, Еркежанға басындағы үйін, малының жартысын беріп төркініне қосып жіберіңдер, одан басқа менің қолымнан келері жоқ», — дейді. Жиылған көп мұны ашу деп ұғады да Мәмбетай адамдарына сөйлеседі.

«Ағайын бұларың қалай, әйел ерден кетсе де, елден кетпек бар ма? Еркежан бұлай отыра алмайтын болса, таңдау берейік. Төрт старшын Ырғызбайдан бір адамды таңдасын» деседі. Мәмбетай адамы Еркежанды оңаша алып, көп ырғасып келіп, аяғы Абайдың өзін таңдатады.

Екі болыс елдің адамдары бір күн, бір түн жабылып

отырып, Абайды еріксіз көндіріп, Оспанның үйіне кіргізеді.

Кәкітайға енші беріп, өзінің Ақшоқыдағы қыстауына көшіріп апарады. Сөз аяғы осымен тынады. Бірақ, артында үзілмес өкпе, кешірілмес наразылық қалады.

Абайдың Еркөжанды алғанын Әбіш дұрыс көрген жоқ. Демалысқа келгенінде:

«Әке, сіз надан адам емессіз. Қазақтың ескі салтының адамшылыққа келіспейтіндерін жұртқа өсиет қып айтып жүрген адамсыз, сол салттың ең жаман әдеті көп қатын алу, әмеңгерлік жолын қуу, соны біле тұра өзіңіз қолдanasыз. Үлкен қате жасадыңыз. Бірақ, өткенге өкінгеннен пайда жоқ. Енді менің тілімді алыңыз. Ақшоқыда, Арал-төбеде қатыным бар, балам бар еді деп қыдырмаңыз, егер оларды сағынсаңыз шақыртып алып, 5—10 күн қонақ қып қайтарып отырыңыз, екінші, Семейге барып көп жатып, кітап оқып, білімді адамдармен әңгімелесуді де тоқтатыңыз. Ендігі сізге оқуға керекті кітаптарды, ұғарлық сөздерді мен жеткізіп беріп тұрайын. Осы үйден қозғалмаңыз. Мені 12 жыл көп пұл шығарып михнаттанып оқытқанда осының қызығын көріп, жемісін жермін деген шығарсыз. Енді соның қызығын көріңіз» — дейді. Абай Әбіштің сөзіне ыхлас қойып тыңдап, құп алады, айтқанын орындайды.

Әйгерімнің бұрын екі ұлы болған. Абай отырған үлкен ауылға жылына үш-төрт рет келіп бір жұма, он күн қонып қайтып жүргенде бір ұл тапты. Оның атын Ізірәйіл қойды, бір қыз тапты, атын Кенже қойды.

Осы Абай жайында жазып отырған мен, Архам Ысқақов Абай өзі бала ғып алған Кәкітайдың баласымын. 1885 жылы тудым, жас күнімнен Абайдың немересі қатарында болып, сол ұяда өр жеттім. Ескі арапша қырдағы молладан оқып хат таныдым. Ес білгенімнен бастап Абайдың алдында болып, бұдан былайғы жағдайды өз көзіммен көріп, ішінде жүрдім.

Әбіш Түмен қаласындағы реалний школды, төрт жыл

оқып бітіріп келген соң, Абай баласының болашағы зор екенін сынап біліп, Петербург қаласына оқуға жібереді.

Әбіш онда төрт жыл оқып, офицер болып үйіне қайтады. Абай теңді Әбішті үйлендірмек болады. Баласының ризалығымен сол Шығыс еліне келіп тұрып, саудамен байыған татар Ысқақ дегеннің баласы Сүлейменнің Мағрифа деген қызын айттырып алып береді. Әбіш бір жаздай дем алады да, Алматыға қызметке жүрмекші болғанда Мағрифаны өзімен бірге алып кетеді. Бір жылдай Алматы қаласында қызмет істеп тұрып Әбіш демалыс алып елге келгенде Мағрифа екіқабат болып қалған екен. Енді өз қолымызда босансын деп Ділдә келіні Мағрифаны алып қалып, Әбіш Алматыға жалғыз қайтады.

Әбіш кеткен соң 2—3 айдан кейін Мағрифа босанып қыз табады, атын Рақила қойды.

Әбіш Абайдың ойлағанындай ақылды, білімді, кейінгі жастарға басшы боларлық жігіт болады. Әсіресе берген уағдасы бойынша оқитын кітаптарын мезгілінде жеткізіп тұрады. Ұғымға ауыр сөздердің мағнасын түсіндіріп жазып беріп отыратын болады.

Абайдың көңілі жай тауып, Оспан өлімінің жарасы ескіріп, алаңсыз өмір сүре бастағанда екінші ауыр соққыға душар болады.

1895 жылы октябрь айында Алматыдағы Әбіштен хат келеді.

Мен ауру болдым, жүріп, тұруым қиын болды. Маған Мағауияны жібер, Мағрифа келмей-ақ қойсын, жас баласы жүдеп қалар, бұл аурудан қорқыныш аз, уайым етпеңіз. Бірақ серік керек болған соң Мағауияны шақырып отырмын дейді.

Мағауия қасына өз аулындағы көрші болып отырған төре тұқымы Майқан дегенді ертіп Алматыға кетті. Абай Әбіш ауруына қатты алаң болып көп өлеңдер жазды. Үздіксіз хат жазып, хат алып отырды. Сол жылы ноябрь айында Әбіш қайтыс болып, Мағауия Әбіштің сүйегін уақытша аманат деп Алматыға жерлеп үйіне келді.

Әбіштің қайтыс болғанын естіген тобықты елі, көрші отырған уақ елі күндіз-түні баурымдап келіп жатты. Көздің жасы көл болды. Мағауия көп аялдамай үйге келгенде Абай:

— Әй, Мағаш, Әбіштің сүйегін біржолата қойдың ба, жоқ аманат қойдың ба? — деп сұрады. Мағауия:

— Сізден рұхсатсыз мен біржола қоя алам ба, көпке айтып, басына аманат қойылды деп тақтаға жазып кеттім, — деді.

Қыстай Абай алты атты жемге байлатып, семіртіп, қар ала тегенек болып кете бастағанда Әбіштің сүйегін алып келуге үш кісі жіберді. Оның бірі өз қолынан қойып келген Майқан төре, екіншісі орысша тілге жүйрік, Оспан болыс болғанда жағымды би болып жандаралдан оқалы шекпен киген, түсі сары, көзі көк, мұрты едірейген, байқамаған кісі орыс деп қаларлықтай түрі бар бөкенші Солтабайдың Ысқағы. Үшіншісі жанған оттан қайтпайтын, жаудан қорқып таймайтын, алған бетінен бұрылмайтын жуан таяқ Байту баласы Тәнеке. Үшеуі үш атты салт мініп, үш атты жетекке алып, жол азығын бөктеріп Алматыға жөнеледі.

Алматы мен Ақшоқы ортасы 35 бекет. Күніне төрт бекет, яғни, бір жүз шақырым жер талмай жүріп отырған адам 9—10 күнде жетеді. Бұл жолаушыларға жолдарындағы Оспанның досы Балтабек аулына барып бір-екі күн дамылдап, мініп барған үш атын сонда тастап, тың аттарымен Алматыға кетеді. Алматы қаласында Әбіштің бұрынғы жатқан үйі, қайтыс болған орны Құнанбайдың інісі Жақыптың қызынан туған жиені Әбдісамат деген бай адам екен. Барған Абайдың үш адамын күтіп қарсы алды.

Бұлар барған соң Әбдісамат Әбіштің сүйегін салатын табыт жасатады, оның ішінен адам бойына өлшеп, былғарыдан түймелі қап істетіп, оның ішінен жақсы ақ мақтамен кебіннің сыртын орап, былғарыға қаптап табытқа салатын етеді.

Ол күндегі жол қатынасымен жылдамы почта ат арба-

сы. Алматыдан Арқат бекетіне дейін ауыспайтын арба жалдайды. Бекет сайын үш аттан ауыстырып, жегіп отыратын ғып, почта конторымен келісім жасасып, күн бата мазарға барып, Әбіштің сүйегін қазып алып, мақтаға орап, былғарыға қаптап, ағаш табытқа салып алып шығады. Табыт пәуеске арбаға ұрқы симаған соң қиғаштап салып, ашық жеріне орындық қойып, Ысқақ отыратын орын жасайды. Барлығын көңілдегідей ғып жайлап алып, түн ішінде жүріп кетеді. Әбдісамат Әбіштің сүйегін бір бекет жерге шығарып салып, Әбішке мінгізгенім деп торжорға атын беріп қош айтысады. Майқан мен Тәнеке екі атты салт мініп, екі атты жетектеп Әбіштің сүйегін салғап арбадан қалмай желе текіректеп отырады. Ысқақ басына айыр қалпақ киіп, оқалы шекпенін сыртынан жамылып, құдды, бір орыс ұлықтары сияқтанып Әбіш сүйегінің жанында отырады.

Алматыдан ұзағанша бірбеу тексерер деп қауіптеніп қатты жүріп келіп, ұзаған соң жәй жүріп бір жұмада Балтабек аулына таяу бір бекетке келсе, алдарынан Балтабектің Қондықзақ деген баласы күтіп жатыр екен. Сол бекетте бір күн дамылдап, Балтабектің баласы бір жолдаспен еріп, бір қол адам, бір топ атпен Арқат бекетіне келеді. Абай баласының сүйегін алып келеді деген хабарды естіп, сол айналадағы Мамай жігіттері жиналып күтіп алады.

Абай аулына пәлен күні шықтық деген телеграм келген соң, бастығы Кәкітай болып 10 кісі пәуеске арба жегіп Арқат бекетіне кетті. Сүйек ауылға келгенде көп адам жиналды. Арбадан табытты көтеріп үйге кіргізген соң Абай Әбіштің бетін ашқызып көрмекші болды. Сонда Махмұт деген кішкене молланың баласы:

— Абай аға, өлген адамның бетін ашу күнә емес пе? — деп еді. Абай:

— Әй, Махмұт, қате айтасың, мен сонау Алматыдан көп михнатпен алғызып, кімнің сүйегі екенін көрмей жерлеуіме бола ма? Екінші, шариғатта жыламасын деген бар,

бірақ баласының бетін әкесі көрмесін деген сөз жоқ,— деді.

Абай Әбіштің басын ашқызып, өзі көріп маңдайынан иіскеді де, одан соң сендер де көріңдер, бірақ жыламаңдар дөп шешелеріне, бауырларына түгел көрсетті.

Әбіштің еш жері бұзылмаған, аппақ болып ұйықтаған адамдай жатыр екен. Жалғыз-ақ оң жақтағы қасы түсіп қалыпты.

Әбіштің сүйегін атасы Құнанбайдың аяқ жағына әкеліп жерледі. Мағрифа талып қалды. Бір түс есі кірмей жатты. Абай дауыс шығарған жоқ. Бірақ екі көзінен жас парлап ағып тұрды, Әбішке жыламаған жан болмады.

Әбіштің өлімі Абайды ерте қартайтты. 50 жасында сақал-шашына ақ кірді. Ұзақ түнде ұйықтамай, өлең айтып күңіреніп Әбішті жоқтап отыратын болды.

Мағрифа сарғайып төсек тартып жатып алды. Бір жылдай шамада қайғымен о да қайтыс болды.

1898 жылы ел жайлауға барғанда, тобықтының төрт болысын және билерін сайлауға Семейдің уездный начальнигі келді.

Бірінші сайлау Шаған болысынан басталатын болады. Оразбай Оспаннан кегін қайтара алмай қалып, арманда болып жүр еді. Абай өлімбасты болып үйде отырып қалған кезін пайдаланып бір әрекет етпекші болып атқа мініп, Шағын болысының сайлауына барады.

Шаған елін көптен билеп келе жатқан Молдабай баласы Мұсатай Абаймен құда, әрі Құдайбердінің Шәкісінің қызын алған күйеу, Бурақан Молдабаймен бір туысады. Бурақан балалары тегіс бай, момын. Оразбай барған бетінде Бурақанның қара шаңырағы Әлімжанның үйіне түсіп әңгімелесіп отырып бұл сайлауда кімнің болыс болатынын сұрайды. Олар Мұсатай біледі ғой десе. Оразбай:

«Әй, Әлімжан сенің Мұсатаймен туысың бір емес пе. Сендер атқа мінсеңдер жығылып қаласыңдар ма? Осы сайлауда біреуің болыс болыңдар. Мұсатай өз қолынан берер, егер бермесе саған жолдас көп. Үш старшын Құлық,

үш старшын Қырғыз бен Байғазы, екі старшын Жунтаяқ менің айтқанымнан шықпайды. Құр мал жинап, Молдабай баласына құл болып отырғандарың не» — деп азғырып, аяғы Бурақан балаларын желіктіріп, Мұсатайдың болыстығын сұратып алғызып, Итжанды болыстыққа сайлатады. Оразбай Бурақанның Омарының қызын Мекеғали деген баласына айттырып құда болып қайтады.

Оразбай Бұғылы болысына өзінің күйеу баласы Араб Абралы баласын болыс қояды.

Оспан мұрасынан кем қалдым деп өкпелеп жүрген Әзімбай мен бұдан екі жыл бұрын құда болып, Әзімбайдың қызы Ибадатты Оразбайдың Медеуінің баласының үлкені Мәукілге аттастырған болатын. Ондағы есебі Құнанбай баласын ала ғып бірін-біріне жауластыру болған. Әзімбай осы сайлау алдында болыстыққа іштей тартыс қылса да елу басыдан аз болатын болған соң, Ақылбайды тағы шақыртып алып: «Осы сайлауда болыстықты сұра, сен ит те бір ширап, адам болсаңшы, Абай Мағауияны болыс сайламақшы деп естідім. Оның сенен жасы кіші ғой. Сенің үйің бауырда елден аулақ жатады. Одан қорықпа, кеңсен менің ауылымда болсын, барлық шығының менен болсын» дейді. Ақылбай оған жарайды деп келіседі де. Сайлау басталарда Мағауияға барып: «Осы сайлауда мен болыс болайын деп едім», — дейді. Мағауия барып Абайға айтса:

— Жоқ, ол болмайды, оның ақылы мәлім емес пе. Оны тағы Әзімбай азғырып отыр ғой, — десе, Мағауия, — «Әке, біз жақсы — жаман болса да, Ақыл ағамнан құтыла аламыз ба. Жол сол кісінікі екені рас емес пе. Болыс болғанмен ол не бітіреді» деп Абайды көндіріп, Ақылбайды болыстыққа сайлатады. Ақылбай болыстыққа сайланған соң кеңсесін, тілмәшін, ат шабарын Әзімбай ауылына орналастырып, өзі де сонда болады.

Оразбай осымен үш болыс тобықтының өміршілігін қолыма алдым деп санайды да, енді Мұқыр болысына тағы өз кісісін болыс сайлатпақшы болып аттанып, жолдағы

Әзімбай аулына келеді. Бір күн жатып ақылдасып мынадай сөз байласады.

— Мұқыр болысына қарайтын ел 4 старшын Көкше, екі старшын Олжай балалары Жігітек, Бөкенші, бір старшын Оразбаймен аталас Жөкең деген ауыл болады. Бұл Мұқыр болысында Абаймен дос, құда, сыйлас Көкше руы, оларды қысымға алса, Абай еріксіз қозғалады. Абай оларға ара түсем десе, сылтау тауып ұрғызып жібереміз. Егер оларға болыса алмаса, онда өзінің де біржола елден алас-талғаны болады деседі. Әзімбай аулынан аттанарда Оразбай Абайға кісі жібереді.

«Мен осы жолы барлық көкше елін Шыңғыс тауынан айдап, Ақшатауға көшірмекпін. Олардың жеріне, қыстауына өзім көшіп келіп орналасам, аз ауыл көкше құтырды. Дүтбай, Көкпай, Күлембай деген қулар Тобықтыны бүлдірді. Абай оларға болысамын, ара түсем деп келмесін, келсе аман қайтпайды. Қашан айттың демесін», — дейді.

Оразбай сол ағындаған бетімен Мұқыр еліне, Жөкеңнің атқа мінері Әбден Бітімбай баласының аулына барып түседі. 3 мың жылқысы бар, қонысы шалғай туысқаны Оразбай келген соң Жөкең адамдарында ес қалмай қуанысады. Мырзаның басшыларына Жігітек, Бөкенші адамдарына кісі шапқызып, жинатып алып үлкен топ құрады.

Оразбайдың ұйғаруы бойынша Көкшенің ұлын ұрымға, қызын қырымға жібермек болып сөз байласады. Бұл хабарды естіген соң Көкше адамдарында құт қалмайды. Барлық жағдайды айтып, хат жазып, Абайды шақыртып кісі жібереді. Абай:

«Мен сөзден қалған адаммын, егер керек етсе Мағауия мен Кәкітайды жіберейін. Көкшенің өз іші бүтін тұрса, шеттен жау алмайды. Құр домбыттан қорықпасын» деп қайтарады. Енді төрт старшын Көкше бас қосып кеңесіп, бұл Оразбай осал жау емес, төрт болыс Тобықтыны өзіне қаратып алды. Түбінде Абайға ақыл қоспай болмайды. Не қылса да бізге келсін деп Көкбай, Нұранбай, Мағзұмбай үшеуін жібереді. Абайға айтыңдар, бізге болысып пәлеге

қатынас пасын, бірақ ақылын аямасын. Өзі ат жалын тар-тын мігелі біз дос, тілеулес ел едік. Мағауия мен Кәкітай әлі жас қой, не қылса да өзі келсін дейді.

Абай лажсыздан атқа мініп Көкшеге келеді. Ол хабар елге тез тарайды. Бұрын Абай Мұқырға болыс болып тұрған кезде сыйлас болған Жәкең Сұпының Уәйісі, мырза Байбосын, Сыбанбай, тағы сондай адамдар Абайға сәлем беріп амандасамыз деп келе бастайды.

Әбен қатты сасады. Өзі иемденіп отырған Мырза, Жөкендер ыдырап кетіп жатыр. Болыс болам-ау деген үміт бұлдырап ұзап барады. Сондағы ойлап тапқаны жанжал-төбелес шығару болады. Оның пәлесін көтеретін Оразбай бар. Әбен жиылған көпке «жүріңіздер, сайлауға тіккен үйге барайық. Қара құдай келіпті ғой, оның өнерін көрейік» — деп жиналған көп қолмен атқа мініп, оязға тіккен үйге таянғанда, Көкшенің ояз үйіне жақын жерге Абайға арнап тіккен үйін көреді. Үйдің көлеңкесінде төрт-бес қана адам сөйлесіп отыр екен, солардың ортасында отырған Абайды көреді.

Әбен айғайлап;— Ал, Олжай балалары барсыңдар ма, бері келіңдер,— деп Жігітек, Бөкенші адамдарын шақырып, жиып алып;— сендер жәй отырғанда, Құнанбай балалары 17 кісімізді Сібірге айдатты. Малымызды талауға салды. Күніміз туса көрерміз,— деп алқынып отырушы едіңдер, соны істеген Абай анау отыр. Қасында 3—4 қана адамы бар, егер шын Кеңгірбай тұқымы болсаңдар кек алатын кездерің келді. Абайды өлтірсеңдер азар болса он кісінің құнын алар, оны мына қастарында тұрған 3 мың жылқысы бар Оразбай төлейді. Мінер ат, ішер ас, ұстар шығын ақшаларың да Оразбайдан болады. Бұл сөзім рас па, мырза десе, Оразбай:— Рас айтады, қолқайрат сендерден, мал, пұл менен,— дейді.

Бұл сөзге буланған жігітек жігіттері кеу-кеулесіп, аттарынан түсіп, қолындағы қамшыларын білеп, Абай отырған үйге таман жүреді. Басында елемей, құр даурық қой деп ойлаған Көкбай мен Уәйіс сасып қалып, Абайды қор-

ғап шапандарын жауып таяққа өз арқаларын тосады. Кәкітай олардың аямайтын түрін байқаған соң, оязға тіккен үйге қарай жүгіріп, сұраусыз ояздың үстіне кіріп барып тақсыр жау қаптады. Абайды өлтіргелі жатыр дейді.

Ояз есік алдында тұрған стражниктеріне мылтық ат деп бұйрық береді. Екі стражник есік алдына шыға салып, Абайды қаман алған топ адамның басынан асыра мылтық атады. Мылтық даусынан үрейленген жігітектердің есі шығып дүркірей қаша жөнеледі. Көкбай мен Уәйістің жонынан тиген қамшы арқаларын тіліп, Абайдың оң жақ сармайын қанатып кетеді.

Ояз үйінен шығып, Абай отырған жерге келіп, не болды, келген жау кім деп сұраса, Абай мен білмеймін, ешбіреуін таныған жоқпын, — деп жауап қайтарады.

Енді Абай атына мініп ауылына қайтады. Бірақ, Кәкітай жоқ болып шығады. Оны іздестірсе, бағана атына мініп, еліне қарай шауып кеткендігі анықталады.

Бұл хабарды естіген Шыңғыс елінің атқа минуте жарайтын барлық адамы түгел жиналып, ұрысқа жарайтындары сойыл-шоқпар, айбалталарын дайындап, Абайдың келгенін күтіп тұрады. Абай келген соң, біреулері жылап, біреулері білегін сыбанып: — Бұл не деген қорлық, қырамыз да жоямыз — десіп, жұлқынысып, кеуілдесіп жатыр екен. Абай оларға ақырып: тоқтаңдар, еш нәрсе бүлінген жоқ. Үйлеріңе тараңдар, — деген соң жиналған көптің ойлаған атыс-шабысы болмай, нықтары түсіп, ауылдарына тарайды.

Абай Кәкітай үйге келді ме деп сұрағанда, ол ұлықтарға шағым арыз беруге Семейге кеткенін естіп, Кәкітайға қайтсын, арыз бермесін, тез жет деп қос атпен Қарасақауды Семейге жібереді.

Абайды ұрыпты, өлтірмек бопты деген хабар көрші отырған керей мен семіз найман еліне жетеді. Керей Бегеш деген адам Абаймен көптен сыйлас, қадірлес екен. Семіз найман Серікбай деген қажы Абайдың құдасы, сол екі топ ел бас қосып кеңесіп орталарынан Бегешті, Сам-

байды, Серікбайдың баласы Құдайбердіні бас қылып, оншақты адамды Абайға жібереді. Олар Байқошқар өзенінде отырған Абай аулына келіп, сәлемдесіп, амандасып отырған соң, Бегеш:

— Абай мырза, ерге жара түйін деген, ит арамды, тентек құдайды танымайды. Сіз жалғыз тобықты үшін туған ұл емес едіңіз, орта жүздің арысы едіңіз. Сізге Жігітектің алаөкпелерінің қолы тиіпті деп естіп келдік. Керей, Найман екі арыстың баласы. Қазылған ор, шашылған топырағында боламыз деп келдік. Бізге не бұйырасыз? Қол күшіміз керек пе, мал мен пұл күшіміз керек пе! Дайын болғалы келдік,— деді.

Абай: «рахмет сіздерге! Бірақ, бұл жолы мені өлтіреміз, ұрамыз деп қол жұмсаған Жігітек балалары, менің әкемнің, аға-інімнің, өзімнің ел басқарып тұрған кезімізде жігітектің 17 адамы Сібірге айдалды. Өздерінің бұзықтығынан, тентектігінен болған шығар. Бірақ, біздің рақымсыз, мейрімсіздігімізден де болды. Сол 17 адамның орайына мені ұрғаны, өлтіргені айып па? Екінші, оларды желіктіріп, көмек беруші Оразбай болды. Інім Оспан мені болыс қоймадың, алдап кеттің деп Оразбайды арбасының артына танды. Бұл күнде Оспан өлді, енді Оразбай кегін менен алмағанда кімнен алады. Сондықтан, мен бұдан былай кек қумаймын. Неше рет Жігітектің адамын айдастық, малын талауға салдық, жеңдік. Бірақ кек артынан кек туды. Енді осы істің артын кексіз тарқатамын деп отырмын»,— деді.

Бегеш:— оныңыз дұрыс ақыл екен. Бірақ, біз әдейі келіп бір жұмыс басқарып қайтпағаным жөн болмас, егер сіз бізге билетсеңіз, орталарыңызға жүріп бітім, тыным айтар едік дегенде, Абай, жарайды билеттім, мен тиыштық сүйген адаммын дейді.

Бегештер Абай аулынан аттанып, жігітек ортасына барып түсті. Олар сый ағайын келген соң, құрметпен күтіп қарсы алады. Бегеш келген шаруасын айтады. Жігітек,

Бөкеншінің ақсақалдары, атқа мінерлері жиналған соң Бегеш:

— Ал, Олжай балалары, сендер құдайдың берген бағып көтере алмадыңдар, Абай сықылды дана, ақылды адамдарыңды өлтіремін деп қол жұмсауларың кешірілмес күнә. Абай сендерге қадірсіз болғанмен Арғын, Найман, Керей, Уақ елінің қол артары, ақыл берер арысы еді. Біз екі арыстың баласы Абайды жоқтап келіп отырмыз. Егер бізді қомсынсаңдар Арғын мен Уақты жинайық. Сендерге жолдас болған Оразбай, Әбендеріңді шақырт, жауап жүгініс бере ме, жоқ па?— дейді.

Жігітек адамдары бізге: «Керей, Найман адамдары келді, ақылдасып жауап берейік» деп Оразбай мен Әбенге кісі жіберді.

Оразбай алғаш жігітектің жігіттері Абайға ұмтылғанда Абайға пәленің ұлғайғанын біліп, Ақшатаудан асып, керей елінің жерімен қашып, жанға көрінбей, үйіне барып азық алып, бауырдағы Аршалы деген таудың бір дарасына тығылып жатқан екен.

Оразбайдың баласы Медеу, інісі Ысман, жігітектің барған кісілеріне:— Біз Оразбайды көптен көргеміз жоқ, өлі ме, тірі ме, білмейміз. Біз жігітек кісілерімен жолдас болғамыз жоқ, пәлесін аулақ әкетсін,— дейді. Шақырып барған адамға Әбен:— Олжайдың қағындысы менен аулақ кетсін, Абайды ұрған біз емес, жауабын өздері берсін, егер бізді партиялас едің десе, оған күйдірсе, оны кейін көреміз,— деп шақырғанға бармайды.

Жігітектің екі сүйеніші теріс жауап берген соң, Бегешке келіп айтса, Бегеш: «Міне, адасқандарын, Есболат пен Жәкен сендерге серік бола ма? Ендігі жауапты өздерің бер, біздің билігімізге көнесіңдер ме, жоқ па? Жеңген жерінде ал дейсіңдер ме десе, Жігітек, Бөкенші әрлі-берлі ақылдасып келіп, қой бұл болмайтын іс екен, не де болса басқа түскен іске көнейік, енді кімге барып паналаймыз деседі де, Бегеш пен Найман адамдарына біз, бір үлкен қателескен екенбіз, бірінші құдайға бердік, екінші өздері-

не бердік, жалғыз-ақ бізді малмен құтқарсаңдар болғаны. Басымыз тағы айдауына түспеуіне сіздер ие бол,— дейді.

Керей, Найман адамдары ақылдасып мынадай билік айтады:

— Сендер Абайды өлтірмекші болдыңдар, ажалы жетпеді. Сондықтан құнакер есебінде болдыңдар, ер құны 50 түйе, Абай құны 100 түйе, ол біз мынадай ғып бөлдік: Жігітек баласы 20 түйе, Бөкенші 10 түйе, Оразбай 30 түйе, Әбен мен оған қосылған мырза кісілеріне 40 түйе, біздің айтқан билігіміз осы,— дейді.

Бұған жігітек, бөкенші, адамдары: «біз көндік, бірақ Оразбай мен мырза Жәкеңге, кесілген малға бізді күйдірмеңіз, өздерінен алыңыздар,— дейді. Бегеш оларға:— Сендер оған саспаңдар, өздеріне түскен малды төлесендер болғаны. Бізге олар бір атым насыбайдай-ақ,— дейді.

Керей, Найман адамдары барлық болған жағдайды айтып, мал айдап қайтарлық кісі жіберіңіз деп Абайға хат жазып жібереді. Абай олардың хатын оқыған соң Бегешке былай дейді:— Самбайға менен сәлем айт, биліктеріне мен ырзамын, бірақ мен кісі жіберіп мал алмаймын. Жігітек, Бөкенші адамдары билігін алған болса, өздері еліне қайтып жүре бөрсін, бітім, тынымын жігітек, Бөкенші адамдары өздері табар. Оған алаң болмасын.

Абай сөзін естіген соң Бегеш пен Самбай Бөкенші, жігітек адамдарына:— Біз елімізге қайтатын болдық, өздерің кесікті малды айдап Абайдың алдына барып, аяғына жығылып кешу алыңдар, егер оны орындамасаңдар бізге өкпелемендер. Төрт арыстан 400 кісі ертіп келіп қазан-ошағынды қиратамыз,— деп бір жағы қорқытып, бір жағы ақыл айтып еліне қайтысады.

Олар кеткен соң, Жігітек адамдары 20 түйені тоқтыға шағып үлесіп, кісі шығарып жинатып Абайға жүрмекші болады. Сол Абай алдына келгендердің ішінде болған жігітек Қорамжан Тайшеке баласы болған жағдайды былай деп айтады.

— 30-дай Жігітек адамдары малды айдап Абай ауы-

лына қарай жүрдік. Мен ағам Бұланбайдың атшысы болдым. Бөкенші ақсақалдары да өздеріне кесілген 10 түйенің малын айдап келіп бізге қосылды. Жиыны 40—50-дей кісі болдық. Абай ауылы Өртең деген жерде отыр екен. Ауылға жақындағанда келе жатқан кісілерге қауіп түсе бастады. «Біз Абай алдына не бетімізбен барамыз. Кешерлік іс істеген жоқпыз. Өз көзімізді өзіміз жоғалтқалы барамыз ба? Бізге кектенген жастар көп. Онан да екі-үш адамнан мал айдатып жіберіп өзіміз кейін қайтайық» десті. Сонда Әкімқожа деген Бөкенші ақсақалы:— Ей, қауым, оларын қате, бізді айдатам десе, ұрам, қырам десе Абайдың қолы жетпей жүр ме. Үйге қашып барып тығылып не күн көреміз. Онан да барайық, басқа түскенді көрейік,— дейді. Соған сөз байлап, малды 2—3 адамға қалдырып өзіміз Абайға бардық. Алдымыздан 3—4 жігіт шығып, атымызды байлап, өзімізді Абай отырған үйге кіргізді. Сәлем беріп ақсақалдар жоғары шығып отырды. Маған босағадан орын тиді. Абай даусын шығарып сәлем алған жоқ, амандасқан да жоқ. Келіп отырып жатқан адамдардың бетіне тегіс қадала қарап шықты. Абай үндемеген соң, келушілер де үндемей, жым-жырт отырысты. Менің шыдамсыз жынды мінезім бар еді, мына отырысқа шыдай алмадым. Сол уақыттарды жастардың «үндемес» дейтін ойындары бар болушы еді, сол есіме түсіп кетті де:

— Уай, біздің Олжайдың ақсақалдары, Абайдың алдына барамыз, аяғына жығыламыз, кешірім сұраймыз дегендерің қайда, мұнда үндемес ойнауға келіп пе едіңдер?— дедім. Абай маған жалт қарады да, өзінің қасында отырған Әкімқожаға қарап:

— Әкім аға, ана Қорамжан жөн айтады. Сіздің боғауыз қосып айтатын күлдіргі сөзіңіз болушы еді ғой, соны бастасаңызшы,— деді.

Әкімқожа бір қозғалып қойып сөйлеп кетті. Абай оған қосыла көп адам күлді. Жаңа ғана қасапқа соятын қойдай көздері бозарып, өлім күтіп отырған көп халық тойға келгендей дуылдасып, масайрап кетті.

Бізге екі үй дайындаған екен, қымыз ішкен соң екі бөлініп барып кірдік. Екі күн қонақ болып жатып, енді қайтпақшы болғанда Әкімқожа сөз бастады.

— Шырағым Абай, біздің осы отырған Олжай балалары адастық, Азғырған тілге ердік, сенімен жауласып, барар жер, басар тау таппадық, айналып алдыңа келдік. Алсаң міне бас, алмасаң алдияр бас. Ендігі кесім де, шешім де өзіңде,— деді.

— Әкім аға, біздің Олжабай балаларының алғашқы адасқаны бұл емес, талай рет адастық, жауластық, айда-тып байластық, бірақ кек артынан кек туды. Ағайындық, татулық шыққан жоқ. Енді осы болған істің артын мен татулық, тыныштықпен тарқатпақшымын, Бұдан былай өкпе, кек тарқасын. Кешірім болсын, менің айтарым осы.

Жұрт ду ете түсті. «Құлдық, көп жаса, рахмет» деп әркім өз аузына түскен сөзін айтып жатты. Әкімқожа:

— Бұдан былай қастық ойлаған, жаулық бастаған Олжай тұқымын Кеңгірбай бидің аруағы атсын!— деп бата қылдық. Енді атқа мінуге сыртқа шыққанда Абай үш семіз атты байлатып қойған екен. Сол топта аты болмай тайға мініп келген үш ақсақалға Абай сендер мына атты мініңдер, бұдан былай ас, ат керек болса менен келіп алып тұрыңдар деді. Ауылдан қоштасып былай шыққанда, біздің құнға деп алып келген малымызды бөлек баққызып қойған екен. Түгел алдымызға салып берді. Бір тайымыз қалған жоқ дейтін.

Жігітек, Бөкенші Абайға барып татуласып, табысып қайтқанын Әбен мен Мырза адамдары естиді. Әбен былай депті.

— Ал, қауым, Олжай баласы бір бас, бір тас болыпты. Енді біз тыныш отыра аламыз ба? Өз қадірімізді өзіміз кетірмей, керей, Найманның адамдарының келісімі 40 түйені үлесіп жинап алып Абай алдына барайық. Абай Жігітек, Бөкеншінің малын алмай қайтарыпты, бірақ біздің де малымызды қайтарады деуге болмайды. Біз пәле басы, найза басы елміз.

Содан бір ай шамасында, ел қыстауға қонған соң Мырза жөкен адамдары өздеріне тиісті 40 түйенің малын айдап Абай аулына келді. Олардың келе жатқанын естіп, Көкше кісілері Нұранбай мен Көкбай да келді. Оның есебі стражник мылтық атқанда қорқып қашқан көп адамдар Көкшенің Абай жатуға тіккен үйінен, үстінен түсіп, иесіз тұрған үйден бірталай заттар алып кетіпті. Көкшелер соны төлеу үшін келген екен. Абай: «өздерің сөйлесіп бітіңдер» — деп екі жағынан екі кісі шығарады. Олар 14 бас малға келісіп, сол келген малдан Көкше кеткен нәрсенің төлеуін алып қалды. Өзге қалған малын Абай өздеріне қайтарды.

Соғым сояр кезде Оразбай баласы Медеуді Абайға жіберіп көшірім сұратты, олардың айдап келген малы болған жоқ. Бір мың сом ақша әкеліпті деген аңыз болды, анығын білген адам жоқ. Үш күн қонақ болып жатып Медеу үйіне қайтты.

Бұл Абай таяқ жеді деген жанжал осылай аяқталды. Бірақ, бұған Құнанбай тұқымдары айызы қанып, көңілі тұрақтаған жоқ. Абайдың өзі ауыр жүгінен жеңілгендей бойы сергіп, дән ырза болды.

7. Соңғы сапар

Кавказ тауын мекен еткен шеркес деген елдің үш адамы Абайды сыртынан естіп іздеп келеді. Бұл жүрісінде бір жағдаймен елінен қашып шығып, қалалы жермен жүре алмай, қазақ елінің арасымен Алматы, Тәшкент жаққа өтпекші екен және сол қаражаты да жетімсіз болуы керек.

Абай бөлек үй тіккізіп беріп, үш айдай қонақ етіп, астарына мінуге үш ат беріп, бірталай ақша жиып беріп аттандырады. Әуелде Абай тілдеріне түсінбесе де аздан кейін ұғысып, көп әңгімелесіп, талай нәрселерді сұрап біледі. Абай бір сөздің ретінде сіздің шеркес елінің белдікке, қанжарға және сондай заттарға күмісті қақтап, оған

кетпейтін қара бояумен өрнек жүргізіп істеуі өте ұнамды. Біздің қазақ қара темірге күмістен өрнек салады, ол ұнамсыз келеді десе, сол үш шеркестің біреуі: Мен күміске қара бояу жүргізе білуші едім, егер ұғарлық адамыңыз болса үйретейін дейді. Абай Әнет Сағындық деген ұстаны шақыртып алып үйретуге тапсырады. Бір жұма шамасында Сағындық үйреніп шығады. Абай қандай жұмысты болса да өзінің ой елегінен өткізбей қолдана салмайды. Кавказ елінің қараласы ұнаса да өрнегі ұнамайды. Қазақтың жіңішке қошқар мүйіз өрнегімен Сағындыққа белдік, кісе істетіп, өзі буынып, қыздарына, келіндеріне білезік, сырға, жүзік істетіп, қарала жүргізеді. Одан Көкше Әзіке деген ұстаға, Қарабатыр Баймұрын, Көтібақ Сүлеймен деген шеберлерге үйреттіреді.

Абай Қарқаралыға барып жүргенде Еркін деген ершінің ерін көріп ұнатып, бір ер сатып әкелген екен. Өз еліндегі жігітек Өтеп деген ершіні шақырып алып, сен ерді осындай ғып қос, бұрынғы атқа ауыр, алдыңғы қасы биік, адамға жайсыз үлгіні таста. Бірақ Қарқаралы елі ерді желдік салып мінеді екен, ол артық зат. Сондықтан желдік салмағында да ат арқасына батпайтын болсын деп өзі қатынаса отырып әрі жеңіл, әрі сұлу, әрі адамға жайлы, ат арқасына тимейтін ер жасатып, кейінгі жас ершілерге үлгі қалдырады.

Тобықты елінің бұрынғы етікшілері етікті түріп ұлтартып, қонышы мен алқымын бірдей ғып тігеді екен. Абай Мұса, Балықбай деген шебер етікшілерге орыстың шегемен орнататын сыпайы жеңіл етігінің формасын көрсетіп, киіз байпақпен киетін етікті де жеңіл, ұнамды ғып істетіп, олардан Әлмағамбет, Оразалы, Дүйсембі деген жастарды үйретіп шығады.

Қазақтың төсек-аяғы, жүк-аяғы, кебежесі, ас адалы сияқты қолданатын заттарына сүйекті оюлай өрнектейтін шеберлерге назарын аударып, ұнамды, сыпайы болуы керек деп Топай, Есмағамбет, Көтібақ, Бике дегенді сүйек төсек аяқ істейтін шебер ғып шығарады.

Бұлардан басқа да Абайдың көп көңіл бөлгені қазақтың ұлт ойындары: тоғыз құмалақ, дойбы, қазақ арасына жаңа тарап келе жатқан шахмат ойыны. Бұл ойындарға шебер адамдар мыналар болды: тоғыз құмалақ ойынына жүйрік Құду, Көрпебай, дойбы ойынына жүйрік Мамай, Смағұл, шахмат ойынынан таратып жүрген семейлік Сүлеймен дегендер. Осыларды жинап алып өз баласы Ақылбай, Кәкітайға, Ғабитқан молланың баласы Ғабидоллаға, Ысқақбайдың баласы Мұсабай, Қарабатыр Өтегелді, тағы бірнеше жастарды үйретті.

Тобықты ортасында Абайдан бұрын арапша оқытатын мектеп болмаған, орыс школы да болған жоқ. Орысша оқи білетін, сөйлей білетін адамдар да жоқ болды. Абай орысшаны өзі оқып үйренумен қатар інілерін, көршілерін сол жолға баулыды. Мысалы, Абай аулында болып, орысша сөйлей, оқи, жаза білетұғын мынадай адамдар болды. Абайдың өз інісі Ысқақ, Оспан, Шәкәрім, Кәкітай, баласы Тұрағұл, Мекаил, көршілері Хабидолла, Сүлеймен, Махмет, Мүрсейіт, Солтанбайдың Ысқағы, Ырсайдың Ысқағы. Осы айтылған адамдар өмір бойы орыс школының ашып көрмеген, Абайдың ғана алдында болып тәлім-тәрбие алғандар.

Мағауия, Көкбай, Әнияр сықылды бірнеше жігіттер 2—3 жыл орыс школында оқып, ұғып кетуіне Абайдың көмегі көп болған. Осы жоғарыда аты аталған адамдардың талабы зорлары көп қарастыруының арқасында орыс ақындарының, жазушыларының бірнеше еңбегін қазақ тіліне аударған. Мысалы:

Шәкәрім Пушкиннің қара сөзбен жазған «Дувровскийін» қазақ тіліне өлеңмен поэма ғып жазып, бастырып шығарды. Тұрағұл Максим Горькийдің «Челкаш», тағы бір орыс жазушының кітабын «Мен өмірге жерікпін» деген атпен қазақ тіліне аударды. Ұмытпасам орысшасы «Я хочу жить» деген болу керек.

Кәкітай — Абай оқыған орыс ғалымдарының неше алуан шығармаларын оқып отыратын дәрежеге жеткен.

Абайдың мінезіндегі бір өзгешелік: сәлем беріп кіріп жатқан адамдардың бетіне қадала қарап шығады. Ассалаумағалейкум, деп айтпайды. Олар отырысымен неге келгенін, не жұмысы бар екенін сұрайды. Оған дұрыс жауап қайтарған кісі болса, яки бір қажетті іспен келгенін айтса, жұмысын қолма-қол бітіріп, көңіл тындырып болады да, ал, ана оңаша үйге бар, тамақ іш дейді.

Егер кібіртіктеп сізге сәлем бергелі келіп едім десе, бар тамақ іш деп, қонақ үйге жібереді. Қанша көп жатса да, оны қумайды, бірақ енді қайта келіп, сізде шаруам бар еді дегенде, қолын бір-ақ сілтейді, сөзін тыңдамайды.

Екінші бір мінезі бір адам сөз сөйлесе, бар ынтасын қоя тыңдайды. Ол сөйлеп болғанда бір ауыз сөз қоспайды. Егер сөзі дәмді болса, оған сұрақ қойып, әңгімелеседі, дәмсіз болса, болды, тоқтат деп қайырып тастайды. Еш адамды жақындығына, байлығына, абырой атағына қарай бағаламайды. Айтқан сөз, еткен ісіне қарай оған тиісті сыбағалы бағасын береді. Ол адам кедей, нашар деп кемітпейді. Осыған бірнеше мысал мелтіре кетейік.

Абай ауылы жонға шығып Барлыбай өзеніне қонып еді, ол жерде отын аз болады. Тауға барып ағаш кесіп алып келіп жағады. Оспанның үйінде көптен бері тұрып келген Шәукімбай деген Әнет бар еді, ақылы кемтар жарымес адам еді. Көрпе-төсек берсең жатпайды, өзі кең ғып жер-ошақ қазып, күні бойы қазан астына от жағып тамақ пісіріп отырады. Түнде жер-ошақтың күлін алып тастап, түйенің жабуына оранып сонда ұйықтайды.

Түс кезінде Абай үйінде көп адам отыр еді, сол үйдің аспазшысы Көтібай дегеннің әйелі есіктен кіріп келіп, сақылдап күлді. Абай жалт қарап:— қара қатын, не болды, неменеге күлдің?— дегенде, қара қатын:— Ана Шәукімбай жыңдының сөзіне күлем,— деді.

Ол не сөз дегенде:

— Ағашты бұтап жатыр еді, балтасы өтпеді, сонда осы үлкен үйге қарап тұрып, көзі бақырайып «Малымды сойып жеп тауысты, тым құрыса, балтаны да қайрап, өткі-

зіп қоюға жарамайды» деп сізді нұсқады,— деді. Абай аз ойланып тұрды да:

— Жоқ, Шәукімбай жынды емес, сөзі түзу, бірінші, Шәукімбай осы Оспан үйіне қызмет еткелі, еңбегі сіңгелі жиырма жыл болды. Мен түк еңбек етпей, құр масыл болып ішіп-жеп отырмын. Бұл үйдің малын менікі деуге оның қақысы бар. Екінші, Шәукімбайдың қолынан балта қайрау келмейді, оны біреуге қайрату менің міндетім. Сондықтан ол ақымақ емес, мен ақымақпын,— деді.

Абай ауылы Байқошқар өзеніне келіп қонғанда Қиясбай деген келді. Ел оны жарымақыл, әумесер десетін. Абайға таяу келіп отырады да, алдында жатқан кітап пен қағазға тесіле қарады. Абай:

— Қияспай, сен хат білесің бе?— дегенде, Қияспай:

— Мен сіздерше хат білмеймін, өзімше хат білемін,— деді.

— Ал, өзіңше жаза ғой,— деп Абай қарындаш пен қағазын берді. Қияспай қарындашты үшінен ұстап, қағаздың бетіне ирек-ирек сызық салды да болдым деді. Абай бұл жазу емес қой деп еді, Қияспай:— Бұл жазу, ана қотанның ортасында жүріп бара жатып сиген тарғыл бұқаң емес пе? Мен соны жазып отырмын,— деді. Үй толған жұрт ду күлді. Міне, ақымақ, сызық бұқа бола ма десті. Сонда Абай: Қиясбайдың сөзі дұрыс, адам баласы әуелде жазуды, оқуды білмеген заманда айтайын деген сөзін, яки, затының суретін салады екен, мына сызық та жүріп бара жатып сиген бұқаға ұқсайды,— деді.

Абай біреу өзінің мінін айтса, кемшілігін көрсетсе, мөйындап, ол қатені түзеуге бет бұрады.

Әнет Өрімбек дегеннің қатыны жаяу бәйгеге қосылып, жарысқан қатындардан озып келсе, қолынан жетектеп алып үйіне апарып кіргізіп, есігін сыртынан басып отырып алыпты. Озған бәйтесін әкеп берген жігітті боқтап қуып жіберіпті. Отырған ақсақалдар Өрімбекті шақырып алып бұның себебі не деп сұраса, Өрімбек:

— Менің әйелім жүйрік, тұлға сүйегі келісімді, бәйге-

ден келіпті дегенді Абай мен Оспан естісе, көреміз, алыш келсін дейді, оған апармауға болмайды. Егер оларға ұнаса біз, саған басқа әйел әперейік дейді, бермеймін деуге тағы болмайды. Оны өздері тағы пайдаланбайды, біреу келіп мақтаса, соған сен ала ғой деп беріп жібереді депті. Сол сөзді біреуден-біреу естіп Абайға келіп айтса аз ойланып отырып:

— Мына Өрімбек бізге шын дос екен. Біз асқан екенбіз. Жүйрік ат пен қыран құс бізде ғана болу керек деп, өзге жұрттан сұрап алып, оны тағы біреуге беріп жіберу біздің әдетіміз болған ғой. Мен мойындадым. Бұдан былай елдің жүйрігін, сұлуын, қыранын алмаймын, біреуге әпермеймін. Оспанға барып айтыңдар, о да мұнан былай бұндай істен тиылсын, — депті.

Жасы елуден асқаннан кейінгі Абайдың тұрмысындағы әдет: ерте сағат 8—9 да оянады. Түзге барып жуынып келгенде сүйекті кереуеттің алдынан қалың көрпе төсеп, бас жағына үлкен жастық қойған орынға келіп отырады. Бар киген киімі көйлек, ұзын дамбал, басына қазақша, сырып тіккен тақия киеді. Егер үй салқын болса арқасына жеңіл шапан жамылады. Басқадай киім кимейді. Алдына дөңгелек стол қойып, ертеңгі шайды соған жасаттырады. Абайдың шәй ішетін ыдысы стакан, шәйдің ішіне қант салып шайқап, суытып екі стакан ғана шәй ішеді. 3—4 бауырсақ, тоңазытып туралған 2—3 жапырақтай ет жейді. Шәйді жинап алысымен столға таза дастарқан жайғызып Абайдың өзі оқып отыратын кітабы, ақ қағазы, қарындаш қойылды. Олармен қатар беті ашық, сырты шойын қара сағаты, ұсақ жазған әріптерді ірі көрсететін томпақ шыны, насыбай салған мүйіз қара шақша тұрады. Бірақ, оларды көп қолданбайды, керек бола қалғанда бетін ашып қарап қояды. Абай шәй ішіп болған кезде шаруасы бар адамдар сәлем беріп кіріп жатады. Ондай адамдар болмаған жағдайда ауыл адамдары, көршілері, балалары, келіндері кіреді. Абай келгендермен әңгімелесіп, қал-жайын сұрасып, басты шаруа болмағанда жәй қалжың, әзіл сөздер айтып

құрбы, замандас адамдай күліп, дуылдасып отырады. Түскі сағат 12 болғанда отырған адамдардың бәрін шығарып жіберіп, шымылдықты түсіртіп, сол отырған орнына жатып бір сағат ұйықтап тұрады.

Содан кейін бір стакан қымыз, яки, айран ішеді. Сағат 2 шамасында ет келеді. Бір столға сыйғандай адам отырып ет жейді. Абай аса көп жемейді, орташа ғана жеп тоқтайды. Түстен кейін жұмыспен келушілер тарағанда, қоналқыға қалғандар қонақ үйге барып орналасады. Жаз күндерінде Абай көлеңкеге сырмақ, кілем төсетіп үйден шығып отырады. Күндегі әдеті бойынша мал баққандар, бие сауғандар, үй шаруасын істейтін әйел, еркек, қыз-келіншек, бозбалалар Абайдың айналасына келе бастайды. Абай олардың азадаған болса да білетұғын өнерлерін байқап тапсырма береді. Біреуіне өлең айт дейді, біреуіне ән сал, біреуіне күй тарт деп домбыра беріп, кейбіріне тақпақ, жаңылтпаш, кейбіріне күлдіргі әзіл, қалжың айттырады. Қысқасы әр адамның шама-шарқына қарай бойындағы талантын, қасиетін ортаға салғызады. Өзі де солармен бірге күліп рақаттанып отырады. Олардың жаңылғаны, қателескені болса айтып түзеп береді.

Шам жаға үйге кіріп, шәй ішіп болған соң үйдегілерді шығарып жіберіп, оңаша қалып, кітап оқуға кіріседі. Анда-санда қағазға жазып қойып отырады. Содан түндегі ет піскенде 4—5 жапырақтай ет жеп, бір тостағандай сорпа ішеді.

Абайдың өзі жататын орны кереуеттің алды, бәйбішесі бөлек биік кереуетке жатады. Алдына стол қойып, үстіне балауыз шам, сіріңке қойылады. Кей уақыттарда бізді де үйіне төсек салғызып беріп төрдің алдына жатқызады.

Абай түнде көп ұйықтамайды, шамды сөндіріп төсекке жатып қалады да, бір сағаттай уақытта шамды қайта жағып кітап оқып отырады, не қағаз жазып отырады. Аздан кейін шамды өшіріп жатып қалады, аздан кейін тағы шам жағып кітап оқып отырады.

Абай күндіз оқуға, жазуға көп көңіл бөлмейді. Кейбір

кезі келіп қалғанда бір-екі бет өлең, яки, қарасөз жазып тастайды. Көбінесе кітап оқуы, жазуы шам жаққаннан кейін ғана қарайтын әдеті болуы керек.

1903 жылы жазғытұрым Кәкітай өзінің бір жұмысымен Семейге кеткен еді, жер қарайып кепкен соң, қорадан аулақ киіз үй тігіп, соған үй ішін шығарып жатқан мезгіл. Түс көзінде Семейден Кәкітайға еріп кеткен атшы көтібақ Бегдәлі деген ауылға шауып келді. Жұрт үршиісіп, неге шаптың дегенде, Бегдалы:— Ойбай, Семейден тергеуші шықты, Абайдың ауылын, үйін тінткелі келеді, соған хабар айт деп Кәкітай жіберді деп ентігіп аттан түсті. Қашан келеді, қай жерде келеді деп сұрағанда, орыстар жолдағы Қанай аулына ат жегіп жатқанда, мен шауып өтіп кеттім, ендігі Қашқынбай аулына келген шығар, деген соң ауыл кісілері қатты састы, біздің ауылдан екі шақырымдай жерде Мағауияның аулы бар еді, қойшының атымен бір кісіні сонда хабарла деп жібереді. Ол тез барып қайтып келді. Мағауия үйінде екен, Жидебайдағы Абай аулына қос атпен Майқанды жібереді. Біздің ауылды да тінтер деп Мағауия дайындалып жатыр деді. Сонан бір сағаттай шамасында үштен ат жеккен екі арба орыс біздің ауылдың жанындағы жолмен шапқылатып өтіп Жидебайға қарай кетті. Мағауияның аулына бұрылған жоқ. Сол күні түнде Жидебайдағы Абай аулынан хабар келді. Абай киіз үйді тіккізіп, қорадан шыққан екен, барған тергеуші:— Сіздің үйіңізді тінтуге келдік, рұқсат етіңіз — депті. Абай:— Рұқсат, тінт!— деген соң олар барлық абдыра, сандықты ашқызып қарапты. Төсек арасын, жүк арасын қарамаған жер жоқ. Бірақ, ешнәрсе таба алмапты. Әбден шаршап, бастық төренің өзі Абайдың жанында келіп отырғанда орындық әкеп қойып Абай:— тінтіп болдыңыз ба?— дегенде, төре: қарап болдым, еш нәрсе таппадым,— депті. Сонда Абай:— сіздің іздеп келгеніңіз мына хат болар деп кәмзелінің төс қалтасынан бір қағаз алып береді. Төре қарап:— осы еді,— деп күліпті. Сонымен Абаймен көп сөйлесіп тамақ ішіп, қонақ болып қалды деп келді. Артынан естуіміз-

ше тергеушінің аты Куприянов деген екен, Абайға бір адамның патша өкіметін жамандап жазған хаты келді деп шағым өткен соң келіпті. Сол хатын алып, Абайдан жөнін сұрап, ұғынып қайтты. Арты тыныш болды.

Мағауия оқып жүргенде соқпа зертең болып, өкпесі қарайып оқуға жарамсыз болып қалғаны жоғарыда жазылған еді. Сол аурудан болуы керек. Жұқа өнді, нәзік болып ер жетті. Басында әкесі айттырған Нүркенің қызын жаратпай алмай кетіп, өзі көріп жүріп алған Мүсірәлінің қызы Дәмегеймен де ұнасымды өмір сүре алмады. Бірнеше жылдар шыдап түзетпекші болғанмен ешбір нәтиже шықпады. Дәмегей бір қыз, үш ұл тапты. Қызы Уәсиләні Ділдә бәйбіше бауырына салып, үлкен ұлы Құтайбаны Құнанбайдың кіші әйелі Нұрғаным Ақылбайдан бөлінген соң Мағауияның қолына келіп тұрған еді, сол кісі бала ғып бауырына салып алды. Екінші ұлы Бабырды Абай өз қолына алып Еркежанның бауырына салып берді. Ендігі Дәмегейдің қолында қалған Жағпар деген ұлы ғана болды. Енесі Ділдәні, күйеуі Мағауияны сыйлап күтуді қойып, қарсылық жасай берген соң Мағауия Дәмегейге енші беріп, Тесіп шыққан деген жерден бөлек қыстау салғызып, көрші қосып, бөлек ауыл ғып шығарды.

Дәмегейді орналастырған соң Мағауия түкі-сыбан деген елден Қамбар деген адамның Мөржан деген қызын әйелдікке алды. Мөржан келген соң Мағауияның үйіне, аулына өзгеше көрік кірді. «Ердің атын қатын шығарады» деген емес пе. Жат та, жақын да Мағауияға үйіріле бастады. Бұрын Абайды босатпайтын көрші елдің адамдары енді Мағауияға ауысты. Той қылған ауылдай күндіз-түні жиын, ішкен тамақ, тартқан күй, салған ән, думан-сауық сол Мағауия аулында болды. Мағауия өте сыпайы, қыз мінезді жігіт еді. Білімді адам келсе оқыған, тағылым көрген адам деп өзіне ланықты сөз, келісімді кеңес құрады. Халық ортасының ел ағасы, ақсақалы, басшысы келсе, көпті көрген көне адамның сөзін сөйлеп, құрметін істеп ырза ғып аттандырады. Партия басы қулық сауғандарға

кездессе, ақыл айтып, тоқтам салып, ескіліктің жарамсыз істерінен бой тартудың керектігін түсіндіріп отырады. Замандаас, құрбы-құрдастарымен ойнап-күліп жастықтың жалынды қызығын көреді.

Мағауия аз өмірін ұзартқан халқынан мақтау мен алғыс алған жігіт болды. Қошаметшілер тусаң Мағауиядай ту, Абайдан да артық туды десті.

Оспанның өлімі, оның артында қалған үзілмес дауы, өзінің бір анадан туған оқымысты, білімді, сүйенішті көрген ағасы Әбіштің қайтыс болуы Мағауияға қатты батты, зор қайғы өкпедегі жабысқан ауруды ұлғайтып жөтелге айналды. Онымен қабат өзі сүйген жары абырой, атағын көтерген көмекшісі Мөржан өкпе ауруы болып жатып алды, сондай жағдаймен бір жылдан кейін 1904 жылы январь айында Мөржан қайтыс болды. Одан туған бір қыз қалды, атын Кәмила қойды. Бұрын аяқ үшімен жүріп, жүдеп арықтаған Мағауия төсек тартып жатып қалды. Содан бас көтере алмай, ескіше майдың 14 күні жұрт мақтаған Мағауия 34 жасында қайтыс болды.

Абай үш айдан бері Мағауияның жанында болып қайғыдан қажып қалған еді. Жұрт Мағауияға шын жылады, досы да, қасы да кінә тақпады Абайға өз білгенінше көңіл айтпаған адам қалмады. Соның ішінде Жігітек Байдаланың баласы Тастанбек деген келіп:— Ай, Абай, Мағауия Мағауия-ақ еді. Бірақ сен Абай едің ғой,— дегенде, Абай Тастанбектің бетіне қарап аз тұрып:

— Япырмай, жұрт артын берсін, қайрын берсін дейді, мына Тастанбектің айтқаны көңілі дұрыс, тоқтау боларлық сөз болды-ау,— деді.

Сол жылы жонға жайлауға Абай, Ысқаққа қараған жиырма шақты ауыл түгел көшіп шықты. Жаздай бата-оқыр болып, Абай ауылы жиыннан босамайды. Балашақпақ өзеніне барып қонып Мағауияның қырқын өткізуге дайындық жасады. Тобықтымен көрші Керей, Семіз Найман елдеріне де хабар берілді. Мағауияның жабдығын Кәкітай мен Тұрағұл басқарды. Абай кіріспеді. Көп адам жи-

налып қырқын, хатымын беріп тарқаған күні кешке Абай ауырып шықты. Төсектің үстінде басын көтеріп отырып алды. Тамақ ішпеді, жатып ұйықтамады, сөйлемеді, біреу жағдайын сұраса басын шайқады. Мұндай ауруды бұрын көрмеген ел аң-таң болды, не шара істерін білмеді.

Абайдың осындай ауруға ұшырағанын естіп өзінің бір туған ағасы Тәңірберді келді. Ол есіктен кіре аңырап жылап келді. Бір анадан төртеу туып едік, екі ініден айрылып едім, енді мен сенің де артыңда қалатын болдым ба деп еңіреді. Абай ағасының бетіне қарап отырып: «Ез күнде өледі, ер бір-ақ» өледі — деді.

Басқа сөз айтқан жоқ. Тілі сөйлеуге келмейді деп ойлаған ел Абайдың әдейі сөйлемейтінін сонда ғана білді. Үш күн сол қалыппен басын көтеріп жатпай, отырып ескіше 23 июнь күні Абай 59 жасында дүниеден қайтты. Намазына жеті болыс ел шақырылды. Көп адам жиналды.

Абайдың сүйегі әуелдегі өз қыстау Ақшоқының бауырындағы Құнанбай зиратына апарып қоймақшы болып, пуэеске арбаға салып, бір жүздей адам жүріп кеткен еді. Шыңғыс тауының асуынан асқан кезде Абай сүйегінің жанында отырған кішкене молла елді тоқтатып:

— Бұл сүйекті Ақшоқыға апаруға болмайды, үш күн ғана ауырып, арықтамай өлген және ыстық күнде үш күн сақталған адамның денесі мына арбаның тау-тасқа соққанына шыдайтын емес. Сондықтан осы таяу жердің біріне жерлеу керек, — деді.

Абайдың туыстары ақылдасып, Жидебайдағы Оспанның зиратына қоюды ұйғарып, қабыр қазуға сол түнде кісі жіберді. Тоғайдан ағаш кесіп әкеп, нәселке жасатып, төрт кісі атқа өңгеріп отырарлық ағашқа байлап сүйекті қозғайтын айла жасады. Түнделетіп жүріп отырып, таң ата Жидебайға барып жерлеп қайтты.

Абайдың қырқын Семейде өткізбекші болып ел бауырға түскенде қымыз, сойыс алып осы күнгі Абай мүзейіне қарасты, болып тұрған бұрынғы Бекбай деген Мағауияның досының үйіне келді. Ертістің екі жағындағы 12 ме-

шіттің хазіретін, халфесін жиып хатым-күран шығартты. Сол күні, жұрт тарап қайтқан түнде Абайдың үлкен баласы Ақылбай ауырмай-сырқамай кенеттен қайтыс болды. Оның сүйегін өз қыстауы Тышқанбұлағы деген жерге апарып жерледі.

Осындай жарты жылдың ішінде төрт басты адамынан айырылып, Абайдың төрт ауылы жетім-жесір болып қалды.

8. Ақынның мұрасы

Абай Кәкітайды 10 жасында өзі бала ғып қолына алып, содан 24 жыл бойы қасында ұстап, тәлім-тәрбие» берді деп бұрын жазылған еді.

Абайдың өз баласы Ақылбай жасынан үлкен әке-шешесінің қарауында өсіп жатбауыр болып өсті. Екінші ұлы Ғабдырахымды жасынан орыс школына жіберіп оқытып, ғылым жолына салды. Мағауия жасынан науқастау болып жүріп-тұруға жарамсыз жігіт болды. Ендігі Абайдың алыс-жақынына, дос-жарына, айтыс-тартысына жұмсайтын адамы, керегіне жаратқан баласы Кәкітай болды.

Онымен қабат Абайдың бір бет қағазға жазып тастап, яки, ауызша айтқан өлеңдеріне, қара сөздеріне Кәкітай иелік жасап, жинап сақтап отыратын болған.

Абай, Ақылбай, Мағауия төрт айдың ішінде өліп, оларға қараған оншақты ауыл басшысыз, панасыз қалған соң, бұрыннан сол ауылдардың өз адамы болған Кәкітай мал мен жанға иелік жасады. Бата оқырын, келімді-кетімді көп қонағын, жас бала, жесір әйелдерін, көрші-қоландарына басшылық етті. Кемшілік-тапшылық көрсетпеді.

Ендігі Абай артында қалған бала-шағасының бас көтерер үлкені Тұрағұл бұрын өзінің туған шешесі Әйгерімнің аз ғана дәулетіне ие болып, Абай мен Мағауия ауылдарына келіп кетіп қонақ ретінде ғана жүретін еді, енді Абай өлген жылғы сайлауда Тұрағұлды ағайын-туғандары

Абайдың мирасқоры ғой деп болыс қойды. Кеңсесін, тілмәшін Жидебайға — Абайдың аулына орналастырды. Тұрағұл бұрын еселі қыстау ала алмаған еді. Жидебайдың солтүстік жағындағы Барақ деген жерден бір қыстаулық жер берді. Кәкітайдың ендігі серігі, Абай тұқымының атқа мінері Тұрағұл болды.

Тұрағұл жас күнінде ескіше молладан оқып, арабша хат таныған. Мағауияның қасында болып, одан тәрбие алып, орысша тіл үйреніп, орыс кітаптарын оқып, ұғарлық білім алған. Мағауия Тұрағұлдың домбыраға, ән-күйге әуестігін байқап Семейдегі Яков деген скрипкашыға ақы төлеп бір қыстай музыка үйреттірді. Орыстың бірнеше күйлерін скрипкада тартатын болды. Мысалы, «Однополка», «Шестикадрел», «Дунайский волна», тағы осы сықылды күйлерді үйреніп, қырдағы ауылдарына келіп ойнаушы еді. Домбыраға да аса шебер ойнайтын болды. Қазақ күйлерін де жақсы білетін Турағұл жастық турасынан бірнеше өлең шығарып жазып жүрді. Бірақ онысын ұқыпты жинамады.

Абайдың өзі отырған үлкен үйінде Оспан бала ғып алған Ақылбайдың ортаншы ұлы Әубәкір қалды. Абай өз қолында 12 жыл тәрбиеледі. Көп жол, жоба көрсетті, бірақ, өлең айтудан басқа өнер таба алмады. Әубәкірдің ақындық таланты өте күшті болды. Әр кезде көзі көріп, көңілі сезген оқиғаны қолма-қол ауызша өлең ғып айтып отыратын еді. Әсіресе біреудің кемшілігін, мінін айтуда өте шебер сынайтын болды. Мысалы, Шыңғыс болысының билері съез ғып жатқанда, бір адамдағы ақысын сұрауға Әубәкір келеді. Ерігіп отырған билер: Әукеш, өлең айтып жіберші десе, Әубәкір: «Жоқ, айтпаймын, сендердің мініңді айтсам ашуланып қаласыздар», — деді. Сонда билер: «айт, ашуланбайық» дегенде, Әубәкір мынадай өлең айтты:

Ішінде байың да бар, кедей де бар,
Кедейлігі болмаса егей де бар.

Тайлы бие тамаққа жүк болмайтын,
Тойымы жоқ, жалмауыз көмей де бар.

Ішінде қымың да бар, жымың да бар,
Би болуға жарамсыз сұмың да бар.
Анық әділ тартылсаң таразыға,
Балтаменен шабатын мінің де бар.

Ішінде тасыр да бар, ұғар да бар,
Өміріне билікке құмар да бар.
Алаңғасар, ақылсыз, айласы жоқ,
Жарға жығар боқтыққа сұғар да бар.

Билер:— Әй, Әукеш-ай, адамды аямайсың-ау,— десіпті. Әубәкір салақ, аңқау жігіт болды. Ел оған қанағаттанбады. Абайдың жылы өткен соң, Кәкітай мен Тұрағұл Абайдың өлеңін, қарасөзін жинап бастыруға талаптанды. Өзі тірі күнінде Абай жазғандарын реттеп, кітап қып жиғызбаған. Бір-екі бет қағазға жазып, ел қолына тарап кеткен. Көшіріп, жазып алып, қайсы біреулері жаттап алатын болған. Сол бытырап кеткеп өлеңдерді жинау, оны реттеу оңай болған жоқ. Пәленшеде пәлендей өлеңі, яки қара сөзі бар еді-ау деп іздеп тауып алатын болды. Немесе пәленше жатқа білуші еді деп сұрап алып жазып жүрді. Өлеңі мен қара сөзі бар деген адамдардың өзі жақсы сақтамаған. Керексіз етіп жыртып жоғалтқандары көп болды. Мысалы, өз көзім көрген бір жағдай:

Кәкітай бір күні мен Жидебайға барамын, сен маған ер деді. Екеуміз салт атпен жүріп отырып түс кезінде Абай қорасына жетіп едік, Кәкітай ол ауылға соқпай, Жидебайдың күнбатыс жағында мешіт, медіресе салып имам болып тұрған кішкене молланың баласы Махмұт молланың аулына тартты. Махмұт Кәкітаймен құрбылас болатын. Кәкітайдың алдынан шығып, атын ұстап, құрметтеп үйіне кіргізді. Союға мал әкеліп, шай қайнат деп әйеліне бұйырып жатты. Сонда Кәкітай:— әй, Махмұт, «Вадим» қайда? Әуелі соны алып кел,— деді. Махмұт сасқалақтап

абдырасын, сандығын ақтарып жүріп ортасы жыртылған 5—6 беттей тозған қағаз алып келіп, Кәке бар болғаны осы болды,— дегенде, Кәкітай:— бұл көп өлең болатын, не болды, кидің бе, міндің бе? деді. Махмұт:

— Үлкен ұят болды, мына Құтыш деген балам ойнап жүріп жыртын, жоғалтып тастапты. Өзім апарып берем деп сізге уәде еткен едім, бетім күйіп апара алмадым,— дегенде, Кәкітай ашуланып, қарайып кетті де:

— Әй, Махмұт, сені ел имам сайлап, бала оқытып, молла ғып жүр. Сен молла болмақ түгіл мұсылман емессің. Абай ағамнан көрген жақсылығыңды әкеңнен де көрген жоқсың. Құдайдан қорықпай, Абайдың «Вадим» сияқты зор еңбегін мына қараборбай балаға беріп жыртқызғаның не,— деді де жыртық қағаздарды бүктеп қалтасына салып, дайындан қойған тамағына қарамай, атына мініп Абай аулына жүріп кетті. Осы күні Абай жинағына кіріп, арты жоқ болған «Вадим» поэмасы әуелде көлемді, үлкен поэма екен.

1906 жылы жаз шығып киіз үй тіккенде Кәкітай Абылайша қос тіккізіп, Нұрсейіт молланы шақыртып алып:— Сен мына біз жинаған Абай өлеңдерін реттеп жаз-деп, оңаша қосқа отырғызады. Мұрсейіт асықпайтын, сұлу жазатын адам еді. Біріншісін тұтас екі бетке жазғызып, одан кейін бір жағын ақ тастап қайта көшіртіп, бір ай шамасында дайындатып алып Кәкітай Семейге өзі алып жүрді. Жол расхотына сатуға екі семіз ат, екі семіз түйесін әкетті. Кәкітай малын ақшалап алып, Омбы қаласына кеттім деп хат жазды. Одан кейін Омбыда бастыра алмадым, Қазан қаласына жүріп кеттім деп тағы хат жазды. Бір жұмадан кейін үйге телеграмма келді, Қазан қаласындағы баспаханалар басуға уақыты болмады. Сондықтан Петербург баспаханаларымен шарт жасастым. Тез 200 сом ақша перево́т ет деген. Айтқанындай 200 сом жібердік. Кәкітай бір айда қайта оралды. Корректорлық міндетін өз мойнына алатын болыпты. Ленинградтағы баспахана бір баспа табақ қағазға басып, Семейдегі Әнияр үйіне жібе-

ріп тұратын болды. Әнияр Кәкітайға жеткізіп тұрады. Кәкітай оның қатесін түзеп, қайта Ленинградқа жіберетін болды, одан тағы қайта басылып келіп, қайтып отыратын еді. Осындай сергелдеңмен жүріп Абайдың бірінші өлең жинағы 1909 жылы, яғни, үш жылда зорға жарыққа шықты. Ленинградтағы әріп терушілердің қазақтың сөзін ұқпауынан қатесі көп болды, толық түзеуге мүмкіндік болмады. Абайдың өмірбаянын қысқаша ғып Кәкітайдың өзі жазды.

Соған қарап Кәкітай Абайдың өмірінен білетіні аз деп ойлап қалуға болмайды, 24 жыл Абайдың жанында болған, барлық қызық-шыжығын бірге көрген Кәкітай Абай өмірі туралы көлемді еңбек жазған еді. 1919-шы жылы Совет өкіметінен қашқан «колчактың» әскерлері Кәкітайдың кілетіндегі 3 абдыра жиған кітабын, жазған еңбегін және Абайдың көп материалдарын өртеп жіберді. Сондықтан Абай өмірі туралы жазғандары жарық көрмей жоғалды.

Енді әкем Кәкітай айтып отыратын сөздерден есімде қалғандары.

Әкем Ысқақ 9 жасымда қырдағы моллаға ескіше оқуға берді.

Мен Абай ағамның Мағауия деген баласымен бір жыл туған құрдас едім, екі аулымыздың арасы жақын еді, екеуіміз бірге оқып, бірге ойнап, бір жатып жүретін болдық.

Абайды бар балалары аға деуші еді, себебі жастайынан балалы болғандығынан болуы керек.

Абай ағам бізден 2 жас үлкен Әбішті орысша оқуға жіберген еді, одан кейін Мағауияны, одан үлкен қызы Күлбәданды оларға қосып, қолында өлең айтып, ән салып жүретін жігіті Көкбайды Семейдегі орыс школынан оқытты. Мен де соларға еліктеп, орысша оқығым келіп жүрді, бірақ әкем дәулетім шағын деп қалаға оқуға жібермеді, көзім қызығып, лажым құрып жүрді.

Жаз демалысқа Әбіш, Мағауиялар қайтып келгенде солардың қасында боламын, олардың орысша сөйлескенін,

кітап оқығанын аса таңсық көремін, бір ауыз сөз болса да ұғып алуға құмарланамын.

Күз, август айында Әбіш, Мағауиялар Семейге оқуға жүрмекші болып жатқанда әкем Ысқаққа келіп:

— Әке, мені Мағауиямен бірге орысша оқытыңызшы? — дегенімде әкем:

— Балам, Семейде тұрып орысша оқуға көп расход керек көрінеді. Қолдағы малдың аз екенін өзің білесің, шамаға қарау керек. Қырдағы молланың оқуын түгел білсең де кем болмассың, — деді. Менің салым суға кетіп, Мағауияға келіп жағдайды айтып едім, ол барып Абай ағама айтты.

Мына Кәкітайдың бізбен бірге Семейге барып орысша оқығысы келеді, Ысқақ ағам оны оқытуға шамам келмейді депті, мүмкін болса, мұна да оқытсаңыз екен, — деп өтінеді.

Абай ағам Ысқақты шақыртып алды да:

— Мына Кәкітай ұғымтал, зерек болатын көрінеді, мұны орысша оқытуың керек, — деді.

Ысқақ баяғы даулеті аз, қолының шолақтығын айтты.

Абай ағам «онда сен оқыта алмайды екенсің, енді Кәкітайды мен бала ғып алып, Мағауиямен бірге оқытамын, бұдан былай Кәкітайда жұмысың болмасын, мен ие болдым» — деді.

Оған Ысқақ «өзіңіз біліңіз, мен оған не деймін, ерік өзіңізде» — деді.

Сол күннен бастап мен киім-кешегімді алып, Абай ағамның қолына келіп, меншікті баласы болдым.

Оқу уақыты таяғанда оқушы балаларды бір арбаға отырғызып, Семейге Абай ағамның өзі алып жүрді.

Нәуті дегеннің үйіне келіп түстік, Нәуті Қара Қоңдыбай екен, 3 бөлмелі ағаш үйі бар, жеке біреуін Абайға арнап жабдықтап қояды екен.

Әйелі Тоқбала тобықты жуантаяқ қызы екен, інісі Кәрім базарда ұсақ сауда жасайды, оның әйелі Бәтима Зай-

сан қаласындағы атақты саудагер Бидахмет Бүпкеннің қарындасы екен, өте пысық әйел.

Семейге келісімен, Әбіш өзінің бұрынғы оқып жүрген школына түсті, Мағауияға жолда суық тиіп, қатты ауырып, больницаға жатты.

Күлбадан «мен школға Мағауиясыз бармаймын» — деп, үйде жатып алды.

Көкбай школға жалғыз кетті. Мен Мағауияға тамақ апарып, күніне бірнеше рет больницаға барып, халін білін тұратын болдым.

Бір айдан асқанда Мағауия тәуір болып больницадан шықты, бірақ, енді, Семейде тұрып оқуға жарамайды, өкпесі қарайған деп дохтыр қорытынды жасады, сондықтан Мағауия қырдағы үйіне қайтты, одан қалмай Күлбадан да елге қайтты.

Абай ағам Әбішті орысша тіл үйренуіне жақсы деп орыс үйіне пәтерге қойды, Көкбай да басқа пәтерге шықты, сонда Абай ағам қасына мені алып қалды. Көшірлікке Мырзақанның Баймағамбетін ұстады.

Сол кезде Мырза мен Мамайдың ұрылары, бұзықтары Абайға неше түрлі пәле жауып берген көп арыздары Семейдің тергеу орындарына түсіп, тексеріліп, Абай Семейден рұқсатсыз басқа жаққа шықпасын деп, үй тұтқынығып қойған еді. Күніне ояз кеңсесіне бір уақыт барып, Семейде барлығына белгі қойғызады, одан басқа уақытта бос болады. Күні бойы ойдан-қырдан келгендер амандасып, әңгімелесіп босатпады.

Күн кеш болып, шам жаққанда, үйді оңашалап Абай ағам кітап оқуға кіріседі, оқу мезгілі өтіп кетіп, школға түсе алмай қалған мені қасына отырғызып, орысша «Азбука» оқытады, есеп жазғызады. Орыс сөздерін қазақшаға аударып, жазып беріп жаттатады, сол қалыппен май айына дейін Абай ағам Семейде болды. Мені қасынан шығарған жоқ. Сол 8 айда бірталай орыстың тілін, есебін, оқу, жазуын біліп қайттым.

Сол қыстай Семейде болғанда, Абай ағама үзбей Миха-

элис деген орыс досы келіп тұрды. Кейде оның қасына еріп Долгополов және Гросс деген адамдар еріп келеді, түн ортасына дейін әңгімелесіп отырып қайтысады, мен олардың сөзін түсінбеймін, Олар кеткен соң, Абай ағам мынадай жағдайларын айтады.

— Бұлар бір топ оқымысты, білімді, халық қамын ойлайтын, әділдікті көксейтін, көптің теңдігін қорғайтын жандар екен.

Сол істері патша өкіметіне қарсылық деп білген патшаның қолшоқпарлары, орталық қалада тұрса елді азғырады деп Сибирьге жер аударып, осы Семейге жіберген екен.

Абай ағам оларды құрметтеп, сөздерін ықыласпен тыңдап, дүние жүзінде болып жатқан талас-тартыстың жағдайын естіп-біліп, бұлар менің күншығысымды күнбатыс етті, дүниеге көзімді ашты деп отыратын еді.

Михаэлис бұрын Абайға бірнеше барып, қонақ болып қайтып жүр екен.

1884-шы жылы жаз айында, ел жайлауға шыққанда, Абай ағам аулына Гросс келді, ол кісінің мамандық қызметі халықтың әдет-ғұрпын, салт-санасын зерттеу екен.

Абай ағам Гроссті өзі ертіп жүріп, қазақ халқының, оның ішінде Тобықты елінің салтын, әдетін көрсетіп, ұқтырып жаздырды, одан кейін Тобықтыға көрші Керей, Қожакелді, Малдыбай, Матақ дейтін елді аралатып кел деп, Гросске Мағауия екеумізді қосып берді. Оның себебі-ол Керей елінің салты біздің Тобықты елінен өзгеше екен.

Одан кейін 1885 жылы жаз ортасында Абай аулына Долгополов келді, ол адамның мамандығы, адамның жаратылысын тексеруші екен.

Шыңғыс тауының сыртында көлденең Шаған деген өзеннің жағасында «Қоңыр әулие» деген үңгір тас бар, соған Долгополовты өзі ертіп апарады, қасына Мағауия екеумізді ертті.

«Қоңыр әулие» жал болып біткен ақ тас екен, сол тастың оң жақ бетінде, тастың орта тұсында бір адам сияр-

лық жарық бар, одан ары қарай жүрсең, кеңдігі бес жүз қойдың орнындай, биігі он метрдей қараңғы үңгір, одан ары жүрсең көлемі одан да үлкен тағы қараңғы үңгір, үңгірдің ішінде терең көл бар, суы мөлдір, арғы шетіне көз жетпейді, бір қалтарыста, кереует сияқты тастың үстінде адам бейнелес қара тас жатыр, сол жатқан тасты надан ел «әулие» деп санап, оған ақтық байлап, түнейді екен.

Сол үңгірдің ішіндегі тасқа келгендер түгел атымызды, жөнімізді, келген мезгілімізді жазып кетті.

Сол тастың алдындағы жотада үш бөлек қойылған үш жүздей адамның бейіті бар, тегіс таспен сандықтаған, олардың басына биікше тас орнатып, оған Шыңғыс хан заманындағы әрбір руға, белгіге берілген таңбалар салынған, ай таңба, шөмші, тұяқ, кілт, тағы сондай көп таңбалары бар.

Долгополов оған қатты назар аударды, түгел жазып алды және сол көп адам бір мезгілде өліп қойылған деп білді, қабырдан сыртта жатқан адам сүйектерін көріп, бұлар қазақтың бұрын осы жерді мекендеген адамдарының сүйегі болар деп шамалады.

Сол сапардан қайтқаннан кейін Долгополовқа Мағауия екеумізді қосып, Бақанас өзенінің бойындағы үңгір тастарды аралатып көрсеттіреді. Олардан да Долгополов көп нәрселерді көріп, жазып алған еді.

Абай ағам Семей қаласында ашылған музейге қазақ халқының ертеден қолданып келе жатқан заттарын көрмеге қоюды мақсат етіп, музейдің басқарушыларымен келісіп, мынадай заттарды жиғызып апартып берген еді.

Қазақ киіз үйлерінің жабдықтары: алаша, сырмақ, түскиіз, үй ішіне төсек-аяқ, жүк-аяқ, санадал, қалмақ-бас дегендерді, олардан басқа қобыз, домбыра, кісе-белдік және ұста саймандары, көрік, төс, балға, соғыс құралы: найза, айбалта, шоқпар, шиті-мылтық, бұлардан басқа да талай түрлі заттар, ең ақыры қазақ істейтін тағам құрт, ірімшік сияқты заттарды да апарғызады, заман өзгеріп отырады, кейінгі ұрпақтар өткен замандағы ата-бабаларының қан-

дай өмір сүріп, қандай зат қолданғанын көруі, білуді керек етеді, сол үшін музейде сақталуы керек. Ол жоғалмайды, — деген еді.

Жоғарыдан басқа да Кәкітай Абай туралы көп әңгімелер айтқан еді, әзірше есте қалғаны осымен аяқтай тұрамын.

1958 жыл.

УӘСИЛА АБАЙ ҚЫЗЫНЫҢ ЕСТЕ ҚАЛҒАНДАРЫ

Мен Абайдың Мағауия деген ұлынан тудым. Мені бір жасқа толмай-ақ әкем (Абай) асырап алып, Ділдә деген бәйбішенің баурына салыпты. Сонан мен Абайдың баласымен деп, Абай менің балам дейтін болды. Мен де, басқа балалар да Абайды әке дейтін едік. Әкем өлгенде мен 13 жаста едім. Алайда, әкемнің түр-түсі, отырыс-тұрысы, бізге, балаларға айтқан нақылы әлі көз алдымда тұр.

Жаздың күні әкем американ дейтін көзелден кебіс, мәсі, қара драптан шалбар, ақ репстен бешпет, желетке, басына тақия, оның сыртынан дөңгелек елтірі бөрік киетін. Атқа мінгенде мәлескеннен шапан киетін, жағасын бархытпен қайыратын, тобықты еліне көп таралған үлгі осы қайырма жаға шапан еді. Үйде ақ жолақ, жібек көйлек-дамбалмен отыратын, Шымқай ақ көйлек кимейтін.

Қысты күні саптама етік, шалбар, бешпет, желетке сыртынан мәуітімен тыстаған түлкі ішік, түлкі тымақ киетін. Ауылда жүргенде әдемі сары тон киетін. Жағасына, айнала етегіне қарай құлын терісін ұстайтын.

Ауыл көшетін күні әкем ұраңқайға жататын (үш қанат киіз үй), ел жүкті артып болғанда тұрып шайын ішіп, тамақтанып атқа мінітетін. Ұраңқайды тез жығып, үш түйеге артып, басқа көштен бұрын апарын қондырып тігіп қоятын. Әкем көштен бұрын озып келіп, ұраңқайға түсіп жайланатын. Балалары да, ауыл адамдары да әкем үйіне келіп түсіп, тамақ ішіп жайланатын. Сол кезде басқа үйлер

де тігіліп болатын. Әкемнің ұраңқайын тігетін, қызметін істейтін кішкене Оразалы деген жігіт пен Башей дейтін көршісінің әйелі еді.

Қазірде Башейдің әйелі, балалары бар. Шыңғыстау ауданында «Бидайық» колхозында тұрады.

Әкем балаларды жеті жастан сегізге шығарында оқуға беретін, еркек балаларымен қабат қыздарын да оқытатын. Мен де сегіз жасқа шығарымда оқыдым. Ол кезде молда балаларға дін оқуын оқытатын, қазақ тілінде кітап жоқ болатын. Сондықтан балаларың ойы, дүние тануы кемсін болады деп әкем көп айтып жүрді. Әлі есімде, бір күні біздің оқып отырған үйімізге әкем келді. Әдеттегідей бәріміз орындарымыздан тұрдық, әкем айнала қарады да: отырыңдар, — деді. Біз отырып жайғасқан соң, молдаға қарап: балаларға мына бір кітап әкелдім, осыны көшіріп, көбейтіп, бала басына бір-бірден таратып бер. Бүгіннен бастап осы кітапты қоса оқыт, — деді. Біз қуанып кеттік, әкем үйден шыққан соң, молда әлгі кітапты алды да, бас жағын оқыды, кітап қолжазба екен. Біз ол кітапты көшіріп алып, оқи бастадық. Басқа кітаптарға көп көңіл бөлмейтін болдық. Өйткені, бұл жаңа кітаптың тілі ұғымды, сөзі түсінікті, ыңғай ақыл айтып отыратын жақсы кітап болды. Кейіннен байқасам, сол кітап әкемнің «Ғақлия» атты қара сөзбен жазылған кітабы екен. Біздің молдадан бұл кітапты естіген басқа молдалар келіп көшіріп алып, өз шәкірттеріне оқытып жүрді.

Әкем балалардың оқып біліп алуына көңілін жиі бөліп отыратын. Біз сабақтан шыққанда не өз үйіне шақырып алып, не ортамызға келіп әңгіме айтатын. Әңгімесі өте қызық болатын. Орыстың Пушкин, Лермонтов деген ақындарының атын 9 жасымда тұңғыш рет әкемнің аузынан естідім. Әкем әңгімені өте қысқа айтатын және ұғып алыңдар, ұқпағандарыңды сұрап алыңдар, — деп отыратын. Әкемнің әңгімесінің қызықтылығы, түсініктілігі сондай, біз бір естігенімізді ұмытпаушы едік. Егер бір бала әкемнің әңгіме айтқан күнінде болмай, ести алмай қалса, әкем

ол баланы келесі бүр күні шақыртып алып, біздің біреу-мізге кешегі естіген әңгімені мынаған айт деп айтқызып, өзі тыңдайтын еді. Сондықтан да біз әкемнің аузынан естіген сөзді бұлжытпай ұғуға міндетті сияқты едік.

Әкем балалардың сұрауларына қолма-қол жауап беретін, ол балаларға өте кішіпейіл еді. Кейде біздің кішкентай, болымсыз сұрауларымызға да зор мағына беріп, талдап түсіндіретін.

Жігітек дейтін елде Қорамжан деген кісі болды. Қорамжан тілге шешен, айтқыш кісі екен. Өзі кедей еді, ұрлық істейді екен. Бір күні әкем Қорамжанды шақыртып алды. Қорамжан сәлем беріп кіріп келді. Үйде кісі көп еді.

— Абай аға, сіз шақырған соң келдім, — деді Қорамжан.

Әкем Қорамжанға қадала қарап қалды. Үйдегілер де Қорамжанға қарады. Аздан соң әкем:

— Сенен бір нәрсе сұрайын деп шақырдым, бересін бе? — деді.

Абыржып қалған Қорамжан алыңыз-алыңыз дей берді. Жалғыз атынан басқа түгі жоқ Қорамжаннан не сұрайды екен деп, басқалар таңырқағандай болды. Әкем Қорамжаннан көзін айырмай қарап отырды да:

— Маған ұрлығыңды берші, — деді.

Қорамжан төмен қарап кетті де:

— Жоқшылықтан ғой, Абай аға, енді қояйын, аштан өліп, көштен қалмаспын, — деді.

— Ой, шіркін, осы елде сенен басқа кедей жоқ па, сол кедейлердің бәрі бірдей ұры ма? Онан да бала күнімнен алған тәрбием, үлгім еді десеңші. Қазір осы ауылдан 3—4 түйе ал да, үйінді көшіріп кел. Ұрлыққа қош айтысып кел, — деді.

Сол күні Қорамжан көшіп келді. Ол ұрлықты мүлдем қойды да, ел сөзіне араласып, қабырғалы, инабатты адам болып кетті. Әкем Қорамжанды талай-талай дауға, ел арасының бітіміне жұмсады. Біздің ауылға келген соң Қо-

рамжан ұры атағынан құтылып, адам деген атаққа ие болды.

Бір күні ауыл көшіп-қонып жатыр еді. Біз Қорамжанның үйінің жанында ойнап жүр едік. Қорамжанның бір келіні үйдің бауын «байла» деудің орнына «жапсыр» деді, бірдеме «түсіп қалып еді» деудің орнына «қонып қалды» деді. Біз өзіміз естімеген жаңа сөздерге таңдандық. Кешке естігенімізді әкеме келіп айттық.

Әкем былай деді «Бір адамның, не бір елдің бір үлкен адамының атымен аттас болса, сонда ол адамды, не сол заттың атын атамайды да, жалған ат қойып алады. Мысалы, өзіңнің үлкен атаң Құнанбайды халық «тәте» деп атаған. Кеңгірбайды «Қабеке» деп атаған. Жас әйелдердің «әтиім», «сылқым», «ортаншым», «тетелес» «кішкентай», «төрежан» деп қайындарына, аталарына жалған ат қойып алуы да сол ғұрыптан шыққан, әдепті болудан шыққан сөз.

Ал Қорамжанның келінінің бауды «байла» деудің орнына, «жапсыр» дегені, «түсіп қалды» дегеннің орнына «қонып қалды» дегені бұл әдепті болудан, үлкен-кішіні сыйлаудан, келіншек болғандықтан, ата-наларының атын атаудан ұялғандығынан шыққан емес, олар жігітек дейтін ел болды. Жігітектің ұрылары көп болады. Сондықтан олар ұрлыққа аттанғанда, артында қалғандары тілеуін тілеп отырады. «Ұры қолға түсіп қалды» деген жаман сөз. Сондықтан «түсіп қалды» десек, аттанған ұрыларымыз қолға түсіп қалады деп, «қонып қалды» деп сөйлейді. Ұрыны қолға түссе байлап қояды, сондықтан «байла» деудің орнына, «жапсыр» дейді. Олар мұны ырым қылып айтады. Міне, содан Қорамжанның келіні жаттығып, дағдыланып кеткен сөзін айтып жүр. Енді ол ондай сөзді айтпайды, ұрлыққа аттанбайды және ұрлық істейтін ауылдармен көрші болмайды. Сендер балаларын өздеріңе жақын тартып, оқуға шақырыңдар, тату болыңдар», — деді.

Қай бала екені есімде жоқ, бір бала отырып, Қорамжанның Қатпа деген баласы таз екен, маңына барсақ, ба-

сынан ірің ағып тұрады,— деп жеркенгенін айтты. Әкем әлгі балаға қарады да, қазір Қатпаны шақырып кел,— деді. Қатпа бойшаң, көзі үлкен, қатқан қара сирақ бала еді. Басының бөркі қалмаушы еді. Сөйлегенде тілі мен ернін жалап, жыпылдап сөйлеуші еді. Ол қол қусырып, сәлем беріп үйге кіріп келді де, босағаға тұрып қалды.

— Сен кімнің баласысың?— деді әкем.

— Қорамжанның баласымын.

— Атың кім?

— Атым Қатпа.

— Неге Қатпа деп қойған?— деді әкем.

— Қайдан білейін, туғанда арық, нашар болып туып-пын, содан Қатпа дей салыпты,— деді бала ұялыңқырап.

Әкем қасына шақырып алды да: балам, күн ми қайнаған ыстықта бөркенді неге тастамайсың?— деп еді, бала екі қолымен бөркін баса беріп, басым ауырады деп есікке қарай жалтақтады. Әкем жылы шыраймен:— Қорықпа, балам, сенің бөркіңді ешкім алмайды, басың қашаннан бері аурады, қотыр түскелі көп болды ма?— деп сұрады. Бөркін біреу жұлып алып, басының тазын көріп жұрт күледі екен деп қысылып отырған Қатпа, бөркінді ешкім алмайды деген соң, бойы кеңіп қалды.— Өзім есімді жаңа-жаңа білген кезде басыма қотыр түсті,— деп жауап берді. Қатпаға қымыз, бауырсақ бергізді, содан кейін, балалармен ойнап жүре бер, ұялма деді. Артынан әкем Семейге жүрді, өзімен бірге Қатпаны да ала кетті. Қатпа қалада екі айдай жатты. Әкем қайтып келді. Біз Қатпа қайда дегенімізде, Қатпа қалада оқып жүр,— деп күліп қойды. Сол жылы күзді күні Қатпа қаладан келгенде, басы құлантаза болып жазылып келді. Және ол бөріксіз, жалаң бас жүретін де болды. Оны ешкім таз деп күле алмайтын да болды. Сол Қатпа кейіннен әкемнің жақсы көрген адамының бірі боп кетті. Адал, таза, бір сөзді пысық жігіт еді. Қатпа Шыңғыстау ауданындағы «Бидайық» колхозында тұрады¹.

¹ Қатпа 1943 жылы өлді.

Әкем еркек балаларымен қабат әйел балаларын да оқытатын. Күлбадан деген кенже қызын Семей қаласына орысша оқуға жіберді. Үш жылдай оқыды. Бірақ ағайын-туысқандар Абай еркек балаларымен бірге қызын да шоқындырып жүр деп, неше түрлі өсек таратты. Үш жылдан кейін Мағаш ағам оқуға барарда Күлбаданды ертпей тастап кетті. Әкеме:— балаң сабақты жөндеп оқи алмай жүр, өзі ұқпайды, маған бөгет болды,— деді. Бұл оқиға әкеме бір үлкен қайғы болып жабысты.

Әкем көбінесе таңертең ерте тұрып жазу жазып, не кітап оқып отырушы еді. Түнде қонақтар мен үй адамдары жатқан соң, өзі жеке отырып оқитын, не жазатын, біз әкем ыңғай хат жазып отыра ма, болмаса құран оқып отыра маа деп таңданушы едік. Кейіннен білдік, әкем өлең жазады екен әрі кітап оқиды екен. Үйде қонақ болса, не бір жаңалықты хабар болса, ондай уақытта кітапта оқымайтын, жазуда жазбайтын, қызмет уақытында өте тыныштықты жақсы көретін.

Март айы туып, қар кете бастағанда, киіз үй тіккізіп, жылы күні түскі тамақты киіз үйде отырып ішетін, әкемнің бір қадеті күнде түскі тамақтан кейін, екі сағат мөлшері жатып ұйықтап алатын. Бірақ ұзақ жол жүрсе де, түнде көп отырып, ерте тұрса да, шаршадым деп, не әңгімеге, не жұмысқа ерінбейтін еді. Және қонаққа, жолаушыға ренжіген пенде емес еді. Кісі де босатпайтын, сонда да қонақтың, кісінің көп келгенін жақсы көретін, әсіресе сый кісі, ақын, әнші, күйші, өнерлі, құсбегі, үйші, ұста, ертекші келсе, бір жасап, масайрап қалатын. Мен ес білгенде, Қаракесек Мауқай ақын, әнші, күйші Мұқа, әнші Мұқаметжан (туысқаны), әнші Әлмағамбеттер қасында көп болды.

Мен әкемнің өлімін еске алғанда, еріксіз көзіме жас келеді. Жүрегім елжіреп кетеді. Әлденеге бойым тітіркенеді. Расында да әкем өлген жыл біздің ауылда өте ауыр жыл болды. Біз бір жыл жылаудан көз аша алмадық. «Ой, ба-

уырымнан» құлағымыз ашылмады. Біз бір жылда үш үлкен өлім көрдік.

Менің 13 жасар күнім еді, ауыл қорадан (Ақшоқыдан) көшіп «Есігіміз» деген жерге қонды. Әкемнің ең сүйікті баласы Мағауия көптен ауру еді. Сарылған аурудан сарғайған жүзінің қайғысы әкемді де, басқа балаларды да жүдетіп еді. Ақыры айналдырған ауру Мағашты (Мағауия) алды. Бұл өлім бәріміздің қабырғамызға батты. Мағаштың жетісін берген соң, ауыл көшті. Ауыл көшкен күні еркек-әйелдің бәрі бейіт басына барды, жылады-сықтады. Әкем өзінің жолдасы Баймағамбетпен екеуі бейіт басында қалыпты. Түс ауа ауыл қонған соң әкем келді. Ол кісінің өңі қашып, әлсіреп келді. Келісімен жатып қалды.

Сол күннен бастап сөз бен әңгімесі де азайды. Кітап оқи берді. Ауыл үдере көшіп сыртқа (жайлауға) шықты. «Қырық ошақ» деген жерге көшіп қонды. Мағаш ағамның қырқы толған жоқ еді, бірақ әкем асықтырып, елге хабар айтқызды да, қырқын үш күн бұрын бергізді. Қырқын беріп, елдің алды тарап, арты тарамай тұрып, біз әкем ауырып жатыр деп естідік те, үлкен үйге бардық. Барсақ, үйдің ортасынан жер төсек салып, соған жатқызыпты. Әкемнің көзі жұмулы екен, біз барған соң көзін ашып, сөйлемек болып еді, сөйлей алмады. Сол күні көрші Дағанды болысындағы Бөжей дейтін қазақ докторын әкеліп еді. Ол бір ақ дәрі берді. Дәріні көрді де, әкем ішпеймін деген ишарамен басын шайқады. Үш күн ауырып, Мағаш өліміне қырық күн толған күні, таң ата дүниеден қайтты. Әкем өлген соң біздің жарқырап тұрған күніміз сөнгендей болды. Амал не, жылау үстіне жылау болып шулап қала бердік. Әкемнің артында қалған жөн білетін естияр баласы Ақылбай мен Тұрағұл еді. Олардың да иығы түсіп кетті. Ауылдың шаруасын, елдің сөзін Кәкітай деген інісі басқарды. Елдің үлкен адамдары жиналды. Абай бір ғана Тобықтының Абайы емес, бүкіл қазақ халқының Абайы еді. Сондықтан Абайдың қырқын Семей қаласына апарып

береміз. Халықтың көпшілігі қатынасын деп байласты сөзді.

Ел бауырға түсе, 40 арба қымыз, қырық бие алып Семейге барды. Естуімше, Семейде үлкен бір мешіттің ішінде күндіз көп адам шақырып қырқын беріпті. Сол күні түнде сағат 12-де Абайдың артында қалған Ақылбай деген баласы төсекке жатысымен қаза тауыпты. Ақыл ағам өлген күні ел жаман қысылыпты. «Апырай, Абайдың өзі бас болып, арасына 40 күн салып өлетін болды ғой» денті. Бұл үш өлім елді өте күйзелтті.

Міне, біздің ауылдың басына түскен үш өлім осындай еді. Әкемнің өлгені жанға сондай батты. Әсіресе, әкемнің бір сөзі есіме түседі.

Мағаш (менің туған әкем) өлгенде алты бала қалдық, ең үлкені мен едім, бірақ мен әкемнің баласы болып кеткенмін. Мағаштың өліміне басы әкемнің өзі болып егіліп отырғанда, біздің дәтіміз шыдай ма, бүкіл балалар жылап жатып алдық. Бір күні әкем шақырды деген соң келдім. «Сен кімнің баласысың?» Мен «Сіздің балаңызбын» дедім. «Менің балам болсаң, Мағаш өлді, жетім қалдым деп жылама. Мен тірі тұрғанда жетімдік көрмейсің. Мен өлген күні ғана жетім боласың. Жылағанмен келмейді, өзің жүдеп кетесің», — деді. Әрине, әкем тіріде жетім болады екеміз деп ойлағанымыз жоқ. Мағашты қимағандықтан жыладық. Сорымыз қайнап, әкем өліп қалды. Енді жетімдіктің торына қамалдық. Бір күні өзімді тәрбиелеген үлкен шешемнің қасында отырып, әкемнің сөзі есіме түсіп, былай деп жыладым:

Мұндай да ажал көрдің бе?
Тонаудан бір күн тынбаған,
Мендей де қарып бар ма екен,
Бақытының оты жанбаған,
Қызықты дәурен өмір жоқ,
Дүние болды тар маған.
Сізсізде маған жарық жоқ,

Өзгеге мейірім қанбаған.
Артында қалдық көп жетім,

Жазып алған: *И. Матақов.*

АБАЙДЫҢ КЕЛІНІ, ӘУБӘКІРДІҢ ӘЙЕЛІ КАМАЛИЯНЫҢ ЕСТЕ ҚАЛҒАНДАРЫ

Мен Абайдың кенже інісі Оспанның үйіне, Еркежан бәйбішенің қолына келін болып түстім. Еркежан бәйбішені Абай әйелдікке алып, інісінің үйіне кірген екен. Мен Абай отырған үйге келін болып түскеніме өзімді бақыттымын деп санадым. Мен қазақтың басқа келіндеріндей қайнагадан қайырыла қалатын, өнеден еңкейе қалатын, жасы үлкеннің бәрінен жасқанатын, ертеден кешке дейін келіп жатқан қариялардың бәріне тізе бүгіп, сәлем ететін келін болғам жоқ.

Мен түскеннен кейін әкем шақырып алып: қарағым, Камаш (Камалия) ата-енені сыйлау, үлкенді қадірлеу-бетін жауып ұялып, тізе бүгіп сәлем етіп, жан біткеннен жасқаншақ болудан басталмайды. Алдымен менің өз алдымда бетінді аш, сәлем етпей-ақ, осы үйдің ішінде өзіңнің оң жақта жүргеніндей, қаймықпай жүре бер. Мына Еркежан екеуімізді, ата-ене деп қарама, әке-апа деп қара, менің тілегім осы, — деп, өз алдында менің басымдағы желегімді алғызды. Сол күннен бастап мен оң жақтағымдай еркін жүретін болдым. Біздің ауылдың үлкен-кішісі Абайды әке деп атайды екен. Сондықтан мен де әке деп атайтын болдым.

Тойшыбек, Бейсембі дейтін ақсақалдар Абай келіндерін бетімен жіберіпті, сәлем етпейді екен деп сөз қылды. Бір күні сол Тойшыбек мен Бейсембі келіп еді, кәне, менің келіндерім туралы не деп жүрсіндер, деп әкем дүрсе қоя берді. Тойшыбек те, Бейсембі де үндей алмай қалды. Өздерің менің үйіме келін болып түссеңдер, ми қайнаған ыстықта кимешек-шаршының сыртынан қалың жібек салы жауып,

беттеріңді ашқызбай, ертеден қара кешке дейін келіп жатқан елге сәлем істетіп қойсам қайтәр едіңдер? Келін — өзіңнің балаңның жан жолдасы емес пе? Оның балаңнан қанша өзгешелігі бар? — деп ұялтты.

Әкемнің киімдерін мен тігетін едім. Жаңа киім тігіп жатқанымызда қасымызға келіп, тігіліп жатқан киімді көріп, тігісі жатық, жақсы екен, үлгісі сұлу, ұнамды екен деп мақтайтын, сол киімді киген соң балаша мәз-мейрам болып қуанатын. Әкем кербез емес еді, бірақ киімді өте таза ұстап киетін, киімің ескі болса да таза болсын, сыны кетпесін, деп ақыл айтып отыратын.

Жаңа үлгімен істелген, сұлу киімнің үлгісін Тобықтыға біздің ауыл таратты. Әкемнің балалары ескі киімдерді орысша-татарша киетін. Шолақ бешпет, сым-шалбар, әмерикан етікті ең алдымен біздің ауылдың жастары киіп еді. Ал, әкем жаңа киімдердің үлгісіне қарап өздерің де осындай киім тігіндер деп бізге ақыл айтатын. Басында, орысша киімдерді елдің кәрілері жек көретін еді, бешпеті кеудесін қысып тыртитып, аяғын қарашы, қаздитып, мынау Абай өзі шоқынғанымен қоймай, балаларын да шоқындырды-ау, мына киімді кигенде балалар таз тырнаға ұқсап тұрады екен, деп күлетін. Кейіннен орысша-татарша киімдердің жеңіл екенін, жүріп-тұруға ыңғайлы екенін көрген соң, жастардың көбі орысша бешпет, шалбар тіктіріп, сықырлауық етік алдырып киген соң, қарттардың да көзі үйренді. Жаңа үлгімен істелген киім көңіліне қонды. Бірер жылдан кейін қазақ халқының өзінің төл киіміндей болып кетті.

Әкеме сәлем беремін, амандасам, ақыл сұраймын деп те, не болмаса ел арасының басқа бір жұмысымен де келушілер өте көп болатын. Ал, басқа ел адамдарымен қабат, өзіміздің елдің адамдары да көп келетін. Әкемнің бір әдеті, қандай жұмыс істеп отырса да, үйге кіріп келген кісіге жалт қарп, шаруасын сұраушы еді. Жұмысы асығыс болса, қолма-қол бітіріп жіберетін, жұмысы асығыс болмаса, тамаққа қарататын және әкем біреуден әңгіме сұраса,

егжей-тегжейіне жетіп қазып сұрайтын, Сөйлегенде сөзі сақ-сақ етіп отыратын, ашық, анық, қатты сөйлеседі. Артық сөз сөйлемейші еді. Сөзі қысқа, ұғымды болушы еді, Үлкен болсын, кіші болсын, біреудің сөзінде, отырыс-тұрысында, киімінде бір мін болса, сол жерде бетіне айтушы еді. Сынап отырушы еді. Әкемнің отырған үйіне келіп жантая кеткен жастарға: немене, шаршап келдің бе? Барып төсегіңе жата ғой, — дейтін. Сондықтан келушілер отырғанда, тұрғанда, сөйлегенде аңдап, өзін-өзі байқап отыратын.

Бір күні үйге Бұланбай деген бір ақсақал келді. Әкеммен сәлемдесіп болып төр алдына отырып еді. Әкем: Бұланбай, түрегелші деді. Бұланбай сасқалақтап қалып ұшып түрегелді. Әкем қасына шақырып алды да, Еркежан мына Бұланбайға екі қойдың терісін әкеп берші, байқұстың қойы аз еді, тонының етегі қысқарып кетіпті, үйіне барған соң жалғатып алсын деді. Біз түсіне алмай қалдық. Бұланбайдың мың жарым қойы бар еді. Байқасақ, ол ішінен ұзын қара шапан киіпті де, сыртынан сары тон киіпті. Тонының етегі шапанынан бір қарыс қысқа екен. Бұланбайды қайтадан шешіндірді де: тоныңды ішінен, шапаныңды сыртынан киші, көрейік деді. Бұланбай қайта киініп еді, әкем айнала қарады да, міне, өзіңе-өзің қарашы, әрі сыртың бүтін, әрі ішің жылы, көлденең қараған адам сенің киіміңе күле алмайды. Қысты күні шапан аязды да жібермейді. Ал, тоныңды аяз қысып, қатырып бойыңды суық алып, тез тоңасың. Ең болмаса қолыңдағыны ұқсатсаңшы, енді шешініп отыр да, келген жұмысыңды айта бер, — деді.

Әкем біздің ауыл арқылы бүкіл тобықты елінің тұрмысына көп жаңалықтар кіргізді. Соның бірі үй ішінің мүлкі мен ыдыс-аяқтары еді. Мысалы, асадал (шкаф), матадан жасалған үлкен дастархан, кенеп орамал, құлақты шыныаяқ, самауыр, сағат тағы басқа заттарды ел біздің ауылдан көріп, содан кейін қаладан алғызатын.

Абай өмірін оқығандар білетін болар. Абайдың үшін-

ші атасы Ырғызбай деген кісі төрт ағайынды (Ырғызбай, Көтібақ, Топай, Торғай) болыпты. Бертін келгенде (әкем заманында) бір жиналыста Ырғызбайдың Сқақ деген жігіті: Ырғызбайда 5 сағат, Көтібақта қос сағат, Топайда бір сағат, Торғайда жоқ сағат депті. Өйткені, бір старшын Торғайда бір сағат жоқ екен. Торғайдан атқа мініп, ел сөзіне араласып, пысық атанып жүрген Әмірге, Кенжеқұл деген жігіттерін кемсініп айтса керек. Келесі күні Әмірге мен Кенжеқұл Семей қаласына кісі жіберіп, екі сағат алғызып салыпты. Жаңалыққа ел бір жағынан шын құмар болса, екінші жағынан намыстанып, менде де пәлендей нәрсе болсын деп, бәсекемен алғызады екен. Сол сияқты тарантас арба да көп жайылды. Әкем бағзы уақытта пәуеске арбамен жүретін. Бәйбішелері де арбамен жүретін еді. Оны көрген басқа бәйбішелердің де қолы жеткені арба алғызып мінетін болды. Ыдыс-аяғын асадалға қоятын болды. Бұрынғыдай кереуеттің астында не жатса да шаңтозаң болып жатпайтын.

Әкем жесір әйелге, жетім балаға қатты қарайласатын. Бір күні Мәтібала дейтін жас әйел келді. Ол әкеме қарсы қарап отырып, көзінің жасын моншақтап жіберді де ауыр күрсініп алып: менің күйеуім өлгеніне бір жыл толып еді. Жасым 23-те, жалғыз еркек балам бар. Туысқандар мені әмеңгерімсің, бірімізге тиесің деп тыныштық бермей жатыр. Мен байға тимеймін, маған көз қырыңызды салыңыз. Басымды талқыға түсірмеңіз. Ағажан, алдыңа арыз айта келдім.— деп тағы жылады. Әкем әлгі әйелдің бетіне бажырайып қадалды да қалды. Аздан соң, су алғызып, әйелдің бетін жуғызды. Қымыз бергізді. Бұл әйел Топай дейтін елдің Бітімбай деген адамының жесір әйелі екен. Әкем сол елдің басты адамдарына хат жазып берді де: енді ешкім тимейді, үйіңе қайт, баланды тәрбиелеп өсір де, шаруаңа ие бол,— деді. Әйел қуанышпен қош айтысты.

Ата жағынан әкеме жақын, Темірғали дейтін біреу де Ақбордақ дейтін жесір жөңгесін алам деп зорлық істеп,

қараңғы үйге қамап қойыпты. Әйел қамаудан қашып, әкеме келіп, басына бостандық алды. Ақбордақ Мамай дейтін елдің Әділқа дейтін бір кедейдің қызы еді. Әкем әйелдің өтініші бойынша, бар мүлкімен өзінің әкесіне жеткіздіріп салды.

Мен әкемнің бір-ақ рет ашуланғанын көрдім, оқиға былай болды. Әкемнің жолдасы, ертекші Баймағамбет Солтанбек дейтіннің қызын Тілепалды дейтін әйелдікке алған. Әкеммен көрші болатын. Қыстың күні, іңірде әкем кітап оқып отырды, біз әңгімесін тыңдап отыр едік. Жан даусы шырқырап шығып, бет-аузы қызыл жоса қан болып Баймағамбеттің әйелі кіріп келді. Біз шошып кеттік. Келе сала өлтірді, өлтірді,— деп жығылды. Қарасақ, әйелдің тамағынан, бүйірінен пышақ салыпты. Қолма-қол дәрі жаққызып, байлатты. Әкемнің өңі сұп-сұр болып, ашу қысып тұр екен. Сейітқан деген жігітке қарады да: қазір Баймағамбетті тауып әкел деді. Жігіт Баймағамбетті ұстап алып келді. Шошалаға апарып, кісен салғызып, қаматып тастады. Бірақ ол түні адаммен сөйлеспеді, кітап оқып отыра берді.

Әкем қызықты, думанды өте жақсы көретін. Өз заманында ел аузына ілігіп, атағы шыққан әнші, күйші, өнершілердің әкеме келіп өнерлерін көрсетпегені кемде-кем-ақ шығар.

Әлі есімде, Қарқаралы жақтан Мауқай дейтін әнші келді. Ол әншілігімен қабат тамаша артист еді. Мауқай отырған үй той күнгідей ұлы думан болып жататын. Мауқайды бір жыл ұстады. Көп сый-сияпатпен қайтарды. Өзіміздің елден Маякеңнің Мұқаметжаны (әнші), Әлімқанның Мұқасы (күйші), Ағашаяқ (күлдіргіш, әнші), және сыбызғышы Қияспай әкеме жиі-жиі келіп, өнерлерін көрсетіп отыратын. Бұлар келгенде әкем бір жасап қалатын. Балаларын жинап алып ән, күй тыңдатып, ол ән туралы өзінің пікірін айтатын. Сондықтан да әншілер әкемнен әннің кемшілігін сұрап, түзетіп алып отыратын.

Әкем ән де салмайтын, домбыра, скрипка да тартпайтын. Бірақ өзі ән шығаратын. Әкем әндерін халыққа көп таратқан әншінің бірі — Мұқаметжан.

КӨКБАЙ АҚСАҚАЛДЫҢ ЕСТЕЛІГІ

Абаймен алғашқы рет жақындасып кетуім ел ортасында болған бір сиездің үстінде басталды. Ел ішінің ақы алысып, ақы берісіп жатқан сиезі еді. Мұны өткізуге Семейден Лосовский деген уез келіп еді. Сол бір ісімді жақтырмай, мені ел кісілерінің ортасында тұрғанымда стражник (атарман) жіберіп, жазаламақшы болды. Әлгілер ерікке қоймай, әкетіп бара жатқан соң, қасымда еріп жүретін өлеңшіл жігіттерім бар еді, солардың біреуінен Абайға бір ауыз өлеңмен сәлем айтып жібердім. Ол кезде ән салып, өлең айтатұғым, қасымдағы жолдастарым да сондайды әдет қылатын.

Уезге әкелген соң Абай да келді де: — «жазығы не?» — деп, істің жөнін сұрады. Содан кейін Лосовский: «Бұған біреу басшылық етіп, тәрбиесіне алмаса, мына елдің ортасында арызқой, пәлеқұмар болып бұзылғалы жүрген адам, сен тәрбиеге алып, міндетті болып түзетемін десен берем. Әйтпесе жазаға ұшырайтын ісі бар» — деді.

Абай маған кепіл болып алып шықты, осыдан кейін Абайдың жолдасы болдым. Жолдастығым 25 жылға созылды.

Жаңағы оқиға 1880 жылдардың шамасында болып еді. Содан кейін қыс болсын, жаз болсын, Абай ел араласа-қасында жүріп, ауылына келсе — үйінде бірге жатып, айырылыспайтын болдық. Абайдың қасында ай жүріп, ай жарым жүріп келіп, бір әредік толас болғанда ғана өз үйіме бір жұма, көп болса он күнге рұқсат алып келіп, артынан қайта барамын.

1880 жылдан бастап 1886 жылдарға шейін Абай әрбір өлеңді жазып жүрді. Бірақ бұл уақытта сөздерінің барлы-

ғын Көкбай сөздері деп жүргізді. Кейін Омбыда «Дала уалаяты» мен «Серке» кәзеті шыққанда, бірер өлеңін тағы да менің атыммен жіберді. «Сорлы Көкбай жылайды, жылайды да жырлайды» дегенді менің атымнан айтып еді.

Осы қал 1886 жылға шейін келді де, сол жылдың жазында ел жайлауға шықты. Абай аулының ең өрістеп барып, орнықпақ болған жайлауы «Бақанас» өзенінің бойы еді.

Көш жүріп кетті, біз Абаймен бірге бірнеше кісі болып артынан келдік. Осы жылы Абай аулында доктор Долгополов та қонақ болды. (Ол 80-жылдарда Петірбордан айдалған орыс халықшылы еді.) Ауыл Бақанастың бойындағы Көпбейіт деген жерге қонып жатыр екен. Абай қонып жатқан ауылды көріп, осы суретті өлең қыл деді. Мен біраз өлең қылып едім, жақтырмады да, өзі жазбақшы болды. Сонымен үй тігіліп болып бәріміз жайланған соң, Абайға келіп едім: «Өлең Көкшенің¹/ бойынан асайын деді ғой», — деді.

Мен: «Асса, басында мен қолқаланып алған нәрсе емес еді. Енді өзіңіз ретін тауып қайта аларсыз», — деп қалжыңдадым, сүйтсем, сол күні «Жазды күні шілде болғанданы» жазған екен. Оқып берді.

Өзі жазған сөзіне ең алғаш рет аз да болса қанағат қылғанын көргенім осы. Менің қалжыңыма орай қылып: «Сен соғымыңа бір ту бие ал, мен енді өлеңімді өзім алайын», — деді.

«Жаз» өлеңіндегі Абайдың ауылы — өз ауылы. Абайдың астында Әбдірақметінен алған аяңшыл күрең төбел аты. Айқайшы шалы сол жылы өз аулымен көрші болып отырған Әнет Бармақ деген шал. Құс салып жүрген жас жігіттер өзінің балалары Ақылбай, Әбдірахман болатын.

Осыдан кейін өлеңді жиі жаза бастады. Тегінде өлеңді көп жазатын уақытты қысты күн мен жазға салым бола-

¹ К ө к ш е — Көкбайдың руы

тын. Кейін 89—90-жылдарда тыныштық алып отырғанда, барлық әндерін де бір-ақ қыста, жазға салым шығарды.

Өзі біреуге ұзақ әңгіме, ұзақ жыр сияқты нәрселерді айтқызғанда еш уақытта басқа бөтен нәрселерге аумай, таза көңілмен, үлкен ықыласпен тыңдайтын. Және әрқашан сондайды тыңдап болған соң, мағынасы мен жөнін ұғындырып сын айтатын, сол ретпен «Ақбала Боздақты» айтқанымызда, осы жырдың ішіндегі бір-ақ ауыз өлеңін жақсы көреді де «мынаны жазған кісі ақын»,— деді. Тегінде өлең ішінде бірер ауыз дәмді сөзі табылса, сол үшін қатты ырза болып қалушы еді. Жаңағы өлеңде: Ақбала мен Боздақ тау аралап келе жатса, алдарынан шағылысып жүрген құр, үйігіп жүрген екі түлкі кездесіпті. Сонда Боздақ Ақбалаға:

«Бір қораз, бір мекпен талда ойнайды,
Адам түгіл, хайуан мал да ойнайды.
Құдайым бір нәрсеге бастап жүр ме,
Алдымыздан кез келген аң да ойнайды,—

депті.

Әрқашан Абай ақындық туралы сөйлегенде: «Ол қуат, табиғат сыйы, құдай сыйы. Ақындық шабыты шын келгенде, адамды қайта тудырып жібереді. Ол келгенде адам жай, жабайы адам болмайды» дейтін.

Осы сөздің шындығы бәріміздің көзімізше, ел ішінің бір ақышының тұсында ақталғандай болды.

85-жылдың шамасында Қара молада болатын Шербешнайға Абаймен бірге көп кісі болып келе жаттық. Ішімізде Байкөкше деген ақын да бар еді. Бір мезгілде Байкөкшенің түсіне Абайдың көзі түсті де: «Мына кәрінің жыны ұстап келе жатыр екен»,— деді. Айтқанындай, сол арада Байкөкше Абайға түнде көрген түсін айтып, ұзақ өлеңді шұбатып жөнелді. Түсінде Абайдың бірталай қиындық, қауыптан өмір мұратына қолы жеткендігін көрген екен. Соны айтумен бірге өзінің жоруын да өлеңге қосып, Қарамоладан жолы болып, қастық қылмақ кісілерді жеңіп қайтатынын айтады.

Абай ел ортасында өлең шығарып жүретін, ақынмын деген жігіттердің кейбіреулеріне кездескенде, солардың өз жандарынан шығарған өлеңдерін айтқызып, тыңдайтын уақыттары да болушы еді. Бірақ ол ақындар өзіне өлең шығарып айтсын, басқаны өлең қылсын, сөздерін жай тыңдағаны болмаса, өлеңдеріне орай өлең айтып, айтысқа кіріспейтін. Өзім білгенде мұндай іс бір-ақ рет болды.

Ел ішінің тағы бір сиезі болып, Семейдің уезі келгенде, соған тілмаш болып Сыбан Әріп келді. Әріп екеуміз құрбы болатынбыз. Кездескен жерде әрқашан бір-ер ауыз өлеңмен жанасып қалатынбыз. Сиез болып жатқанда, менің бір ақы сұраған арызым болып, соның тез қаралуын тапсырамын деп Әріпке:

Найманшам, адырайма, кеуіп ісіп,
Ежелден Арғын аға, Найман кішік,
Тобеңмен жүр, тез бітір қызметімді,
Күнде бүйтіп мәлимен ісіп түсіп,—

дегенімде, Ол:

Асықпа, бітіремін қызметіңді,
Тапсырған құрбылықпен міндетіңді.
Арғынға Көкше сенен Қызай жақын,
Ата қумай түзей бер өз бетіңді,—

деді. Мен мұның орайына:

Көкше атам — Тобықтың бел баласы,
«Бөтен» деген білместің бос таласы,
Нарымбайды¹/ Тәшкендік сарт дейді ғой,
Сол сияқты қазақтың бір жаласы,—

дедім. Әріп:

Тіпті Тобықты Арғын емес, Көкше тұрсын,
Ата қуып қайтесің өзің жүрсің.
Құдай ақын, теңдесім Алтай-Қарпық,
Құр көңілді көтерген кеудең құрсын.

деді...

Біз осылай сөйлесіп жатқанда, өзіміздің елдің біреулері Абайға барып:— Әріп пен Көкбай айтысып жатыр,—

¹ Н а р ы м б а й — Әріптің аталары болса керек.

депті. Сонан соң біреу келіп, екеумізді де Абай шақырады деді. Келіп едік:— «Не айтыстыңдар»,— деді. Мынау ана-ны айтты, мен мынаны айттым дедім. Абай тыңдады да, әлгі даудың орайына:

Ақсұпы дүниеден ұлсыз өткен,
Енетін жалшысынан бала біткен.
Өкіреш Найман ұлы болмаған соң,
Атасыз да Найман көп деп ап кеткен,—

деді.

Өлең айтқыш жігіттердің сөздеріне нәр, жұғын болса, дәмді сөзін көріп ырза болса, ондайлардың өлеңді көбірек айтқанын тілейтін. Кей біреулеріне өлең қыларлық теманы да беретін сияқты еді.

Бір жылы менің өзіме: «Абылай хан мен Кенесарының қазаққа істеген еңбектерін ұзақ әңгіме қылып айтып беріп, осыны өлең қыл» деді. «Абылай да, Кенесары да қазақтың мақтан қылатын ерлері. Бұлардың еңбегі де айта қалғандай, ұмытпастық еңбек. Сондықтан бастарынан кешкен дәуренді жақсы сөзбен жыр қылып, ел ортасына жаю-жақсы өлеңшінің міндеті, сен үйіңе барып орнығып отырып, осыны өлең қылып кел»,— деді.

Содан кейін үйге келіп отырысымен өлең қылуға кірісіп, күндіз-түні тыным алмай жаздым да, 5—6 күнде бітіріп, Абайға қарай қайта жүрдім. Абай бұл уақытта үлкен ауылынан бауырдағы ауылына-тоқалынікіне барып, сонда жатыр екен. Кіші ауылы Аралтөбе деген жерде, үлкен ауылынан 35 шақырым жерде, біздің ауылдан 70 шақырымдай жерде еді.

Осы жолда қасымдағы атшыммен қысты күнгі аязда салт атпен келе жатып, жазған өлеңімді ойлап көрсем, жатқа айтуға бірде бірі есімде қалмапты. Абайдың барысымен «айт» дейтіні мәлім. Сондықтан жол жүріп келе жатып, өз өлеңімді өзім жаттауға кірістім.

Күн суық, қағазды екі жеңіммен ұстап, атымның басын жолдасыма жетектетіп қойып, жол бойы жаттадым.

Сонымен, кеш болып, ел орынға отырған кезде Кіші ауылға жетіп, Абай отырған үйге сәлем беріп кіріп келдім. Үйде кісі көп екен. Алдарына кешкі шайды жаңа алған екен. Кірген сәтімде сәлемімді алмастан: «Абылай келді ме?» — деді.

Тегінде сол 25 жыл жолдас болған уақытымда, андасанда қасынан кетіп, қайтып келгенімде: сәлем алып, мал жаның аман ба? деп амандасып көрген емес. Ылғи жаңа ғана көрісіп шыққан кісідей іліп ала әңгімеге кірісетін, бұл жолы да соны істеді.

Мен сұрағанына «келді» деп едім, «олай болса, айт деді. Сонан соң барлық киімдерімді шешінбестен, отыра қалып айта бастадым. Өлеңді алғашқы айта бастағанымда тымағымның бауын да шешкен жоқ едік. Тегінде: «шешінейін, жайланайын» деген сөз, Абайдың нашасын келтіріп, ықыласын қайтарып тастайды. Сондықтан өлеңімді айта отырып, тымағымды шешіп бір алып қойып, тағы бір әредікте белдігімді тастап, одан өлеңнің желісін үзбей отырып, сыртқы киімімді тастап, жүгімнен бірте-бірте барып ғана босандым.

Абайдың өмірі бойғы әдеті осындай еді. Біреу өзіне келсе, келген жерден «жұмысың не?» деп сұрайды да сол арада шаруасын бітіріп, содан кейін өзінің әңгімесіне кетеді. Алғаш сұраған жерден шапшаң айтып жіберген кісі болса ырза болып қалады. Басында айтпай, артынан «пәленім бар еді» дегенге ашуланып қалатын. Кейде «бағана неге айтпадың» деп ұрсып, тыңдамай да қоятын.

Сол әдеті мәлім болғандықтан, өлеңді әнге салып айтсам да шаршаған, талғанымды білдірмей, желісін үзбей айтып отырдым. Қағазыма да қарағаным жоқ, ылғи жатқа айттым.

Алдарына келген шай ішілмей қалды. Алғашқы самауырын суып оны алып барып екінші рет қойып тағы әкелді. О/ да суып қалды, Абай да, басқа ешкім де ішкен жоқ. Сонымен үшінші самауыр келгенде, Абылай мен Кенесарының жорығын аяқтатып болып, енді Науырыз-

байға қарай көшіп едім, бұған келгенде «Енөнді ұрайын, жаман ұры, ханның бағын да осы алып еді. Енді шайыңды іш» деп, Наурызбайдың жайын бұл арада тыңдағысы келмеді.

Шай ішіп, жайланауға сонан соң ғана мұршам келді.

Осы өлеңдердің ішінде Наурызбайға Меркенің бегі берген Ақ ауыз аттың тұлғасын сипаттап едім, ол атты менің сөзімнен сынады да: «Мұның шыға шауып, жайылып қалатын ат болғаны керек» — деп, сол күндерде Ақ ауыз атты жазамын деп «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» деген белгілі ат сынын айтқан өлеңін шығарды. Басында мұны, Ақ ауыз аттың сыпаты деп айтқан соң, мен: — «Абылай жырына кіргізейін бе» — деп сұрап едім. «Бұл шіркіннің өзі де мес болып кетті ғой» — деп, жақтырмай, кіргіздірмеді.

Ұдайы жолдас болған уақытымда көп байқаған бір нәрсем бар: Орыс болсын, қазақ болсын, жақсы-жаман болсын, әрқашан мінезінде бояма болмай шынымен келген кісіні жақтырушы еді. Бойын бағып, қымтырылып, пәлен көрінем, түлен көрінем деп, қолдан пішін жасайтын мінезді көре бастаса, қытығына тигендей жақтырмай қалатын.

Ондайды кекетіп, мысқыл қылып, қалжыңмен өлең айтып жіберетін. Қалжың өлеңнің көбі маңындағы жұрттың осындай мінездерінен туады.

Бір күні осындайдың тұсында, өзімді де өлең қылды. Ел ішінің бір тобынан келе жатыр едік, сонда бірер сөз, бірер мінезімді Абайдың жақтырмай қалғанын сездім. Ауылға жақындағанда, Абай бізден озып кетіп еді, үйге келсем, қолында бір табақ қағаз бен қарындашты алып өлең жазып жатыр екен.

«Не қылса да өзімді өлең қылып жатыр-ау» деп, ішіме сезім кіріп, қасына жетіп келіп едім, мына өлеңді оқып қоя берді:

Бұралып тұрып,
Буының құрып.
Қисайта тартып мұрынын,
Әсемсіп, сәнсіп,
Білгенсіп, бәлсіп,
Әр нәрсенің орынын,
Керенау, кердең бір керім.
Жақпайды маған сол жерің,—

деп өзімді өлең қылып қойыпты. Сонан соң жалынып отырып сұрап алдым да көзінше жыртып тастадым. Өлеңін өзімнен басқа ешкім білген жоқ. Сол бір оқып шыққанда есімде қалғаны осы еді.

Жалпы өміріндегі мұрат қылған қиялы әділшілдік пен дұрыстық, шындық болғандықтан, орыста дос көретін кісілері, сол кезде өзімен жақын таныс болып жүрген халықшыл социалистер болатын да, қазақтағы досы өтірігі жоқ, шыншыл кісі болатын.

Өтірік айтпай, шынын айтатын болса, мал ұрлайтын ұрыны болса да сүйіші еді. Ұрыдан алатын парасы-шынын айтқаны. Шындыққа, дұрыстыққа құмарлығын, жолдағы елден ерекше мінездерінің барлығын билікте аңық көрсетіп жүрді. Билікке келгенде Абайдай әділ таза, дұрыстығы күшті биді Тобықты іші бұрынғы, соңғы заманның қайсысы болса да көрген жоқ деп айта аламын.

Абайдың билігіне, Абай тергеуіне әрқашан ел ішінде шиеленісіп, ұстасып жүрген жаулары құмар болатын. Сондықтан Абай өмірінде айтылған биліктің көбі әрқашан сол жау жақтарының даулары туралы бола ма деп ойлаймын.

Өзіміз көріп, өзіміз естіп білген заманда, жауына келіп билік айтқызу Абайдан басқа кісінің тұсында болады деп білмейміз. Тобықты ішінің өзге ешбір адамына да билік турасында, бұрынғы заманда, соңғы заманда болса да мұндай сенім болған жоқ.

Билікте әділдікпен қатар, осымен егіз сияқты бір мінезі — Абайдың ерекше мырзалығы, жомарттығы, дүние-қор еместігі. Жақын маңайындағы елден өз атағын есіткен аты шулы жүйрік ат, қыран құс, алғыр ит сияқты са-

уық аспаптары болса, Абай қалап та алады. Қызыққаны кедейдікі болса сатып та алады. Бір жазда бес түйе беріп, бір бәйге ат алып, бес құлынды бие беріп, екінші бәйге ат алғанын көрдім. Соларының екеуін де сұраған екі кісіге өзі қызықтамастан беріп жіберді.

Осы күнге шейін Тобықты іші «бір досыңнан қызығып қалып, бұлдан алған жақсынды үйіңе жеткізбей, бір жақсы көрген адамың алып кетсе, содан қызық не бар деп Абай айтпап па еді?» — деп аңыз қылысады.

Өзі шаруа басқарып, қырда малдың санын, қалада ақша-пұлдың санын ескерген емес. Қыр шаруасында ескерсе, жылқыны ғана ескеріп, жақсыдан айғыр салып, тесе мініліп, ер батып, арықтары болса, сол жағын ғана ескеретін. Жалпы малына еңбек ақысын толық қылып беріп, мықты малшы салуды ескеретін, осыдан басқа ауыл шаруасына істейтін қамы болмаушы еді.

Қалада болған уақытта ақшасының барлығын қасындағы атқосшы жігіт ұстайды. Одан «қанша қалды, не ұстадың» деп сұрамайтын. Жалғыз-ақ «бітіп қалды» дегенде ғана, тыңнан ақша тауып, тағы қалтасына салып береді де отыра береді.

Ауылы қысы-жазы өте қонақшыл, әр дәйім күндіз-түні басып жатқан неше алуан кісі болады. Солардың ішінде «Абайдың түстігінен жейміз» — деп ас аңдып келетін кедей-кепшекпен бірге, ел — елдің басты адамдары, ертекші, құсбегі, домбырашы, әнші, не болмаса тоғыз құмалақ, дойбы ойнағыш ойыншылары да жатады.

Абай қысты күнгі бос уақыттарының бірталайында өзі оқып алған романдарды кейде ертек қылып маңындағы жұртпен бірге, әсіресе өзінің ұдайы қасында болатын ертегіші Баймағамбетке айтып беретін.

Баймағамбет орыс романдарын бір айтқаннан жаңылмай ұғады. Ішіндегі Европаша аттарды да қайта сұрамайды. Содан кейін бір неше күндер өткенде, өзі айтып берген ертектерін Баймағамбетке қайта айтқызады да, ешнәрсеге алаңдамастан қайтадан түгел тыңдап шығады.

Осындай әдетпен қатар Абай қырдың тоғызқұмалақ, дойбы сияқты ойындарына көп уақыт беретін. Әсіресе көп салынып ойнайтыны тоғызқұмалақ болушы еді. Бұл ойындарға тобықты ішіндегі ірі ойыншылардың ең ілгергі қатардағы бірі болып саналады. Ойнай-ойнай келе бірден-біреу озып екшеліп келген соң, Тобықтыдан бес-алты-ақ үлкен ойыншы шықты.

Солар: Көрпебай, Құттықожа, Қуаттың Құдайбердісі, Нақыштың Смағұлы дегендер еді. Абай осыларды кезек-кезек алғызып, кейде бәрін бір уақытта жиып, көп күндер бас алмай ойнап жатады. Артынан ойын тарқап, әлгі кісілер қайтатын болғанда, дәулеті аз нашарларына соғымдық тай, тайынша, қой, киім сияқты нәрселер беріп қайырады. Осы сияқты ел ортасының көңілді алаң қылып, аз да болса сергітетін қызық сауықтарының барлығын да Абай молынан көріп толық қызықтады.

Осы ретте аңшылық қылу, бәйгеге ат апарып қосу, палуан апарып күрестіру, қаршыға, лашын салғызу, жүйрік ат пен мықты жігіт сақтап, өнерді қызықтау сияқтының барлығын да өзі де көрді, бала, інілеріне де толық көрсетті. Осындай көп әдеттері маңайының барлығына үлгі болып жайылды.

Аңшылықты жасында істеген. Ол кезде Шыңғыстың қыс бойы елсіз қалатын сыртында бұғы, арқар, киік, түлкі болады. Абай көп кісі, көп жақсы құсбегі, мерген сияқты жақсы аңшылармен қостап шығып, бірнеше үймен, көп соғым-сойыспен барып бір ай, екі ай жүріп қайтады.

Бірақ, берірек келгенде аңшылықты қойып, жоғарыда саналған өзге түрлі сауықтарға көбірек ауысты.

Бірақ бұл істерінің қайсысы болса да, Абайдың жалпы тыңдаушыға айтып отыратын өсиет үгітіне, келелі мәжілісіне, кітап оқып, білім табуына көп бөгеті болған жоқ. Осы айтылғандардың барлығына бөгет болатын нәрсе болса, ол ел сөзі, ел тартысы болды.

Абай Европа ғалымдарының ірі палсапамен жазылған кітаптарын оқығанда, өзінің басындағы ой пікірлерінің ір-

ге негізін аналарға оңай беріп жіберіп отырған жоқ. Жұртқа өсиет қылып, өзге сөзін мысал қылып сөйлегенде, әрқашан өз ақылының елегінен өткізіп алып айтушы еді. Сондағы көп насихатының түп қазығы адамшылық, ақтық, әділет болса, осының барлығы да мұсылман дінінің дөңгелегіне әкеліп, бір шалып келіп отыратын.

Абай шын мағынасында мұсылман еді. Бірақ, мұсылманшылығы молда, қожа айтып жүрген сырты сопы, мұсылмандық емес, үлкен сынмен, терең оймен, өз жүрегімен тапқан мұсылмандық болатын. Бергі жерлердегі кітап сөзі, молда сөзі, шариғат жолы дегеннің барлығына сынмен қарап, діннің негізін, мақсат бағытын ғана алып, соны ақиқат діні қып қолданған. Абайдың діні мұсылманшылдықтың ішінде осындай жолмен, үлкен сынмен табылған таза ақыл дін еді. Сондықтан сыртымен тақуалық қылып, ұдайы намаз оқып, ұдайы ораза тұтып, ұдайы құлшылдық қылған да емес. Намазды оқығысы келген кездерде оқиды, бірақ, ондайда қасына ешкімді алмай, оңаша үйде жалғыз өзі ұзақ-ұзақ уақыттар отырып оқитын.

Онан соң жалпы мұсылманшылық жолындағы үлкен ғұламалар жазған ірі сөздердің барлығын да білетін. Бәрінен өз тұсындағы үлкен молдалардың қайсысымен болса да қатар түсерлік мағлұматы бар-ды. Сонымен Семейге бара жатқан уақытта, Семейдің Кәмали қазірет сияқты үлкен молдалармен, анда-санда бас қосып мәжіліс те жасап қоятын. Осындай мәжілістер арқылы Семей қаласындағы қазақ, татар молдаларының барлығы да Абайдың дін мәселесіне әбден жетіктігіне көзі жеткен соң, бұл кісіні өз заманының ғұламасы сияқты да көрген.

Сонымен кейінірек жылдарда Семейге миссионер Сергей деген кісі келіп, мұсылман дінін қорғаушы молда, имамдар болса сөйлесемін деп іздегенде, Семей қаласындағы мұсылман оқымыстыларының барлығы араларынан бір ауыздан, Абайды сайлап шығарып, Сергейден жеңілмей, өз дінінің абұйрын аман сақтап шығуына мешітке

жиылып, мінажат қылып, Абайға бата беріп, тілек тілеп жөнелткен.

Бірақ Сергейдің не мақсатпен сөйлесемін дегенін қала молдалары шала ұғып, алып қаштымен ұлғайтып жібереді, елді де үркітіп, өздері де босқа үріккен ғой деймін. Абай барғанда Сергей дін жайында талас жасамай, бірер нәрселерді сұрап қана артынан жай әңгімеге кетсе керек. Бұл мәжілісте Абай дін жайынан қаншалық сөйлесіп, қанша таласты, ол арасын мен толық білмеймін. Бірақ артынан Абайдың өзіміз сұрағанда азын-аулақ айтқаны:

— Сергей — «Мұсылман дінінше құдай күш иесі, қорқытушы, сондықтан құдай жолындағы құлшылдық, тазалық, ақтық барлығы да қорқудан туатын сияқты» — деді. Оған мен: «Біздің құдай «Рахман, Рахым» қуат қана иесі емес, Рақым да қылушы. Қуаты қара күш бастаған қуат емес. Мапақаты бар қуат: әке мен баланың арасы сияқты, әкеше сүйші ие» дедім дейді.

Содан кейін Абай христиан дінінің наным бойынша «үш жүзді Құдай» деген ұғымға қарсы дау айтыпты. «Бірлігіне үш жүзді болу сыя ма, сол үш сипат бір жүзінде болса, құдайлығына көп бола ма? десе керек. Бірақ бұл сөзге Сергейдің не айтқанын толық білмеймін, жалғыз айтқаны: «Сергей дін жайынан аз сөйлесті де, жалпы ғылыми әңгімеге түсіп кетті. Сонан соң мен де дін жайын қайта қозғағам жоқ», — деді.

Бұл мәжіліс туралы тағы да бір есімде қалған нәрсе: осы сөйлесетін күні Сергейдің қасында Семейдің көп поптары бар екен. Солардың кейбіреулері бір әредікте мұсылман дінінің ұсақ мәселелері туралы Абаймен дауласқысы келсе керек. Сонда Сергей: «Сендер қойыңдар, Ыбырайым Құнанбаев сендердің тісің бататын кісі емес», — деді.

Абайдың осы Сергеймен сөйлескен сөздерін кейінгі уақытта қаланың жатақтары мен шала молдалары үлкен жырдай қылып, өртек қылып әкетті. Соның ішінде Сергей «үй» депті, Абай «бүй» депті деген талай ұйқасты, ұйқас-

сыз сөздер толып жатыр. Бірақ, мұның бірде-бірін біз Абайдың өз аузынан есіткеніміз жоқ.

Абайдың жалпы, діни өсиеттері мен негізгі діни пікірлері қара сөзінің ішіндегі «ғақлиқат тасдиқат» деген сөзінде толық айтылған. Әрқашан ауызша айтатын уағыз насихаттары болсын, өлеңмен үгіт қылып айтатын адамшылық жолы, құдайшылық жолы болсын, барлығы да сол сөзіне жиналып келіп қорытылған сияқты. Кейде жазылған дін жайындағы өлеңдер болса, түгілімен сол сөздің жеке-жеке пікірлерінен туған сияқты.

АБАЙ ТУРАЛЫ ТӨЛЕУ АҚЫННЫҢ ЕСТЕ ҚАЛҒАНДАРЫНАН

Мен Абайды бала кезімде шешем Қуандыққа өріп жүріп, талай көргенім бар, бірақ ол көргендерімнен есімде ешнәрсе қалмапты. Ал ес біліп, ақындық сөзге бой ұрып жүрген шағымда Абайды төрт рет көрдім.

Ең алғаш 22 жасар кезімде төлеңгіт Наушабай деген ақсақалға еріп, Шыңғыс тауының сыртында «Кеңқоныс» деген жерде отырған Абайдікіне келіп қондым. Наушабай мен Абай құрбылас екен, бірден шүйіркелесіп, сөйлесіп кетті. Абай менен-шешен сау ма? деп амандық сұрады да қойды. Наушабай дәрет алып, намаз оқыды, Абай намазға араласқан жоқ. Қонақ үйде Наушабай:

— Әкең Құн-екең Құдай жолын екі қылмайтын діндар еді, сені неғып үйретпей кетті,— деді.

Бұған Абай:

— Рас, әкем мені үйретіп бақты. Соның үшін Сөмейге медресіге оқуға берді, бірақ діннің ақылға, білімге ұнамсыз жағы бар екенін оқи келе білдім, ұнамсыз жайларын қабыл алмадым.

Наушабай:

— Құн-өкем кәріне алмады ма?

Абай:

— Кәріне алды. Ақылмен дәлел айтқан соң, қорқытып ұрысты да. Бірақ өрмедім.

Наушабай:

— Құн-екең не жайдан ұрысты?

Абай:

— Сен қазбалап қоймадың ғой, жарайды, бір жайды айтып берейін, — деп сөзін бастап кетті.

— Жастау кезімде Ақшатау съезінен қайтып келе жатып әкеммен тұрғылас Көкшенің биі Қаратайға кездесіп, соған сәлем бердім. Ол бетіме ажырайып тұрып-тұрып, «Әй бала, сен бұрынғы адамдардан кейінгі біздің заманымыздағы жастар артық дегенің рас па?» деді. Мен бұрын дәл бұл түрде айтпасам да, бұрынғылардың, қарттардың сөлекет істерін ылғи жаратпай жүретін әдетім болғандықтан, аз ойланып тұрдым да:

— Айтқаным рас, — дедім.

Сонда Қаратай ашуланып былай деді:

— Ағайын тату болса ат көп, абысын тату болса ас көп дейтінбіз, бұрын ат-асымыз көп еді, бір жақсыға мойынсұнып бағынып жүруші едік: енді жастар сендердің заманыңда мұндай бірлік жоқ, бас-бастарыңа би болып, дау-жанжалсыз күндерің жоқ, ас суда берөке жоқ, таласып, жұлысумен күндерің өтеді. Міне, осы қылықтарыңмен бұрынғы адамнан қалайша артықпын деп мақтанасыңдар? Атадан бала ширек кем туады деген, заман ілгерлеген сайын адам аза береді екен, Өскенбайдан Құнанбай бір ширек кем туды. Құнанбайдан сен ширек тем тудың. Сенің барлық білімің мен ақылың Өскенбайдың жартысындай-ақ. Бұдан былай бұл сөзді аузыңа алма-деді.

Сонда мен:

— Қар-еке, сіздің айтқан көп ас, көп атыңыз қайсы? Көбі арам еді. Малдарыңыз арам өлсе-сөнің өлгенің жаңа, менің көргенім жаңа деп жедіңіздер. Малдарыңызды қасқыр өлтірсе-ер сарқытын ер жейді деп жедіңіздер. Бір мал денесінің бірі арам, бірі адал бола ма деп бауыздап қанын жедіңіздер. Біздің заманымызда ондай арам заттар-

ды иткө тастаймыз. Асымыз жетіп тұрғандықтан өлімтік, қан-жынға араласпаймыз. Өлімтікті асы жоқ аш, көзі қарайғандар таласып жейді.

Екінші, сіздің заманыңыздағы арам түйе мен қой сықылды болған, жүз түйені бір шал бағады, «Шөк» деп айғайласа, түйе тоқтай қалады, мың қойды бір бала жаяды, «Шәйт» деп бір тас лақтырса, қой іріліп қалады. Ендігі адам жылқы сықылды. Жылқы соныдан соны шөп іздеп бет-бетімен жайылады, орынсыз «Айт», «Шәйтқа» көнбейді. Бізді бағуға қар жамылып, мұз төсенген қайратты ер жарайды. Жылқы артық па? Қой артық па? Оны бір салыстырыңыз. Қолдан қойған қой асығына біз бағынбаймыз. Осының бәрі біздің заманымыздың артықшылығының белгісі деп білем дедім.

Сонда Қаратай тоқталып:

— Ол сөзің дұрыс-ақ болсын, бірақ дүние нұры Мұхамбет пайғамбар ғой, сол пайғамбарға біздің тұсымыз жақын емес пе? — деді.

Мен айттым:

— Дүниеге жарық, нұр беріп тұратын күн, күнге таудың басы жақын. Бірақ сол биік таудың басында жаздай қар жатып, адам баласының еш керегіне жарамайды. Ал таудың бауыры, кең жазық күннен алыс болса да егін, шөп, жеміс шығып, адам мен мал қызығын көреді. Сіздердің пайғамбарға жақындығыңыз сол таудың басының күнге жақындығы-қарлы, суық, пайдасыз жақындық.

Қаратай-«Қап бәлем, сені әкеңе айтып, тоқтау салмаса болмассың» деп жүріп кетті. Сол күні мен өз үйіме келдім. Әкемнің ауылы қатар, бөлек еді. Тәңертең тұрып байқасам, қасында екі-үш жолдасы бар, Қаратай да келіп, әкемнің ауылына түсіп жатыр екен, мені шаққалы келгенін сездім де, киіне сала мен де бардым. Ол менен бұрын бар жайды айтып та үлгерген екен. Әкем кіре-ақ мені ұрсып жерлей бастады. «Сен үлкенді сыйламайсың, құдайды, пайғамбарды ұмытып бетіңмен кетіп бара жатыр екенсің. Құнанбайдың кәріп баласы деген масқара атақты алып

бергелі жүрсің бе? Тіліңді кесермін мен» деп жатыр. Мен үндемей отыра бердім.

Қаратай мені жеңгендей болып масаттанып, жадырап, киімін шешіп, сыртқа шықты. Мен де ере шығып едім, Қаратай бетіме қарап:

— Бала, қалай екен, кешегі шешендігің қайда, неге сөйлемейсің? — деді.

Сонда мен:

— Анырмай, сіздің мұныңыз қалай? Әкем мені ақылмен жеңді ме? Еселі сөзімді айтқызбай үлкендік, әкелік әмірімен қол зорлық қылғанын мақтағаныңыз жөн бе? Әділ болсаңыз мені сол шалмен тең сөйлестіріп көріп, сонда жеңілсем айтыңыз мақтан сөзіңізді, — дедім.

Қаратай: «Саған сөз айтып болмас, бар үйіңе кет» деді.

Осы әңгімелердің үстінде Абай анда-санда күрсініп алып отырды. Наушабай: «Неге күрсінесің, сол өткен жастығыңызға өкінесіз бе», деп сұрағанда, Абай: «Өткенімді өкініш етіп не қылайын, бүгінгі көп қайғының ішінде бір қайғы өзегімді жігідей жеп барады. Ол Әбіштің қайғысы» деді. Наушабай: «Әбішке соншалық қайғырғандай, ол өзіңден де артық білімді ме еді, Әбіш өлсе басқа балаларыңыз бар емес пе? Ұрпақсыз емессіз ғой, несіне өзіңізді қайғыға жеңдіре бересіз» деді. Сонда Абай Әбіш жайын тағы сөйлеп кетті.

Әбдірахманның орны жалғыз өз балаларымның ортасында емес, бәрімізден де үздік жан еді. Ол 9 жасынан орысша оқыды. Семей, Петерборда оқып көп білім алды. Оқуын бітіріп, жаз демалысқа елге келіп, Алматы, Қаратай жаққа қызметке жүргелі жатқан мезгіл еді. Баламның білімі мол, терең екенін де сезем. Бірақ сол мол білімге сүйенген ақыл, ой тапқырлығын байқарлық бір кезі келмей жүрді. Осыдан барып бір-бірімізді көре алмай кетсек, баламды сынарлық бір ауыз сөз айта алмай қалу үлкен бір арман болмай ма маған деген оймен бір күні шәй үстінде, көңілді бір мәжілісте отырып мынадай сұрау бердім:

— Қалқам Әбіш, осы жаратылыста ақ затты нәрсе асыл ма? Қара затты нәрсе асыл ма?— дедім. Балам бетіме қарап отырды да:

— Қараны ақпен қатар қалай асыл дейсіз,— деп өзіме қайта сұрау қойды. Мен айттым:

— Адам, мақлұқат дүниені көзбен көреді, көздің ағы көрмейді, ортасындағы қарашығы көреді. Қараның асылдығына осы бір дәлел. Екінші, қағаз ақ, ақ күйінде ешкімге білім бермейді, үстіне жазған қара сиядан барлық өнер-білім тарайды. Үшінші, жас шақта адамның шаш, сақалы қара болады, қартайса, ағарады. Жас күнде ақыл, білім, қайрат көп болады, ал шаш ағарғанда қайрат да, ақыл да азаяды. Төртінші, барлық жан иесінің тіршілігі қара жерде, ақ қарда емес. Бесінші, күндіз жарықта адам бейнет көреді, бір дамыл жоқ. Түнде адамға тыныштық, рахат табылады.

Сонда Әбіш: «Осының бәрін немен ойлап білдіңіз, аға» деді. Мен «Ақылмен ойлап білдім» дедім. Әбіш:

— Олай болса ақыл мида болмай ма, ми ақ емес пе? Екінші, ақыл нұр, жарық зат, ол да аққа ұсамай ма? Үшінші, адам, күлді жан иесі жарыққа ынтық, туғанда қараңғыдан жарық дүниеге келеді, жарық дүниені тастап, қараңғы көрге барғысы келмейді. Күнің, айдың, шамның нұрлы жарығы болмаса өмір де, тірлік те жоқ. Қапас, қараңғылық асыл болса, жарықты көру үшін көздің керегі не?— деді.

Мен баламның осындай тауып айтқан ақылды сөзіне риза болып, маңдайынан иіскедім. Талай асыл білім, терең ақыл сол баламмен бірге қара жердің құшағына кірген жоқ па? Оның өлімін қалай ұмытарсың? Жұртқа бас, елге тұтқа болар ұл еді деп тағы ауыр күрсінді. Көзіне жас келіп, үндемей отырып қалды. Одан әрі әңгіме сұрауға болмады. Түнде қонып, ертеңіне жүріп кеттік.

Абайды екінші рет 24 жасымда күзге таман көрдім. Бұл жолы шешеммен және екі ініммен, бірнеше жолдасымыз бар, нағашымызға бара жатып Абай ауылына түс-

тік. Абай апамның алдына таяу келіп, қарсы алып, құшақтап амандасты. Елдің қандай игі жақсысы болсын, келген қонақты мұндай құрметпен қарсы алу Абайдың әдетінде жоқ екен. Ерткен жолдастарымызды қонақ үйге түсірді де, апаммен үш баласы бізді Абай өзі отырған үйге түсірді. Сол жылы Абайды Әбен сабады деген хабар елге тарап, Абайдың қатты жүдеп жүрген кезі екен.

Апам келгесін Абай көңілденіп, жайдары әңгімеге көшіп, қағыта әзіл сөздерді көп айтып отырды. Екеуі де әзіл сөздерін біріне-бірі аямай батыра айтады. Босаға жақта домбырасын дыңғылдатып отырған жігітке бір мезгілде Абай қарап: «Сен немене, әлгі Керейдің жаман Қарагерін тартып отырсаң ба?» деді. Апам бұған недәуір шамданып қалды да: «Керейді кемітіп, мақтаймын деген Тобықтың не опа көрсетті саған? Алды-артыңа қарап сөйлейсіңші!» — деп тік кетті. Сонан былай Абай мен апам екеуі ата шежіре айтысып, ұзақ таласқа кіріп кетті. Абай тобықтыңы Арғынның бір атасы деп дәлелдеді, апам Тобықтының түбі Арғын емес, Ақтобық аттың бәйгесіне келген, деп кемітті. Бір сөздің кезегінде Абай: «Біз үш қоңыр атанған жоқпыз ба? Қанжығалы Тобықты, тағы біреуі... әлгі кім еді?» — деп ойланып отырып қалды. Бұған келгенде, апам Абайдың намысына тиетін қатты-қатты сөздер айтып салды:

— Әй, Абай, сен тобықтының түбін, тегін қазбалап мақтап, арам тер болмай-ақ қой. Мақтауға тұрады деген кешегі жұрт аузына ілінген Өскендай, Құнанбайды атарсың! Үлгің жайылған өзіңді айтып мақтан. Бұған дауым жоқ. Атаға бара берме! Атасы жетелеп жүріп кісі болғанды көргенім жоқ — деп бір қойды. Абай: «Тегім, туысым, айналам бәрі бірдей жаман болса, менің жақсылығымда не қасиет!» деп тағы дау айта бастап еді, апам енді тіпті тік кетті.

— Айтпайын деп едім, өзің қазбалай бердің ғой. Кеше мынау Арғын ішінде Ботақан деген ер жігіт Абылайдың қарындасына қол салып, айыпты болып, Абылай бай-

лап ұстап әкеткен екен! Сонда Ботақан айтыпты: Ей, Абылай, мені өлтірсең қазір өлтір, ал өлтірмей жаза кессең, байлап ұстама, байлап қою маған өліммен бірдей, жарылып өлем» дегенде, Абылайдың қасындағы билері: «Ол неме өлсе өліп-ақ қойсыншы, қайтер екен, көрейік» деп байлатып тастағанда, ер жігіт Ботақан шыдамай, сол күні өзін өзі жарып өлтірген екен. Ерді намыс өлтіреді деген осы да. Ал бүгін сені Тобықтының бір иті сабап кетті, намысың болса, тұқымыңмен жақсы болсаң, Әбен сабағанда өліп кетпей, тірі неғып отырсың,— деді...

Толық денелі, қараторы Абайдың кескіні күп-күрең болып, түгі сыртына шыққандай, басын төмен салып, ауыр ойға батып, үнсіз қатып қалды. Ішімнен апамды атарға оғым болмай, Абайға осыншалық ауыр сөз айтқанына қатты намыстанып мен отырмын.

Әлден уақытта Абай ауыр күрсініп алып:

— Иә солай, өлмей тірі отырмыз. Әбен мені сабаған жоқ еді, бірақ сабамаса да алыстан сабаймын деп қамшы үйіргені мені сабағанмен бірдей! Ал шынына келгенде, Қуандық, көп жайды бер жағынан жеңіл түсініп отырсың. Мен ес біліп, атқа мініп, ел ісіне араласқаннан бері осы сұм дүниеден онан да зор таяқты жеп, ауыр қорлықты көріп келем ғой. Мың түрлі бәле, жала соққыдан болған қайғы, дерт іште жегідей боп жатыр ғой. Адам айуанның бір атасы, қанша ақылды, намысты болғанымен өмірдің тар соқпағына мойынсұнып, ноқталанбақ,— деп ұзақ ғылымдық әңгімені айтып кетті. Намысқа шыдамай біреу оқтан, біреу қанжардан, біреу судан өлгендігі жайлы әр елдің тарихындағы әр адамды да әңгіме етті. «Дүниеден көріп отырған осы күйік, осы қайғы менің де өмірімді ұрлап, өлімімді жақындатып жатқан жоқ па?» деді тағы да Абай. Апам онан әрі үн қатқан жоқ, тыңдады да отырды.

Әңгіменің арасында Абай кәрілік, қайғы туралы кейбір өлеңдерін де еске түсіріп айтып қойды.

Әңгіме өлең жайына көшкенде апам, мынау баламның

талабы жақсы, өлеңің бар ма, оқып көрсін деп тілек білдіргенде, Абай қалың дәптерге жазылған өлеңді маған алып берді де: «Түсінбейсің ғой» деді. Бұрын Абайдың жастық жайлы өлеңдерін қызығып жаттап жүргендігімнен, дәптерді алысымен қонақ үйге апарып түні бойы, таңертең ерте де көп оқыдым. Бәрі де осы күнгі таныс өлеңдер болғанымен, дәл сол оқыған уақытта Абай айтқандай, көбінің мағынасына жөнді түсіне алмадым. Бірақ Абайдың сөз орамы өлеңді ұқсастыруы — ол кездегі ешбір ақындыкіне ұқсамайтын, артық екендігін аңғарғандай едім. Өзім түсініп, қызығып оқыған жерлерімді жаттап, жазып алып отырдым. Жүрерде дәптерді Абайдың өзіне қайтып бердім.

Арада бірер жыл өткесін Абайды үшінші рет көрдім. Мұнда Керей мен Көкшенің арасындағы үлкен бір дауды жұмыс жайымен Керейдің Мырзахан деген ақсақалы бас болып Көкшенің, әсіресе Көкбайдың бітімге келмей дауды созып жүргенін шағып айтқалы Абайға келдік. Өйткені Абай екі жағымызға бірдей әділ бітімін айтатынын жақсы білеміз. Абай даудың жайын тыңдады да: «Барып сөйлесіңдер, көнбесе ол Көкшені (Көкбайды қалжың етіп) мен былай-былай көндіріп берейін» деп бір жұдырығын бір жұдырығына нұқып қойды. Абай өзі көңілді, жайдары еді, өзімен тұрғылас Мырзақанмен едәуір әзіл-қалжың сөздер де айтысып отырды.

Бұдан бір жыл бұрын ең жақынынан өшкім болыстықты ала алмайтын болғандықтан Мырзақан Бөлебай деген бір байды болыс сайлаймыз деп қолына қаршыға ғып ұстап, бір партияны басқарған екен. Бірақ Бөлебайдың дәулеті болмаса, ел жек көретін құнсыз адам еді. Осы жайды біліп, Керейдің Бегіш деген бір қу тілді шешен адамы — біздің Мырзақанның қанжығасына бір жая байланып жүр депті. Осы сөз жұртқа жайылып, бұдан бұрын Абай да естісе керек.

Сөзден сөз шығып отырып Абай:

— Мырзақан, былтыр байланып жүрген жаяң жеуге

жарады ма, деп күліп, бір қағытып өтті. Мырзақан да күліп отырып: «Жая түгіл, бір елдің ішек-қарынын байланып жүргендер де бар ғой,— деді.

Шай ішіп отырғанда Мырзақан Абайдың жаңа салдырған күміс тісінің жайын сұрады. Абай қартайған адамдарға Семейде осындай тіс салдырып алуға болатынын, бұл да өнер-ғылымның көп пайдасының бірі екенін, отарба, шойынжол, суда жүзетін кеме, не керемет ғылым жайын ұзақ әңгіме қылып кетті. Басқа өнерлі елдердің бізден артық тіршілігін де сөз қылды. Мұндай ғылым әңгімесіне келгенде Мырзақаннан бастап, мәжілісте отырған барлық жұрт ұйып тыңдаудан басқа бір ауыз сөз айтқан жоқ. Сонда Абай бәрімізден де Алатаудайа биік, ақылды, дүниенің барлығын біліп, болмай кеткен ерекше бір сәуегей жан сияқты көрінді. Онда ұшқалақ, жас кезім ғой, Абайдың айтқан мың сөзінен бір сөзін ғана ұғамын.

Абайды төртінші рет Семей қаласында, пәтерінде көрдім. Біздің елдің адамдары Абайдан бір жұмыстың жайын сұрап кел деп мені жұмсады. Мен Абай жатқан үйге келсем, жазды күні еді, қораның ішінде көлеңкеде Ертістің аралына қарап отыр екен. Қасында ақымақтау бір атшы жігіт отыр. Абай Ертістің аралын, оның аржағындағы көк жиек аспанды, тағы басқаларды нұсқап әлгі жігіттен:

— Анау көрінген не? Оның аржағында не бар? Оның аржағында не болады?— деп жоқтан өзгені сұрап, атшының аузына келгенін айтқызып, өзі әбден рахаттанып қарқ-қарқ күліп отыр екен. Мен ішімнен: «Жаным-ау, мынау Абай бала болып кеткен бе?» деп аң-таң болып қарап тұрып қалдым.

Жазып алған: *Е. Ысмайлов*

ҚҰСАЙНОВ ҚАСЕННІҢ ЕСІНДЕ ҚАЛҒАНДАРЫ

1877 жыл шамасында Абай болыс болды деген ұзын-құлақ хабар таралып жүрді. Абайдың болыс болуына қуанғандар да, күйінгендер де көп болды. Қуанғандардың көбі біреуде есесі кетіп, қолы жетпей жүргендер. Олар Абайдың әділетінен мархамат күткендер. Ал, кейіп күйінгендер — ел ішіндегі ұрлық-қарлық, зорлық-зомбылықты кәсіп еткендер еді. Осының екінші тобына жататын Құсайын Абайдың ұрыны жек көретініне қанық болатын. Ол үйіне келіп әкесіне: Абай болыс болатын болыпты деп еді, әкесі: Ендеше саудамыз біткен екен, қара құлақ қасқырдың соры деп, біздің кәсібіміз Абайдың шиқанының аузына тиеді, — деп әкелі-балалы ұрылар қатты сасады. — Балам, бұл елде отырып, енді жан сақтай алмаймыз, онан да осы бастан мына көршілес Сыбанға көшіп кетелік, — деді. Құсайынның әкесі әрі-бері ойланып отырды да: «Туған жер мен өскен елді тастап, Сыбанға барғанда не күйде, қандай халде боламыз, онан да сол Абайдың өзіне барайын» деп Қарасақау Абайдікіне келеді.

Қоңыр күз. Абай ауылы күзектен қыстауына кеше ғана көшіп-қонып, күздік соғымын сойып жатқан екен. Қарасақау сәлем бөріп, кіріп келсе, Абайдың үйі лық толы кісі екен. Абай оның бетіне қарайды да:

— Сен кімсің? — дейді.

— Мен Көкше Қиқымбайдың баласымын.

— Қиқымбайдың ұры Қарасақауы сен бе едің?

— Иә, Абай аға.

Абай бұдан басқа сөз айтпайды. Үйдегі кісілермен сөзге айналып кетеді. Шай ішіп, ет жейді. Бірақ көңілдегі арман айтылмайды.

Күн кешкірді, көп кісілермен бірге Қарасақау да қонып қалды. Қонақтардың сөз әлпеттеріне қарағанда, ішінде Абайға атшабар болғысы келетіндері барлығы бай-

қалады. Олар ел жайын, қызмет жайын білетіндіктерін айтып отырды. Тамақ ішіп болған соң барлық қонақтар қонақ үйге барып жайласты. Алдарына салған шөпті талалап шашып, көп ат қорада тықыршып тұр, түн ұзақ, уақыт бір ұйықтап оянған мезгіл еді.

Қарасақау киімін киініп, аттарды жаюға қорадан шығып келе жатқанда, қасында қолына фонарь ұстаған бәйбішесі бар, тысқа шығып келе жатқан Абай қарсы жолығып:

— Қайда баруға жиналдың?— дейді.

— Алдарындағы шөбін жеп қойып, аттар тықыршып тұрған соң дәтім шыдамай, далаға шығарып жаяйын деп едім,— дейді.

— Онда жарайды, бірақ аттардан айырылып қалма, жем-шөп жүрген аттар аулына қашып, ит-құс жазым қылмасын — қонақ аты қолда тұрса игі еді,— деп үйге кіріп кетті.

Абаймен бетпе-бет сөйлескенге төбесі көкке тиіп, төңірегі төрт құбыла болғандай болып Қарасақау қорадағы аттардың бәрін далаға апарып, таңертең шай ішетін мезгілде ауылға айдап келіп, кең қораға кіргізіп, ауызын бекітіп шығады. Соны шөпке бүйірі шығып, тойынып келген аттарды көріп, Абай Қарасақауға риза болғандай, жылы шырай көзқарасын білдіріп, үйге қарай аяндады да, бір тың ойды қорытқан пішінмен шайға отырады. Етке тойып, түні бойы қаталап шыққан қонақтар да қою шайды ішуге кіріседі.

Шайдан кейін қонақтардың қайсы бірі аттанып кетеді. Көбі сол күні тағы қонады. Кеткендердің орнына бір топ кісі тағы сау ете түсті. Күндіз-түні қойылған самауырдың, ішілген шайдың, асылған еттің есебі жоқ. Сырт көзге не бір ас беріп, не бір той жасап жатқан үйге ұқсайды. Бұрын бұл үйдің сырын білмегендер осындай қонақбастылыққа қалай шыдап отыр дерліктей. Ал, шынында сонша топтылы қонақ үшін берілген мол тамақ Абай үйіне бір шәугім шай бергендей де болмайды. Шайға келген қо-

нақты қарсы алу, күту, аттандыру ауылдың сән-салтанатына айналған сияқты. Ол күні Абай Қарасақауға ешнәрсе айтпайды. Ол да өздігінен батымдылық істей алмай, Абай өзі бастап, өзі айтпас па екен деген үмітпен ұзақ күнді оздырады. Кеш қарайып, күн батқан соң, күндегі әдетімен Қарасақау ат бағайын деп тысқа шығып келе жатқанда Абай тағы жолығады.

Ол күні аттарды жайырақ айдап келіп, қонақ үйге барып шешініп жатқанда Абай оны шақыртады.

— Я, сәт, өзі бастап бірдеме дейтін болды-ау,— деп зор қуанышпен үйге кіріп барады.

— Отыр, Қарасақау, шай іш,— дейді Абай оған.

Олар шай ішіп отырғанда Абайдың інісі Оспан келеді. Амандықты сұрасқаннан кейін Оспан:

— Абай аға, атшабар алдыңыз ба?— дейді.

— Мен жақсымын дегендер толып жатыр, бірақ олардың аттарын бағуға бір-бір атшы керек көрінеді. Қиқымбайдың мына ұры баласы осында екі қонып еді, ешкім тапсырмай, өзі түн ортасында барлық қонақтың, ауылдың аттарын бақты. Түбінде ұрлығын қойса, осы адам бола ма деймін.

— Я, Қарасақау, сен ұрлығыңды қойып, Абай ағама атшабар бол, бұрынғы ұрлығыңды сұраса, шыныңды айт. Оны төлеуге өз малың жетпесе, борышыңды мен төлейін. Борыштан құтылып, таза арық болсаң, жетігіп адам болып кетесің,— дейді.

Қарасақау қуанғаннан:— жарайды, еңбектен жанымды аямайын, бір ауыз өтірік айтып, біреудің ала жібін аттамайын,— деп шын уәдесін береді.

— Олай болса, қорадағы семіз көк атты ерттеп мініп, Арқатқа почта апар,— дейді Абай. Ол орнынан ұшып тұрып, көк атын ерттеп мініп, тайын жақын ауылдағы бір құдасына тапсырып, әкесіне: «Құдай жарылғады, мен Абайға атшабар болдым. Қорыққан адамның өзі пана болды».— деп сәлем айтады.

Содан былай Абайға жиырма жеті жыл жолдас болып, адал қызмет етеді.

* * *

1990 жылы мен 13-те едім. Біздің Көкшенің жайлауы Айнабұлақ деген жерге Абайдың ауылы көшіп келіп қонды деп, Абайдікіндегі әкем Қарасақау үйге келді де, бір тоқтыны сойып, Абай аулына ерулік алып кел, мен сонда бара берейін дегенге мен де әкеммен ілесіп Абайдікіне келдім. Жолда келе жатып, тақияма бүлдірген толтырып алдым. Біз ауылға келсек, Абайдың өзіне күркөшік үй тігіпті, үлкен үйлерінің керегелері жаңа жайылып жатыр екен. Әкем екеуіміз Абай отырған үйге сәлем беріп, кіріп келгенде:

— Әй, Қарасақау, мынау сенің балаң ба?— деді Абай.

— Я, сізді көрем деп қалмай келді.

— Балам, қолыңдағы не?— деп сұрады Абай, менің тақиямды нұсқап.

— Жеңгелеріме бөрейін деп жолдан бүлдірген теріп әксіліп едім,— дедім. Абай қасында отырған бір жігітке:

— Барып Қамашты шақырып келші,— деді. Жігіт барып Абайдың Әубәкірінің әйелі Қамашты ертіп келді.

— Қарағым, Қамаш, мына Қарасақаудың баласы саған бүлдірген теріп әкеліпті, соны ал да өзіне жақсы ғып көйлек-ыстан тігіп кигіз,— деді. Маған қайта қарады да:

— Оқып жүрсің бе?— деді.

— Оқып жүрмін, аға, бірақ қарындашым, қағазым жоқ.

— Балаңа неге қағаз, қарындаш алып бермейсің?— деді Абай менің әкеме.

— Әпергемін, бірақ жоғалтып алған шығар,— деді сасып қалған әкем.

— Әй, Қарасақау, сенің әкең де оқымаған адамсыңдар, егер де сендер оқыған болсаңар Көкшенің бір білікті адамы болар едіңдер. Енді мына балаңды оқыт, керегін толық

өтіп тауып бер, оқымай адам болмайды,— деді де қасында тұрған сары сандықты алып, маған 20 шақты табақ қағаз, бір қарындаш алып берді. Үстіме көйлек-ыстан киіп, қарындаш-қағазға қарық болып қуанып, ертеңінде үйге қайттым.

АБАЙДЫҢ ҚОЙШЫ КӨКШЕМЕН ӘҢГІМЕСІ

I

Абай Семейге барарында, қайтарында біздің үйге келіп қонып, түстеніп жүретін. Әкем Бітімбай жас күнінен Абаймен таныс болыпты. Біздің қыстау, жайлауымыз Абайдың кіші әйелі Айгерім, үлкен баласы Ақылбайға жақын көрші болатын. Сондықтан мен Абайды жас күнімнен көріп үйір болдым. Абай келеді деп естігенде қатты қуанамын. Себебі, Абай үйге келіп шешініп отырысымен мені қасына шақырып алып, кәні, Дәулетияр, үйіңе келген керуендерден үйренген ертегілеріңді айтшы, дейді. Мен «Қотыр торғай», «Бес ешкілі кедей», сықылды қазақтың ескі ертегілерін, ұсақ жұмбақтарын айтамын. Абай басқа нәрсеге алаң болмай, тыңдайды да: Жарайды, Бітімбай, мына балаң зерек болады, оқытсаңшы,— дейді. Әкем: қырдағы молдалардан оқытып жүрмін ғой десе,— жоқ, Семейден орысша оқыт, қырдағы молда намаз, ораздан басқа түк білім бермейді, орысша оқыса, барлық өнер-білім содан табылады деуші еді.

Әкем сөз айта алмай қалса да, жалғыз баламды қайтіп Семейге жіберемін деп мені оқытпады.

Абай алдында келген бауырсақ, қант, етке мені қоса отырғызып: өртегішім, іш, же,— деп мені тамаққа әбден тойғызатын. Ер жетіп, атқа мінуге жараған соң, Абайдың аулына барып, Мағауия, Тұрағұлдармен үйір болдым.

Бір жылы қысты күні Абай кіші әйелі — Айгерімдікіне келіпті деп естідім. Жақын жерге келген соң Абайға сәлем беріп қайтайын деп, атыма мініп күн бата Айгерімдікіне келдім. Сәлем беріп үйге кірсем, Абай отыр екен және төр жақта үш қонақ отыр екен. Ей, ертегішім келдің бе?, — деді. Самауыр әкеп, шай ішкелі жатыр екен, мен де келіп отырдым.

Біз шай ішіп отырғанда еңгезердей бір қара кісі сәлем беріп кіріп келді. Басында тысы жыртылған елтірі тымағы бар, үстінде жыртық қой жүнді шекпен, аяғына киізден сырған башпақ, алқам-салқам тоңған кісі секілді.

Абай әлгі келгенде тесірейіп қарады да, Айгерімге мынау кім деді. Айгерім, бұл менің қойшым, өзі Көкше, қыстай қой жаюға жалдап алып едім, — деді.

Абай: Әй, Айгерім, сен қойды жақсы көресің, қой баққан кісіні жалаңаш қоясың. Тоңған, ашыққан адамда ақыл-қайрат бола ма, бұл да өзіндей адам емес пе. Мен осында үш күн қонып Семейге жүремін, мен жүргенше мына қойшыңның киімін бүтінде, — деді. Айгерім қатты қысылып, жарайды, өзім де киім тіккізіп жатыр едім, тез бітірейін енді, — деді.

Айгерім орнынан ұшып тұрып, бір аяқ бауырсақты қойшының алдына қойып, шай құйып беріп, қалбалақтап қалды.

Қойшы шайға тойып, терлеп, кейін барып отырған соң, Абай:

— Ей, Көкше, енді ертегі айтшы? — деді.

Қойшы: Абай аға, кедейде ертегі бола ма? Не айтамын?

Абай: Сені кім кедей қылды?

Қойшы: Мені кедей қылған құдай дағы.

Абай: Құдаймен бұрыннан араздық, өштігің бар ма еді?

Қойшы: Жоқ.

Абай: Ендеше неге құдайдан көресің?

Қойшы: Мал бермеген соң айтқаным ғой.

Абай: Құдайдың елге үлестіріп жатқан малы бар ма еді?

Қойшы үндемеді. Абай қойшыға қараған көзін аударып, біз жаққа, көпке қарады да: Міне, қазақтың көбінің сөзі осылай келеді. Бұл зор адасқандық. Жас шағынан жалқаулыққа салынып алады да, талап қылып, талпынып, алысқа барып, еңбек қып, мал таппайды.

Сол жалқаудың қырсығынан өз еңбегінен өзі бағаламай, мына Айгерім сияқты малды жақсы көретін малқұмар адамға жалданады. Мұндай адамдар ішсе тамаққа, ки-се киімге жарымайды, жоқшылықтан арылмайды. Ол жоқшылықты, кедейлікті құдайдан көреді. Құдай оған ерінбей еңбек қып, мал таппа деп пе? Осы уақытқа үлкен қалаларда, заводта жұмыс істеуші жұмысшылар бастарын қосып, байға ақымызды жегізбейміз деп жатқандар бар. Олар құдайдан мал сұрамайды. Аянбай еңбек қылып, оны күш қосып бірігіп жоқтап алады, — деді. — Еңбек қылсаң ерінбей, тояды қарның тіленбей.

Сонда мен Абайға: Сіздің айтқан сөзіңізді ұғатын кедейде ақыл, білім, бола ма? Олар бас қосып не бітіреді, қайда болса да байдың сөзі бұлды болады ғой, — дедім.

Абай: қате айтасың, кедейге неге ақыл, білім болмасын, Асанқайғыдан ақылды, Жиреншеден шешен қазақ баласы болды ма? Ол екеуі де кедей емес пе?

Ақыл малда болмайды, баста болады, кедейдің басы бар емес пе?

Кедей басын қосып біріксе, елде сиезді де басқара алады. Көп қорқытады деген мақал бар, байдан кедей көп емес пе, деді. Мен қарсы сөз тауып айта алмадым. Бірақ ішімнен: ерікті ауызға берікті бас сыйды, Абайдың алдынан өшкім шықпаған соң айтады ғой деп ойладым.

Тамақ ішіп болған соң төрт қонақ бөлек үйге барып, жатарда бағанағы Абай сөзі туралы кеңестік. Е, кедей қалай бас құрап, ел бола алады. Ел басқарарлық ақыл, бі-

лім кедейге қайдан келсін. Орыстың кітабынан оқыған сөзі ғой, алдынан шығарлық адам жоқ, сондықтан айтады да,— дестік.

Даулетияр Бірімбаев

СТАМБЕКТИҢ АЙТУЫНША

Абай ауданындағы Стамбек Қияқбаев ақсақалдың айтуынша.

1898 жылдың жазы. Ел жайлауда. Абай ауылының отырған жері бір салқын төс, кең қоныс екен. Желінің басынан басқа жерлердің шалғыны жапырылмағанына қарағанда, заты бұл қонысқа таяуда қонған тәрізді.

Бұл менің Абай аулына бірінші рет келуім еді. Мен келсем Абайдың Ақылбайы Найман Иманқали дегенмен құда түскен той болып жатыр екен.

Той тарқаған соң қымыз ішейін деп Абайдың өзі отырған үйіне сәлем беріп кіріп келсем, қасында 4—5 кісі бар, Абай қымыз ішіп отыр екен. Бір тегене қымызды сапырып, кісілерге құйып беріп отырған Көкше Дұтпай деген Абайдың күйеуіне таяу келіп мен де отырдым.

Дұтпай қымызды өзі ішіп, қасындағыларға құйып беріп, маған аяқ шетін де иіскетпеді. Сары қымыздың жұпар иісі мұрынды жарып, тамағымды жыбырлатқандай болып, аңсарым ауса да, қымыз маған өз еркімен келе қоймады.

Абай қымызды жұта түсіп, әңгімеге айналып отыр. Ал, Дұтпай маған көзінің қырын да салмайды. Шіркіннің таңдыры кеуіп қалған ба, маған неге бермейді, деп қоямын ішімнен.

Дұтпай қымызды тағы құйып, маған ұсынбай, өзі ішкелі жатқанда, аяққа мен де жармастым. Сонда Дұтпай Абайға қарап:

— Мына мырзаның баласы ішіп отырған қымызымыз-

ға да зорлық қылды-ау деді. Байласты түрмен Абай бізге қарады да:

— Жоқ, онікі зорлық емес, сенікі зорлық. Бұл жалғыз Көкше ғана ішсін деп қойған қымыз емес, ол да шөлдеп келген шығар, ретімен оған да құйып беруің керек емес пе. Сен әділетсіздік істедің, — деді.

1901 жыл біздің мырза Байбосын Мекеге бармақ болып, соның жайын Абайға айтып, ақылдаспақ болды. Маған атшы болып жүр деген соң еріп Абайдікіне бардым. Ол күні қондық. Ертеңіне Байбосын қажыға бармақ болып жүргенін айтты. Сонда Абай:

— Әй, Байбосын, сенің қажыға барғандағы мақсатың не, соны айтшы, бірінші, сен «қажымын» деп біреудің төріне шығып отырғың келеді. Екінші, күнәден құтылғың келеді. Ә, олай болса, сенің туысқандарың, Мырзаның бәрі ұрлық қылады. Олар сенің атыңды мініп, малыңа ұрлықтың малын қосып жатады.

Өзің айлашы, ұрлық пен қажылық бір жерге сия ма? Інің Малбосын ұрлықпен мал көбейтсе, сен онымен қажыға барасың, одан түк шықпайды. Менің тілімді алсаң, үйіңе барып, бір бие мен он шақты қой сойып барлық мырза баласын жинап ал да, ұрлықтарын қоюын сұра, малсыз нашарларына сауын мен көлік бер. Қызметке жарайтындарына Мұқыр өзенінен арық қаздырып, егін салдыр, халыққа баулы. Сонда төрге де отырасың, кінәдан да құтыласың, Ол еткен ісіңнің сауабы қажыға он рет барғаннан артық, — деді Абай.

Байбосын үндемей отырып қалған соң мен:

— Абай аға, осы кедейліктен, жалғыздықтан қайтсем құтылам? — деп сұрадым. Сонда Абай:

— Кедейліктен еңбек қылсаң құтыласың, жалғыздықтан көппен пікіріңді қоссаң құтыласың. Көппен пікірің қосылса, жалғыздық көрмейсің, — деді. Мен қалт қарап отырып қалыппын. Сонда Абай:

— Әділет қайда болса, зұлымдық сонда деген сөздің не екенін білесің бе? — деді.

— Абай аға-ау, өзіңіз айтпасаңыз мен қайдан білейін? — дедім. Сонда Абай:

— Зұлымдық әр қашан да өмірден қалмайтын нәрсе, әділетсіз жерде зұлымдық көрінбейді, зұлымдықтың бетін әділет ашады, — деді.

Қай жылы екені есімде жоқ, бір жылы үлкен съезд болып, соған барғанымда, астыма мініп барған айғырымды Уақтың бір адамы менің ұры алған айғырым еді деп жабыса кетті. Мен ол айғырды Көкше — Тентекқара деген кісіден алғандығымды айтып, Уақты Тентекқараға ертіп келіп едім, ол:

— Айғырды мен Абайдан алғанмын, үшеуіміз сонда баралық, — десті. Сонымен үшеуіміз Абайдікіне келіп, жай-сапсарымызды айтып едік, Абай:

— Менің Тентекқараға берген айғырымның түсі мынадай: құлагер, жасы онда, бота тірсек, ой желке, жалы мінер жағына жығылып, қабырғасы делдек, күлте құйрық, оң жақтағы артқы аяғының шідерлігінде ағы бар. Ал, Уақ, сенің жоғалтқан айғырыңның түсін айтшы, — дегенде, Уақ үндемей қалды.

— Сенің қолыңдағы айғырдың қандай белгісі бар, — деп сұрап еді, мен де ештеңе айта алмадым.

Содан соң үйде отырғандар тысқа шығып қарасаң, Абай айтқан белгінің бәрі рас екені анықталды.

Абайдың көргенін ұмытпайтын, зеректігіне қайран қалдық. Уақ өзінің таныдым дегенінің қате екендігін мойнына алып, қош айтысып, аттанып кетті.

Стамбек Қияқбаев

АБАЙ ЖАЙЫНДА МАДИЯР, ҚАТІА, АРХАМ ТАҒЫ БАСҚАЛАРДЫҢ АЙТҚАН Әңгімелері

Абайдың жігіт шағында аса жақсы көрген әйелінің бірі Керей Сағындықтың қызы екен. Бұл кейін Аржақтағы Әділхан төренің әйелі болады. Абай екеуінің тәттілігі көп-

ке шейін үзілмеген. Бертін келгенде Әділхан өліп, сол әйел жесір қалып, өзге күйеуге тимей отырып, Абай бір-бірімен үлкен әдемі өлеңмен сәлем хат жазады. Бұл жесір қалған уақытта Абайдың соны тоқалдыққа аламын, Әділқанның «қопасын» қыстау қыламын деген ниеті де болған екен. Оған бір себеп бұрынғы жақындығы болса, оның үстіне жаңағы айтылған хат та қамшы болады. Бізге бұл әйелдің өз аты мәлім болмады. Өйткені, көпшілік төре қатыны болғандықтан «ханым» деп, тіпті қадірлейін дегенде «Бүбі» атандырып кетіп, дәл өз атын білуші кейінгі кезде сиреп қапты. Осы әйелдің өлең хаты, ол кездегі әйел аузынан шықты деген сөздердің бір көрінісі болғандықтан, біз тұтас келтірейік:

Ей, мырза, ғарып міскін сөзін тыңда^{1/}
Болса да кем-кетігі жария қылма.
Сайраған сақ ішінде бұлбұл едім,
Кіріптар бұл қапасақа қылды құда.
Шаһизат көңіл қойдым жарлығыңа,
Кең дүние душар болдым тарлығына.
Ужутке^{2/} келгенімде-ақ жазған екен,
Құдайым бұл қисметпен^{3/} зар қылуға.
Әзелде мұны жазған қаһар полян^{1/} фәлек,
Алладан өтінемін, қылып талап.
«Лә тақнату мин рахме тиллеһи»^{2/} деген аят,
Қосылсақ инша-алла құдай қалап.
Сізге жаздым, бір нама^{3/} ғұсса зардан,
Ренжу көңілімде бар, қайғы да арман.
«Сәһилу фәле Тәнһер»^{4/} деген аят,

¹ Бұл хат иесі арабша, түрікше оқыған әйел. Сондықтан сол кездегі бір салт бойынша өлеңінде кітапшалаған сөздер мен жеке де көп кездеседі. Сонымен қатар кейбір қазақ сөздерін де кітапша айтып ұйқастырады. Мұндай жерлерін біз өз жазуынша жібердік.

² арабша-жаралған, жаралып деген мағынада.

³ арабша-тағдыр, құдайдың бұйрығы.

¹ а р а б ш а — бұл жерде тағдыр, жазмыш деген мағынада.

² а р а б ш а — құдайдың рахметінен үмітсіз болмаңыз.

³ а р а б ш а — хат.

⁴ а р а б ш а — сұраңыз, бірақ ренжітпеңіз.

Нәзілдер⁵/ қах рақматы фарманыңнан⁶.
 Злиха⁷/ Жүсіп үшін өйлеген аһ⁸/
 Болар ма дертке дәрмен аһ, дарига,
 Бәндеңе ғибратларның кәбдір кәрім⁹/
 Қылмасын ақырында құдай рәсуа.
 Құдая кең дүниені әйелдің тар¹⁰/
 Шалықтап халас¹ / болып қыламын зар,
 Уа, бәршә мүбтәләлік¹²/ бұ қисматы,
 «Лә тақтану» аяттан үмітім бар.
 Өкініп өткен іске болмас пайда,
 Адамға ғиғлы кәміл жолдас қайда.
 Әуелде раббим¹³ жазып қойған болса,
 Қылады ғәфир пенде нешік айла.
 Айтқан сөз түбі қиын шаһизатқа¹⁴/
 Тұрамын көңіл бермей һиш тарапқа.
 Айналдым атыңыздан аруағыңнан,
 Ғайыпқа бұйырмаңыз жазған хатқа.
 Үш жүзден ақылы асқан арыстаным,
 Бәндеден ғиғлы кәміл данышпаным.
 Мұрадым қар тауының қақ басында,
 Қасымда туғаным жоқ, туысқаным.
 Ғашықты ғашық көрсе көңіл тынар,
 Айналар ғамкин¹/ көңіл көрсе дидар.
 Қафаста²/ пенде болған мен бір сабыл³/
 Қараңғыдан қолыңнан келге құтқар.
 Ішінде көп жапалақ сіз бір сұңқар,
 «Асылды асыл билер» деген сөз бар.
 Миуасы салбыраған бәйтерексің,
 Қонуға бұтағыңа үмітім бар.
 Ақ сұңқар, біз ішінде бір топ қарға,
 Жай жатып жар қылмаңыз жалшыларға.

⁵ а р а б ш а — өндірілген, жіберілген.

⁶ а р а б ш а — өмір, бұйрық.

⁷ Жүсіп пайғамбарға ғашық болған қыз.

⁸ Зар болған деген мағанада.

⁹ Құдайдың бір аты.

¹⁰ Еттің, істедің деген мағанада.

¹¹ арабша кіріптар болу.

¹² а р а б ш а — құдай.

¹³ а р а б ш а — құдай.

¹⁴ а р а б ш а — асыл зат.

¹ а р а б ш а — қайғылы.

² а р а б ш а — қамауда.

³ а р а б ш а — бұл жерде жолы болмаған деген мағнада.

Сайлансаң аға сұлтан тезірек кел,
Білезік ауып кетер шар салғанда.
Сіз үшін мен ризамын айдалуға,
Көңілім бар, бір орынға сайлануға.
Дидарың көзден ғайып тұрған уақыт,
Көлеңкең табылмай тұр айналуға,
Бұл дүние сізден де өтер, бізден де өтер,
Тез ғашық мұратына жылдам жетер.
«Қашан кемеліне келтірем» деп жүргенде,
Пендеден шолақ дүние өтіп кетер,—

деген. Бұл хаттан әйелдің тимектігін білген соң, Абай аламын деп шын ойлайды. Бірақ, ауыл-ауылдан дос-жары бұл ниетін мақұл көрмейді. Бөтен ел ішіндегі біреудің жесірін алып, мал дүниесімен жіктену деген оңай да емес. Соларды ойлап қайта қобалжыса керек. Осы себептерге қосымша ғып бергі айтушылар тағы бір әңгімені қосады. Сонысы: «әйелдің байды қызықтырған өлең хаты» деп біліп, Абайдың қатындары Қарасақау деген бір айтқыш адамға «сол өлеңінің мінін тап та айт» — депті. Қарасақау келіп, оқып көріп, Абайға: «мынау ауып кетер шар салғанда» дегені, сен бірнеше адаммен таласып, шарға түсіп барып аласың дегені ғой. Оның көңілінде бірдің өзі емес, көптің бірі екенсің, ұмтылып қайтесің», — депті. Абай содан да тоқырапты деседі.

Абай жас уағынан бастап, қырықтар шамасына келгеніне шейін, әр жылы қостап салбурынға¹/ шығып, бүркіт салып, арқар, бұғы, киік атқызып, аңшылықты көп қызықтап жүрген. Бәшей, Сыбанбай, Қоржынбай дейтін кісілер Абайдың ұдайы салбурынға ертіп жүріп аң атқызатын мергендері де, Тұрғанбай деген саятшы, үнемі Абайдың өз құсын ұстайтын құсбегісі. Тобықтының жазғы жайлауы Шығыстың сырты. Сол өлке қыс өлсіз болады. Аңның көбі сонда жүреді. Салбурынға шыққанда Абай соғымын, ат-тонын, жолдастарын сайлап алып, бірер айға тұтас кетеді. Саятшы інілерін, туысқандарын, көңілдесте-

¹ ұзақ уақытқа аңға шығу.

рін алып бір қос емес, бірнеше қос болып шығады. Кейде түлкі жүретін ел арасындағы қиын тауларға барып та құс салады. Мұндайда көбірек баратыны Сыбан жеріндегі Арқат тауы. Бір рет сол Арқатқа Жиренше екеуі құс сала барады. Қастарында атақты саятшы Абылғазы бар және Абайдың құсбегісі Тұрғанбай болады. Абай өзі де құстың сынын, бабын жақсы білген. Бірақ сол сапарда Тұрғанбай екеуі «Сарышолақ» деген құсты Абылғазы, Жиреншеге ақыл салмай, айтқан кеңестері болса тыңдамай, өз беттерімен күйлейміз деп тарс түлкі алғызбай қояды. Жиренше ақыл айтайын десе, Абай Тұрғанбайдан басқаның бабын тыңдамайды. Бір күні Тұрғанбай Сарышолаққа жем беріп отырғанда, Жиренше Абылғазыдан ақырын, мынау ертең қайтеді, — деп сұрайды. Абылғазы: алмайды, үстінен шығады — деді. Жиренше мұны өз сөзі ғып өз бетімен жай «сарышолақ ертең үстінен шығады, алмайды» — деді. Дегені болады. Көкше Тұрғанбай құсты жемдеп отырғанда, Жиренше Абылғазыдан: енді қайтеді деп сұрады. Анау: «Енді ұша түсіп жолға қонып қалады» деді. Жиренше мұны да өз бетімен айтып қояды. Тағы дегені болады. Үшінші күні Жиренше: қайтсе алады деп сұрағанда, Абылғазы: кешке сойылатын қойдың бауыздау қанына байлап, мойын етіне отырғызып, жемсауы арқардың асығындай болып шыққанда, байлап тастаса алады» — деді. Тұрғанбай кешке тағы ақ жем бергелі жатады. Абай Жиреншенің айтқаны келе бергенге бұрын ыза болып, ақылын тыңдама-са да, енді келіп кеңес сұрайды. Жиренше жаңағыны айтады. Абай сонда: бұл не білуші еді, анау аузыңды ұрайын айтып отыр ғой: істе соның айтқанын», — деп еріксіз мойындайды. Бұл аңшылар ортасының бір алуан бәсекесін білдіреді. Абылғазы өзіне ақыл салмаған соң, Абайды ең болмаса Жиреншеге мойындатып берейін деп әлгіні істеді.

Абай, қыран бүркіт, бәйге аттың аса даңқы шығып, мұны қызықтырғаны болса, кімдікі болса да, я сұрап, я сатып алады. Бірақ сол иесі бермегенде алып қашқызып

алғаны да бар. Бір жолы Сыбан Тулақтың «шолақ» деген бүркітін сұрап, ала алмаған соң, Елеусіз деген ұры туысқанын жібертіп алып қашқызып алады. Құстың артынан Сыбанның Қамбар, Қаратай деген кісілері қуа келіп, Тулақ он түйе сұрайды. Абай он түйені осы сұрап келген екеуіне төлетіп, құсты алады. Кейін осы Қамбар мен Абай құда болады.

Мұрын ішінде Бұлан дегеннің асы болып, сонда бәйгеден келген «Кедей құла» деген атқа Абай қызығып, алғысы келеді. Ат Молдаш дегендікі екен. Абай бес түйе беріп, атты алған жерде, Молдаш баласына ақылдасқан болып: елімізге атымызды алдырдық деп барар ма екенбіз, қайтер екеміз,— дегенде, Абай тағы бір ат бергізеді.

Осындай талай жерде талайдың жүйрігі мен жорғасын беріп те, сұрап та алып жатады. Сонан соң қалап сұраған көңілдесі болса, көбінесе беріп те жібереді екен. Бұл реті келгенге шейін көп қолданған дағдысы. Ол мінезді Абаймен қатар Оспан да жиі істейді екен. Екеуінің осы әдетін, бұлардың маңында көрші боп жүретін бір кедей, мысқылшыл адам Өрімбек деген қатты күлкі еткен. Бір тойда жаяу бәйге боп, қатындар жарысады. Өрімбектің қатыны озып келеді. Сонда Өрімбек жалма-жан өз қатынын өзі топтан жетелей қашып, үйіне әкеліп тығып тастап, есігін басып отыра қалады. Жұрт аң-таң боп бұған кеі «бұның не, бәйгені ал» дейді. Өрімбек ұрыс салып: «шапқанымыз да, озғанымыз да жоқ, бәйгең не аулақ жүр» деп безер болады. Соның артынан жұрт мәнін сұрағанда: пәле болды десеңші. Бұны есіткен соң ертең Абай мен Оспанның бірі тағы қағып әкеткені ғой. Және онымен тынбай біреуге беріп жібереді десейші — деді. Жұрт күледі. Осы сөз Абайға барғанда ол: «Қой, мынау күлкі емес. Антұрған таздың (Өрімбек таз екен) мынасы сынау ғой. Етімнен өтіп сүйегіме жетті ғой мынасы, Оспанға айтшы, осы мінезді қоймаса болмайды екен. Елге жүйрік ат, қыран бүркіт, алғыр тазы дегенді қоймайтын болыппыз ғой. Бізді

сынарлық іс екен. Мен қойдым, енді Оспан да қойсын» — депті.

Абайдың кейбір кесек, терең сөздері, ел ішінде мақал, жора болып кеткені толып жатыр. Сондай сөздерінің бір қыдыруын ел кісілерімен бас қосқан жиында, я билік дау үстінде әлдеқалай айтып қап жүрген. Көк тұмадағы чревычайно үстінде Абайға амандасамын деп: Сұлу сарының болысы Бәйеке, Қалбаның болысы — Бәкен, Шардың болысы — Үсен деген кісілер келіп отырады. Бұлар келгенде Абай ашылып сөйлемей, үндемей отырып қалады. Сонда Бәйеке: Ыбырай, неге үндемейсің? Сен ұлық болсаң, бізде болыспыз дейді. Сонда Абай: «Ей, Бәйеке-ай, биік мансап биік жартас қой, оның басына ерінбей еңбектеп жылан да шығады. Екпіндей ұшып қыран да шығады» депті. Үсен осы жөнде Бәйекені қалжақ етіпті. Сонда анау: «сендерге не бітті. Қайта мен арқылы осындай жақсы сөз есіттік» — депті.

Абайдың өз інісі Сымағұл мен Әзімбай «қаражырық» деген бір құс жөнінде даулы болады. Әзімбай бұл бүркітін басында Смағұлға тамыр болып беріп, артынан «орайын қайтармадың» деп бұзылады да, алып қашып алады. Сол екеуінің дауына «тамыр болдың — айтыс жоқ, қолдан бердің — қайтыс жоқ» деп кесім айтыпты.

Қарабас Тоқа деген өзінің бір Мамайымен айтысып бір күні даулап Абайға келеді. Абай жауапкер жағын тыңдамастан «құнанын бер» дейді. Тоқа сонда: Құнанын бергізбей тұра тұрып екінтіге дейін сөзімді тыңдашы дейді де, ұзақ дауды айта береді. Абай намазшамға дейін үндемей тыңдап кеп аяғында жауапкерге: «енді сен құнанды берме» — дейді.

Тоқа: «Е, неге?» — дегенде:

— Құнан саған тиген еді, өзің сөзге саттың, бір дауды екі аласың ба? — деді. Осыдан Қарабасты исі Ырғызбай іші қырт атандырып кеткен.

Бір күні бай баласы мен кедей баласын салыстырып отырып Абай: «Бай баласы көп ішсе, ішіп үйренген дейді.

Аз ішсе, негізі тойған дейді. Кедей баласы көп ішсе, көні кеуіп қалған дейді, аз ішсе, шілдесінде шық көрмеген дейді. Осы кедей баласының құтылары бар ма,— депті.

Абай бір нәрсенің жөнінде іліп ала жөнеліп, ұтымды сөйлеп жібергенді үлгі қылады. Өзі кейде өлең, кейде мысқыл, кейде мақал тәрізді осындайда көп айтады. Бір қыдыру адамды осындаймен сынап қояды.

Абай Қоңыр Көкшеге болыс болоп тұрғанда, бір күні Байкөкше ақын бұл отырған үйге кіріп келе жатады. Сонда Абай:

Тақыр жерге қауындап шөп бітеді,
Кей адамға мал мен бас көп бітеді,—

деп, осының аяғын отырғанша айтып жіберші дегенде Байкөкше:

Кей жігітті пысық деп болыс қойсаң,
Қашап түсіп қалғанша жеп бітеді,—

деп отыра кеткен. Осы сияқты әдетпен Қияспай дегенді де сынаған. Қияспай жарым естеу, дуаналау сыбызғышы. Үстіне киетіні тігулі киім емес, қой терісі болсын, бұл болсын, барлығын да ойып, тесіп бой-бойымен, борша-борша қып үстіне іліп жүреді, тентек, қызық сөздер айтып жіберетін, жұртқа думан болып жүретін жұғымды мінездері де көп адам.

Соған Абай бір күні:

Үстіңдегі киімің,
Киім емес, қызыл шу,
Жүрген жерің күнде ду,
Уайым жоқ, қайғы жоқ,
Атадан тусаң, сендей ту,—

деп, аяғын өзің айт,— дейді. Сонда Қиясбай:

Тамағым тоқ, уайымсыз,
Жаным-ау, менің өзім неткен қу...
Өгей, өгей... дейді.

Осындай кем-кетіктер ішінде тағы бір көңіл бөліп көмек етіңкіреп жүретін бір кісісі Мұқаммараз деген жындылау жас жігіт болады. Соған бір уақытта:

Ауру астан болғанда, дау қарындастан,
Мұқаммараз атандым бала жастан.
Мұқаммараз дейтұғын шайтан аты,
Қапдай молда қойды екен аямастан,—

деді.

Осындай адамның бірі Еркежан үйінде жүретін Шәугімбай деген болған. Ол Оспан заманынан осы үйдің тезекшісі, қазаншысы болып, ылғи жер ошақ басынан кетпейді. Өзі ешкіммен сөйлеспей, жалғыз отырып, бай-бәйбішені қирата боқтап отырады. Абайды: «Көзі бақырайып ап ет жегеннен басқаны білмейді, арамтамақ, тым құрымаса балта қайрап беруге де жарамайды» деп боқтайды екен.

Абай өзі шығарған, кейбір түрі және мазмұны өзгеше-леу өлеңдеріне арнап ән шығарған. Біз білген мөлшерде, мұндай әндерінің әзірге саны 16.

Ол мыналар:

- 1) Тәңірі қосқан жар едің сен
- 2) Амал жоқ қайттым білдірмей
- 3) Сегіз аяқ
- 4) Көзімнің қарасы
- 5) Қор болды жаным
- 6) Бойы бұлғаң
- 7) Ішім өлген, сыртым сау.
- 8) Айттым сәлем Қаламқас.
- 9) Біреуден біреу артылса.
- 10) Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа.
- 11) Өлсем орным қара жер.
- 12) Сен мені не етесің.
- 13) Ата-анаға көз қуаныш.
- 14) Сұрғылт тұман дым бүркіп.
- 15) Сүйсіне алмадым, сүймедім.
- 16) Мен көрдім ұзын қайың құлағанын.

Бұл әндерінің біразы орысшадан аударылған өлеңдеріменен айтылады. Сондықтан кейбірінде сол Абай кезінде айтылып, таралып жүрген орыс ән-күйлерінің жұғыны болса ғажап емес. Абайдың «өзінікі, анасы пәлендікі» деп айтқан сөзін естіген кісі жоқ. Жаңа өлеңіне қосылған әнді өзі домбыраға тартып үн қосып, бірер айтып берген соң маңайындағы жігіттер қағып алып кетеді. Содан әрі не күйде, қалай тарап, қалай айтылып жүргеніменен Абайдың көп жұмысы болмаған. Бірақ, осы ән шығару үлгісі, Абайға қарап өлең шығаруды машық еткен жастың көбіне жаңа әсер етіп, Ақылбай, Мұқаметжан деген іні-балалары да бірнеше әндер шығарған. Ол жөнінде бұлардың өз арасында бірталай бәсеке де бар екен.

Бір жылы Семейде Таңжарық дегеннің үйінде Мағауия бастаған бірталай жастар мәжіліс құрып отырады. Абай елде екен. Бір уақытта бұлардың үстіне Мұқаметжан келеді. Әзіл-сауық үстінде бұлар «ән сал деп Мұқаметжанға өтініш жасайды. Ол өлең де, ән де шығарып жүрген адам. Сонда Мұқаметжан домбыраға қосылып, бұрын аналар естімеген бір өлеңді өзгеше бір жаңа әнмен айтып береді. Жұрт үндемей тыңдап болған соң, «бұл кім әні, өлеңі кімдікі» деп сұрағанда, Мұқаметжан: «Абай ағамның жаңадан шығарған өлеңі мен әні» дейді. Бұл өлең соның алдында анау жастар қалада жүргенде Абай шығарған «Өлсем орным қара жер» екен. Сондағы жастың бірі Абай шығарды дегенге: «Уһ, жүрегім жаңа орнына түсті ғой, өзім шығардым дей сала ма деп жаман шошымадым ба?» — депті. Өзі шамалас Мұқаметжан шығарды дегенге қимаған бәсекелестік белгісі.

Абай жастарға өз әнімен қатар әсіресе елдің ескі ән-күйлерін үйренуді көп тапсырған. Өз тұсындағы атақты әншілерден Біржан, Әсет, Мұқа сияқтыларды қонақ етіп, аулында ұзақ-ұзақ уақыт сақтағаны да бар. Мысалы: Біржаннан ән үйрен деп, өзінің тоқалы Әйгерімге де тапсырады. Бұл жасында ірі әнші болған әйел екен. Кейбіреулер Абай оны әсіресе әншілігіне қызығып алған деседі.

Сол Әйгерім жас шағында Біржаннан ән үйренгенін айтып кеп: «Абайдың айтуынша Біржан ақын емес, әнші еді. Ал, әншілігінің ерекшелігі даусы өте зор еді. Қыстауда отырып салған әні Тізесуға естілетін, (бұл екі ара қозы көш жер М. Ө.). Өзіме осыдан ән үйрен деп Абай тапсырды. Біржанды жаз бойы қонақ қып сақтады» дейді.

Ән, дауыс сияқтыны Әйгерімге Абайдың өзі де үйреткен екен. Тәңірбердінің Мақұлбай деген баласы өлгенде Әйгерім Абай үйретіп берген дауысты айтып жүріпті. Кейін Әбдірахман өлгенде келіншегі Мағыш деген келініне де Абай өзі жоқтау өлең шығарып жазып берді деседі.

Бертінде Әсет, Мұқаны қолына ұстап, балаларын да ән салу, домбыра тартуды, скрипка тартуды үйреттірген. Мұқа Абай өлгенше қасынан кетпейтін жолдасы, әнші, домбырашысы болған. Абай әндерінің көпке тарап, алғашқы ерекшелік қалыптарын көп өзгертпей сақтап қалуына осы өз қасында ән салып, домбыра тартушылардың көп болғандығы себеп болады. Бұл жігіттер Абайдың өзге өлеңдерін де жай әнге салып көп айтпақшы болады. Жалпы Абай шығарған шығармалардың газет, журнал жоқ заманда көпке мәлім болуына да осы адамдар себеп болады.

Бұл кісілер Абайдың өлең сөзі ғана емес, жай аума өсиет, билік, шешіндіктерін: «Абай сүй деп еді» деп, мәтел-мысал етіп жая жүрген. Өздеріне Абай сөзін біліп, айтып отыруды ірі білім, жақсы үлгі деп санаған. Осындай кісілер Абайдың айтқан ертек, романдарын да тез ұққыш, көпке жайғыш болады. Абай айтып берген ертегілерді тыңдап, келістіріп жазушы бір жағынан Баймағамбет болса, екіншіден осы жаңағы адамдар да көп айтады. Сонымен бертін уақыттарда Абай айтуынан жайылған ертек, роман едәуір болды. «Мың бір түннен» басқа «Шапнамадан» «Рүстем» жайлы, Европа романдарынан Александр Дюманың «Үш мүшкетері», «Жиырма жыл өткеннен соң» деген және «Он жылдан соң, яки, Биконт де Бражелон» деген романдары «Король қатын Маргосы де

көп айтылушы еді. Орыс романдарынан Пушкин, Лермонтов әңгімелерінен басқа «Петр Великий» деген әңгіме айтылушы еді. Европаның қызық романдарынан «Черный бек Марта» орта ғасырдағы инквизиция сотының жайындағы бір әңгіме және Американы отарлауға барған ақ жұрттың адамдарының өмірін көрсететін «Таза жүрек» деген романдар айтылатын.

Өзі айтатын ескілі-жаңалы әңгімелермен қатар кейбір ақын деген жігіттерге тема беріп, соны өлең қыл деп тапсыратынын Көкбай айтады. Оған «Абылай — Кенесары» жәйін жыр қылғызған. Осы сияқты Топай Бейсембай деген ақынға «Қозы Көрпеш — Баян» жәйін «қайта өлең қыл, түзеп айт» деген екен. Кейін Семей уезіне жайылған «Қозы Көрпеш» (Жанақтың Қозы Көрпеші) делінуші еді. Осының аяғын Бейсембай өзгертіп, Қозыны өлтірмейтін қып, Баян екеуін мұратына жеткізіп шығарады. Абай осылай ет деп айта қоймаса да, ол өзі солай бұрып жіберген көрінеді. Бұның қайта ажарлауына Ақылбай да ат салысыпты деген сөз бар. Бейсембайдың айтуындағы көпке жаққан бір ерекшелік «Қозы Көрпеш» жырының көп жеріне ән қосып айтады. Сонда: «Ханымға Сарыбайдың өлімін естірту», «Аңға да кеткен Сары-екем-ау», «Қарабай мен Сақау қатын айтысы», Айтаңсықтың жерге қоштауы», «Қодардың жыры» сияқты жерлерінің бәрінде қызықты әдемі әндер болады. Жыр айтушы әнші болған кезде (мысалы Абайдың тағы бір әншісі Әлмағамбет сияқтылар айтқанда) «Қозы Көрпеш» ерекше бір әнді-күйлі жыр болып шығушы еді.

Абайдың бертін келгенде Жігітек ішіндегі қатты кекесінді болған кісісі Базаралы еді. Бұл өзі сөзге жүйрік, тартысқа белді, Абайға тең түсе беретін мығым адам болған. Абай жалпы Жігітекпен ұстасқан жаулығынан басқа Базаралы басына айрықша өш болды. Оның себебі Құнанбайдың тоқалы Нұрғаныммен өсегі болғандықтан деседі. Абай бұны бір жағынан шет елден жылқы алған айыбы үшін жер аудартып жіберсе де, Күнту болыс болып тұр-

ғанда ол қайта қашып келеді. Ел көпшілігі Базаралының шетке кеткеніне қатты күйзелген болу керек. Бұны Базаралы қайта келгенде айтқан екі жас ақынның өлеңдерінен байқауға болады. Сол ақынның бірі — Абайдың өз қасында жүрген Көкбай, ол:

Алашқа абұйырың еді дардай,
Келбетің қырық пұт артқан қара нардай.
Ішімнен тілеуіңді тілемесем,
Жарияға тұрмын жарай алмай,—

депті.

Екінші ақын — Әріп. Ол Көкбайша Абай жаққа жалтақтамайды. Құнанбай, Абай мінездеріне өзінің бүкіл Сыбан елі боп зығыры қайнаған адам. Абайларға өш. Олардан көресіні көргенді өзінің мұңдасы есепті санайды. Сондықтан Базаралы қайтып келгенде, бұл Абайларға ащы тиетін, мынаны «хан көретінін» ерекше бір өтімді шебер өлең айтқан. Сәлем бере келіп отырғанда Базаралы бір ауыз өлең айтып жібер десе керек, сонда Әріп:

Шығып ең амандасып келмес белге,
Оралып, өнеріңмен қайттың елге.
Тілеген ел дұғасы жібермеді,
Айналып, аққу құстай қондың көлге.
Жасында шепті бұздың жаудан қашпай,
Ер-ақ болып өсіп ең адам баспай.
Балағаз, Базаралы қатар шықтың,
Бірігіп тұлпар аттай тізеңді ашпай,
Ер едің тұлпар кетпес тақымыңнан,
Қатты бұзар, кетіп ең ақылыңнан.
Тірі сынап секілді жұрт қозғалды,
Кім опа көрер дейсің жақыныңнан.
Ақнық қыран едің бұлғын ілген,
Талай құрбың сағынды ойнап-күлген.
Жаманды атылса да кім жоқтайды,
Ердікі қиын екен алаш білген.
Бар еді ғой мінезің жел ескендей,
Ар жақтан мал алушы ең ел көшкендей¹/
Тұлпар ең арда күрең жауға түспес,
Үстіне сегіз жігіт мінгескендей.
Бермедің жегеніңді иесіне,
Қой бердің сан жуанның түйесіне,

Жасында үйірсек деп естіп едім.
Шауыпсың өш айғырдың биесіне.
Үркіттің барып қайттың көбесіне,
Бақ қонған бір ер едің денесіне.
Кеудең керген кегіңді қайтып алып,
Жемде тұрған шауыпсың енесіне.
Арғы атаң би Кеңгірбай, әкең Қаумен,
Себеп боп елді таптың денең саумен.
Жеті қойлық бестімен орай болдың,
Алысқа сеңгір едің-ау таумен,—

дейді.

Осыдан қайтқан бетінде Базаралы Тәңірбердінің қосын шауып алатын үлкен тартыс, ұлы дүбірге араласады. Осы уақиға Абайдың өмірбаянында айтылған. Жалғыз-ақ Абаймен бұрын ұстасып жүрген Оразбай, Күнту, Жиреншелер бұл істің пәлесінен қорқып, бұғып қалып, Жігітек-ті жалғыз тастап, тіпті пәленің ортасында жалғыз қалған Жігітекті ұстап, дауын айтатын жалғыз Базаралының өзі ғана болады.

Жігітекпен Құнанбай баласының жаңағы қосын шабу жөніндегі дауы тағы да көп арыз, көп шағымға сайған. Сонымен Семейде тағы бір Чрезвычайно боп, осы іске билік айтуға 61 би отырады. Бидің көбі Ертіс-Тоғай бойының адамы екен. Жүгіністе бір жағынан Абай, екінші жағынан Базаралы түседі. Екеуінің дауын тыңдап алған соң, билер әдет бойынша бұларды шығарып жіберіп, өзара екшеседі. Сол билер үйінен шығып, енді байлауын күтіп отырғанда Базаралы Абайға қалжыңдап: мына жалпақ төбелер (Семей уезінде Тоғай бойы мен Ертіс маңын жайлаған елдердің тымағының үлгісі жалпақ төбелеу келеді, соны айтқаны) темекісін тарта түсіп, екеуімізге кебісін күзеттірді-ау,— деп күліп қояды. Артынан билерге келгенде: мына Құнанбай баласының аты осы, ақшасы да мол. Бірақ білсеңдер, мен сендерге осыдан да көп бердім дейді. Аналар: не бердің дегенде: осы Құнанбай баласы құдайдан туды ма екен, әлде қайтты екен,— деп тіксініп жүр едіңдер. Дәл өз алдыңа әкеліп бір жүгіндіріп бердім,

ол бергенім емес пе,— деді. Бірақ Жігітекті сорлатып, Тәңірбердіден шыққан жылқы басына екі бестіден кесетін осы билер.

Семейдің ояз, жандаралы бертін келіп, Абайды таныңқырай бастаған уағында бұны патшалыққа қарсы ниеті бар, саяси сенімсіз адам емес пе деп те қағыстырған көрінеді. Оның бір белгісі 1885 жылы Долгополов жандаралдардан Абай аулына баруға рұхсат сұраған уағында сезілген. Жандарал бұған рұхсат етумен бірге, Семейдің оязы мен полициясы бастығына қағаз түсіріп, артынан бақылау жасаңдар дейді. Аналар артынан «Долгополов Құнанбай аулына кетті, тапсырылған ісіңіз орындалды» деп жауап қайырады. Долгополов болсын, Абай болсын, ол жылы жазда астыртын бақылауда болған сияқты.

Екінші, осы жөндегі елеулі бір факты, 1902 жылы Абайдың аулына Семей қаласынан бір үлкен тексеру келеді. Бастығы Семейдің оязы Навроцкий болып, қасына пристав урядниктерді, жәй стражниктерді ертіп, көп қарулы топ болып келіп, Абай аулын қоршап тұрып үлкен тінту жасайды. Абайдың өзі отырған үйін әсіресе қадағалай тінтіп келіп, ақыры оның өзінің өн бойын да тінтеді. Содан Абай «Іздегенің не?» деп сұраған соң, аналар керек қылған қағазын айтады. Абай сонан соң Еркежанға: сенің қалтаңда еді ғой, бер мыналарға,— дейді. Еркежан шығарып береді. Сөйтсе почтамен келген бір хат екен. Семейде оны оқып, көріп жіберген екен. Абай ұлыққа көз қылғаны ма, жоқ, шыны ма, әйтеуір сол хат жазушы жөнінде: «бұрын бір хат жазып еді, жауап бермеп ем, менің ұлықпен теріс емес екенімді білмейді. Қоймай жаза береді. Өзі арапша лап жазады. Не қылған шайқы адам екенін білмеймін, қоймайды» депті. Қисынына қарағанда, бұл хатты жазушы Машһүр Көпеев болу керек. Ол 1905 жылдың алдындағы қамдану жөнімен Абайға саяси мазмұнды хат жазып, тамырын ұстап көрейін деген болу керек. Бірақ, Абай бір жағынан хатына жауап қайырмайды және тінту кел-

генде әлгіні айтады. Хаттың дәл мазмұнын кейін де ешкімге шешіп айтпаған.

1904 жылы көктемде Абайдың Мағауия деген баласы өлді. Соның өлімінің үстінде Абай қатты толғанып отырып: «Мағаштың өлімі ерлік пен ердікті сынайтын өлім ғой» дейді. Осы жайды баласының артынан тесіле ойлап, көңіл күйі ғып алған сияқты болады. Күннен күн өткен сайын сөзден де, ас пен күтімнен де қаперсіз болып өзі де ұмсына береді. Бұл уақыттарда «пәлен депті» деген, жарытымды сөз қалған жоқ. Жалғыз-ақ алғаш Мағауия өлген күндерде ат қойып, жылап кеп, көрісіп жатқан көптің ішінде Дәулеткелді деген адам Мағауияны жоқтаймын деп: «Бергішім-ай, бергішім-ай» деп жылап келе жатса керек. Сонда Абай жылау үстінде, «Келе ғой, алғышым-ай, қайт дейсің-ай» деп көрісіпті дейді. Осыдан басқа ешбір сөзі естілмеді.

Сонымен Мағауияның қырқы жақындаған кезде бұл төсек тартып жатпаса да, астан, ұйқыдан, сөз дегеннен мүлдем айрылып қалады. Кейбіреулер: «Есінен айрылған емес пе екен» дейді. Жақындары Абайдың өзінен де күдер үзе бастайды. Сонда Тәңірберді деген ағасы келіп: «Қарағым, сенің үндемей кеткенің не, бөтен дүниелік болайын дедің бе?» — деп жылайды. Сонда, «Ез күнде өледі, ер бір-ақ өледі», — депті. Аз күнде өзі де өледі.

АБАЙДЫҢ МАҚАМДАРЫ

Абай мен көргенде екі түрлі мақаммен сөйлейді екен. Бір түрі сыбырлап сөйлегеннің алдында баяулатып, қоңыр майда үнмен сөйлейді. Екінші түрі көтеріңкі, күңгірлеген, адамға не қатты емес, не ақырын емес, құлаққа бір түрлі жайлы тиіп, қоңырлатып сөйлейтін еді.

Абай сөйлегенде мейлі ескі ғасырларда болып өткен пайғамбарлардан сөйлесін, мейлі патшалардан сөйлесін, болмаса, өзінің өміріндегі көрген-білгенінен сөйлесін, қан-

дай әңгіме сөйлесе, сол айтылып отырған зат көз алдында елестеп, көрініп тұрғандай ұғылатын еді. Адамға сөздің кестесін өрнектеп, ұғындырып айтуы сондайлық, өзімше ойладым, Абай үзбей сойлеп отырса, мейлі ескі тарихтан сөйлесін, мейлі жаңалық қазақ арасындағы болып жатқан әңгімеден сөйлесін, сөз ұғуды талап етіп, құлағын төсеп, көңіл берген ынталы, талапты адамның бір сөткеге ұйқы, тамақ ойына келетін емес. Тек Абай сөйлеп отырсын, Абайдың бір сөтке әңгімесін тыңдаған адам баласы өмірлік азығын арқалап алып шығуына болады. Бірақ мен ақымақтығымнан өмірлік түгіл, бір күндік те алып шығып пайдаланбадым ғой.

Төлеу Көбдіков

II-БӨЛІМ

ЕЛ АУЗЫНАН

АБАЙ МЕН БАЙКӨКШЕ АҚЫН

Абай бір жылы Ащысу деген жерге барып отырғанда, Абай келді дегенді естіп Байкөкше сәлемдесуге барыпты. Байкөкшені Абай турашыл, шешен, сөз тапқыш әділ адам деп жақсы көреді екен және Байкөкшенің жасы Абайдан үлкен болса керек. Абай Байкөкшенің атын атамай «Байкөке» дейді екен.

Абай: «Байкөке, сонша бір қауым ел екенсіздер? Осы құнарсыз Ащысу өңіріне несіне қызықтыңдар», — десе, Байкөкше:

Ащысуда иттей ұлып Манай отыр,
Ондай жерде нашардың талайы отыр.
Көретін көз, айтарлық тіл болмаса,
Байғара Бөкенменен қалай отыр? —

дегенде, Абай: «Байкөке-ай, тоқпақпен ұрып жығатын қылығың бар-ау», — депті.

Байкөкше:

«Көкеңді ұрам дейсің тоқпақпенен,
Жүрсің бе атаң салған соқпақпенен.
Тура сөзді айтсам да кіналайсың,
Жасыңда жолдас боп па ең ақымақпенен».

Абай: — Байкөке-ай, көбінесе тілің ащы, жасыңда же-

тім болып жәбірді көп көргенсің-ау,— дегенде, Байкөкше:

Аз ғана ауыл Қабаспын — туысым ол,
Мырза менен Мамайдың зорлығы мол.
Екі өкпемнен қысқан соң шая болып,
Тілім ащы болатын себебі сол.

«Ол заманда көп қорқытады, терең батырады» дегендей, көп рулы елден зорлық көргендігін ескертеді және Абайға атаң жүрген соқпақ дегені — Құнанбай аға сұлтан кезінде аз ру, кедей елдерді көбінесе құнарсыз жерлерге орналастырған екен.

Құнанбай өлгенде Тобықты елі жиналып бата оқып барғанда, Байкөкше ақынға жанында тұрған Есентай деген кісі: «Құнекеңді еске алатын сөзің болса айтпайсың ба?» — дегенде, Байкөкше:

«Көсем едің ауыр қол бастайтұғын,
Қарындасқа дау келсе саспайтұғын.
Арыстан боп жаралған асылым-ай,
Алысқанды алысқа тастайтұғын.

Туғаныңнан біліндің орта жүзге,
Тайыңда жарыс салдың жапан түзге,
Құнаныңда үш жүзге бәйге бермей,
Құнанбай боп көріндің сонда көзге.

Дөненінде дүбірлеп соққан желдей,
Дұшпаныңды қамадың жалғыз ізге.
Бестіңде белдесем деп талай дұшпан,
Көз алдымда илікті бәрі сізге.
Ау, Тобықты баласы, жамағаттар,
Тірі әулие табылмас енді бізге» —

дегенде, Есентай: «Құнекемнің артында төлеуі бар емес пе?» — депті.

Байкөкше:

«Құнан сөзі құранның тақтасындай,
Бұқардың бұжырала қақпасындай.
Құнан кетті — алдынан жарылқасын,
Артында алтын қалды ат басындай», —

деп Абайды мысалдап айтса керек.

Абай Бақанас деген жайлауда төбе би болып, Көрей, Найман елінің жесір дауына билік айтып жатқанда, Байкөкше ақын есіктен кіріп келгенде Абай:

«Тақыр жерге қауындап шөп бітеді;
Кей адамға мал мен бас көп бітеді»—

дегенде,
Байкөкше:

«Пысықсынған жігітті болыс қойсаң,
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді»,—

деп Абайдың жанына келіп отыра кетіпті. Жиылыста отырған би-болыстар, мына Байкөкше Абаймен келісіп қойғандай қалай сөйлейді дегенде, Байкөкше:

«Сөз деген су емес қой ағып жатқан,
Байлардың малы емес қой бағып жатқан.
Парашыл би-болысты талай көрдік,
Халықты сұр жыландай шағып жатқан»,—

депті.

Жиылыста отырғандардың ішінде Рақыш деген болыс қызараңдап: «Абай-ау, мынау ақының кім еді, бәрімізді масқаралады ғой, жөн сөйлесе болмай ма?»— дегенде Абай: «Қазақ десін-десін» деп жүріп «демесіңді» ұмытып кетеді емес пе. Ақын бәрімізге ой салып ескерткені шығар»,— деген екен.

Байкөкше ақынның Абайды екі рет түсінде көріп, өлеңмен жариялап айтқаны:

Бірінші түсі:

Абайжан, бір түс көрдім бүгін түнде,
Көкке ұшып, шарықтап шықтың мүлде.
Ақ киімің үстіңде, боз атың бар,
Аспанда шағылыстың барып күнге.

Сонап соң жоғарылай тағы да ұштың,
Ілдің де екі нәрсе жерге түстің,
Орнықтың биік тауға қондың-дағы,
Әлеумет бәрін көрді болған істің.

Жаныңа төрт аққу кеп қонды тағы,
Лық толған ақ сұңқарға екі жағы,
Қасыңа шалмалылар келіп еді,
Сойлесті мәжіліс қып олар тағы.

Қол жайып шалмашылар бата берді,
Осыны жамағаттың бәрі көрді.
Ұйқымнан ояндым да ғажаптандым,
Отырдым ойға келіп әрлі-берлі.

Екінші түсі:

Төрт күн болды түс көрдім мырза сізге,
Ұлық боп, шаштың жарлық орта жүзге.
Отырдың бардыңдағы алтын таққа,
Миуалы кіріп кеттің бау шарбаққа.

Шарбақты жалғыз барып араладың,
Аса бердің, артыңа қарамадың.
Жеріңе сіздің барған барамыз деп,
Артыңнан бірге шапты балаларың.

Көрінді оң жағында Әбдірахман,
Ақылбай бай көрінді малын жайған.
Баланы бес-он жаста танымаймын,
Бәрі де боз ат мініп қатар барған.

Абай:— Байкөке, осы көрген түстеріңді өзің қалай жорыр едің?— дегенде, Байкөкше:

Түсімнің кәлеті жоқ олай-бұлай,
Жорыдым ол түсімді өзім былай:
Ақ киімің, астыңда боз ат болса,
Ағартар тұқымыңды сенің құдай.

Көкті құшсаң, бақытың көкті шарлар,
Ақылың осы жүрген жаннан артар.
Әкелген екі нәрсең-ғылым, білім,
Сөзіңді естігеннің көңілі тарқар.

Күнді құшсаң боларсың ай мен күндей,
Арқа ұранды қазаққа тегіс бірдей.
Ақ сұңқардың жаныңа лық толғаны,
Тұқымыңнан жан қалмас атқа мінбей.

Төрт аққу ол да өзіңнің аналарың,
Шалмалы Кеңгірбайдай бабаларың.
Шалмалының бата қып қол жайғаны,
Бақытыңнан құр қалмас балаларың.

Бұл жолы артылады тағы басың,
Күннен-күнге болады бағың басым,
Ақсақалдар батаны бос бермейді
Мұратыңа жетесің не қыласың,—

дейді.

Абай Байкөкшеге ризалық білдіріп, бір тоғыз сыйлық беріп қайтарыпты.

* * *

Абайдың ағасы — Құдайберген, оның баласы — Шәкәрім, Абаймен құрбылас Көкбай ақын үшеуі әзілдесіп отырады. Ал, Найманның белгілі ақыны Әріп Тәңірбергенов Құнанбайдың жағымсыз қылықтарын айтып, Абайды іліп-қағып, тіл тигізеді екен. Кейде Абай Көкбайды (Әріп Тәңірбергенов Көкбайдың апасынан туған жиен болады) жіберіп, Әріпті алдырғанда оның қыршаңқы сөзін естиікші дейді екен.

Бір күні Абай, Көкбай, Шәкәрім — Сәуірбекті жұмсап, «әуелі нағашы жұртқа асып кет, қайтарда Әріптің үйінің сыртына келіп дауыста, шыға келген Әріпке мына өлеңді айта ғой» дейді. Айтқанындай үйден шыға келген Әріпке Сәуірбек айтады:

Ассалаумағалейкүм, Әрібіміз,
Тараған қазағыма дәрібіміз.
Аспандағы жұлдызды¹/ аламын деп
Бір күні майып болма ғарібіміз.

¹ Ақын Сараны айтады.

Алыстан келген біреу ме деп Әріп үйден шыға келсе, өлеңдетіп тұрған Сәуірбекті көреді. Бұл істің Абай мен Көкбайдан келгенін сезген Әріп:

Уағалайкүмәссалам, Сәуірбегім,
Атауға арғы атаңды ауыр көрдім.
Қылша мойын көктердің бәрі қалып,
Бәйгеден сен келдің бе, жауырбегім?!—

деп қысқа қайырған екен.

* * *

Абай досы Баймағамбетке: «Бақа, сен білдің бе? Анада бір күні, сен жоқта үйіңнің маңына барсам қара қатын бір өлең айтып отыр, өзі ағып тұрған ақын екен ғой! Бұ не айтады деп тақап барып тыңдасам, сұңқылдап соғып отыр. Айтқаны жоқтау:

Ажының жақсы-ақ қызы едім,
Жетістірем деп алды!
Бүйтері бар түбінде,
Әуелде мені неге алды?
Желіккепмен желігіп,
Жынды сорлы жоғалды.
Ойбайлаған болайын-ай,
Жоқтамасам обал-ды,—

деп сенің қаңғыбастығыңды дауысқа қосып отыр,— екен дейді.

— Ал, «Бөріктінің намысы бір», мен үшін, өзіңіз бір ауыз сөз айтпадыңыз ба сонда?— деген Баймағамбетке Абай іле-шала, дәл осы арада бір ауыз әзіл өленді және айтып жібереді.

«Қара қатын, дегенде, қара қатын,
Үзіп-жұлып ала бер қанағатын!
Ала жаздай байың кеп бір қонбайды
Қазақтың не қыласың шариятын!»—

дедім мен оған,— депті Абай.

Бөжей мәселесімен Қарқаралыға Майбасар да Құнанбаймен бірге келіпті. Алшынбай Құнанбаймен бірге жүреді. Осы Алшынбайдың аты аталса, не көретін болса, Майбасар: анау сенің қайның, қайын атаң деп ығыр етіп қоймаған соң, Абай Майбасарға былай деп жауап берген:

Уа, қой десе бір қоймайсың,
Аз болды ма, Майеке,
Осында көрген қызығың,
Кертіп жеп-ақ жүрсің ғой,
Қарқаралы халқының,
Жал-жаясын, шұжығын.
Алған, жеген аздай-ақ,
Тағы бірді тауыпсың,
Уа, Алшынбай қызы кім,
Адақтамақ сертің бе,
Осы өңірдің елінің
Жүйрігі мен жортағын.
Айтпай-ақ қойсаң нетуші еді,
Сонда да бар ма ортағың.
Гүж-гүждеп бір қоймайсың,
Бұқасы ма ең қашырап.
Сол ауылдың торпағын.
Біле білсең осы сый,
Орайы болмас қолқаңның,—

деп қалжыңына қалжыңмен жауап беріпті.

Еңбекке қыры жоқ, айтатұғын жыры жоқ Көрпебай деген Абайдың үйіне жақын жерде көршілес тұрыпты. Ол Абайдың үйіне келіп-кеткендермен табақтас болудың ретін күнде келтіріп жүріпті.

Көкбай да Абайға жиі келіп, сәлемдесіп, Абайдың ақыл-нақылын тыңдайды. Оңайшалық тауып, әңгіме-дүкен құрып отырады. Көкбайдың келуіне арналған түстікке Көрпебай сәлем беріп кіріп келеді. Абай оған қол жуып келе ғой дейді екен. Көрпебай дастарқан басына келген

соң табақтың алыстығына қарамастан табақтың бетіндегі қазы-қарта, жал мен жая, жылы жұмсақтан екі-үш қайтар сыбалап жібергеніне таңданған Көкбай:

Абай-ау, мынауың кім, сұғанақ көк?
Тығады екі ұртына сыбалап кеп.
Көкте ұшқан қаршығадай қыран екен,
Қол салды ағарғанға сығалап кеп.

дегенде Абай:

Көрпебай мұның аты, әкесі естек,
Бұл үйге кім шақырды етті жес деп.
Ежелден ел қыдырған кәсібі оның,
Тұрмайды-ау байласаң да ағаш кеспек,—

дегенде, Көрпебай шыға зытыпты да, екіншілей шақырмай келмейтіндей болыпты.

* * *

Қиясбай — Олжай ішінде Борсықтан шыққан, арғы атасы Қодар. Өзі киім кимей, екі иығына қызыл бұл орап жүретін болған. Сыбызғышы, балаларға «Ақ сиырдан туады жирен айғыр» деген сияқты күлдіргі өлеңдер айтып, думан қып жүреді екен. Өлеңінің ұйқасы болмаған. Балалар оған: «Өлеңдерің қиыспайды ғой» десе, ол: «Жоқ, мен Абайға сынатқанмын» дейді екен.

Шынында, Абай бір жолы оның өлеңін тыңдап:

Үстіңдегі киімің
Киім емес, қызыл шу.
Жүрген жерің күнде ду,
Уайым жоқ, қайғы жоқ.
Атадан тусаң сендей ту,

— Ал, енді аяғын өзің айтып жіберші,— дейді.

Сонда Қиясбай:

Тамағым тоқ, уайым жоқ,
Жаным-ау, менің өзім неткен қу.
Әгей, әгегөй, тусаң ту!—

депті.

Қиясбай бірде Абайдың үйіне кіріп келіпті. Басына киген қызыл елтірісінің жүнін сыртына қаратып, пұшпағынан байлап қойыпты. Абай оның басына қараса, Қиясбай:

— Абай аға, сізді білгіш дейді, менің басыма кигенім ненің терісі, тапшы?— депті Абай күліп:

— Мен қайдан білейін, өзің айтпасаң,— депті

Қиясбай:

— Бәлі, Абай аға, бұл аң-таңның терісі емес пе,— депті. Абай көзінен жас аққанша күліп:

«Жүрген жерің күнде ду,
Сыртың — аңқау, ішің — қу»,—

депті.

— Таптың, Абай аға, таптың,— деп Қиясбай басын изеп күліпті. Сонан кейін:

— Абай аға, маған қағазыңды, қарындашыңды берші, жазайын,— депті.

— Қияс жаза ғой,— деп Абай қағаз, қарындашын беріпті.

Қиясбай қағаздың бетіне иір-иір етіп шұбыртып, шимайлап шығыпты да:

— Абай аға, сені жеті жұрттың тілін біледі дейді, мына жазуды оқышы,— депті.

Абай:

— Әй, Қиясбай, мына жазғаның оқуға келмейді ғой,— деп күліпті.

— Әй, Абай ағай-ай, сізді де босқа мақтайды екен, бұл айғыр тышқанның ізі емес пе,— депті сонда Қиясбай.

Тобықтының шынжыр балақ, шұбар төс шонжарлары Абай үйінде мәжіліс құрып отырады. Осы мәжіліс үстінде Қиясбай кіріп келеді. Ешкім оны келдің-ау деп елемейді.

— Уа, игі жақсы тақсырлар,— дейді дауыстап,— Абай ағамда оңаша айтарлық бір шаруам бар. Барлығың да шыға тұрыңдар.

«Мына немене не дейді» дегендей, төрде отырғандар терісіне сыймай дүрдісіп Абайға қарайды.

Абай:

— Иә, Қиясбайдың оңаша айтарлық шаруасы болса, шыға тұрыңыздар,— дейді.

Жұрт амалсыздан дүрлігіп сыртқа бетейді.

— Немене, Қиясжан?— деді Абай оңаша қалған соң.

— Абай аға, маған ұрса көрме, жаңағы сабаздар мені адам құрлы көрмеді. Соларға өзімнің күшімді көрсетейін деп, әдейі айтып едім,— деді Қиясбай.

— Қияс, ризамын. Тапқырлығың үшін қой бөрейін, алып кете аласың ба?— деді Абай ішегі қатқанша күліп. Қиясбай сәл бөгеліп тұрады да:

— Алып кетпейтін несі бар,— дейді Қиясбай қулана жымып,— Абай ағам өңгертеді деймісің, айдатады да жібереді.

— «Сөз тапқанға қолқа жоқ»,— деп, Абай оған он шақты қой айдатып жіберіпті.

* * *

Көкбай жас кезінде бала ақын атанып, серілік жасап, ел аралап жүрген кездерінде, көбінесе сараң байларға қонып, солардың кемшіліктерін беттеріне айтатын болған. Оны Абай естіп Көкбайды шақыртып алып, ризалық білдіріп, өзіне шәкірт, серіктес еткен деседі. Көкбай жолаушылап жүріп Шаған елінің болысы Молдабай байға барыпты. Молдабай: «Көкбай, сені ел бала ақын деп жүрген көрінеді, енді мені мақтап бір ауыз өлең айтшы?»— дегенде Көкбайдың айтқаны:

Арғы атаң бай Жұртбай, әкең Будан,
Дегдарлы шығып едің қалың нудан.

Қол қайрат, заң-заңға бірдей болып,
Жақсы аз Тобықтыда сіздей туған.

Содан Молдабай құрметтеп ат мінгізген екен.

Көкбай ақын Семей қаласына барып, базарлап келе жатып, мінген аты болдырып, жол үстінде Ералыда отырған Оспанның үйіне түсіпті. Есіктен сәлем беріп кіріп келгенде Оспан бір топ адамдармен әңгіме-мәжіліс құрып отырса керек. Оспан Көкбайдың сәлемін алмай: «Ей, Көкбай, сен ақын болсаң сол тұрған орнында мен туралы бір ауыз өлей айтшы», — депті. Көкбай:

Көкшолақ астымдағы өзі шабан,
Арықтықтан жүрмейді қызыл табан.
Алыстан арып-ашып келіп тұрмын,
Қыдыр қонған піспекті қара сабам,—

дегенде:

— Жарайды, Көкбайым, — деп құрметтеп, қайтарда ат мінгізіп, шапан жапқан екен. Кейін Абай есітіп Көкбайға: «Мен сені шыншыл-турашыл ақын, дүние-мүлікке сатылмайды деп жүрсем, Молдабай мен Оспанды «бөріттіргенің» қалай? — десе:

Жігітке — кедейшілік үлкен салмақ,
Жүргем жоқ, біреуді алдап, біреуді арбап.
Қысқа жіп күрмеуіме келмеген соң,
Жібердім аржағына кендір жалғап,—

дегенде Абай Көкбайдың берген жауабына риза болған деседі.

* * *

Көжекбай бай бір күні Абай үйінде отырып, Байкөкше ақынға «басыңдағы тымағыңды кім тікті, өте жақсы екен» депті кемітіп, Байкөкше ақынның тымағы ескі болса керек. Байкөкше ендеше айырбастайық, байеке, депті. Көжекбай сасқалақтап, жан-жағына қарапты.

Байкөкше:

Көжектің осы сөзі расы ма,
Көк тымақ әкесінің мұрасы ма.
Айнадағы бөпедей елеңдейді,
Сайтанның атасы ма, баласы ма,—

дегенде Абай: «Көжекбай-ай, тыныш отырсаң болмай ма, Байкөкеңе ат-шапан айып тартасың, тымағын кеміткенің үшін»,— депті.

* * *

Абай: «Байкөке, «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламада», қазақ-қалмақ болып таласқанда Сыр бойынан көк алалы жылқыға қалың қолдан ту алып, бөліп айдап шыққан кім еді, білесіз бе, соны айтыңызшы»,— депті.

Сонда Байкөкше:

«Нағашым бай Белібай жұртқа құтпан,
Құтым деп көпшілік ел қадір тұтқан.
«Ақтабан шұбырынды» аш болғанда,
Үйірін ала айғырдың айдап шыққан.

Жылқы айдап бай Белібай көк аладан,
Құтым деп арғын, найман ағалаған.
Жұрт аш боп шұбырындыға шалдыққанда
Қос үйрек сабасына балалаған»,—

дегенде, Абай ұнатпай: «Байкөке-ай! Сізді нағыз турашыл деп жүруші едім, мал бағып, байлыққа мастанған нағашынды мақтадың-ау, Еңбегі сіңген батыр Тоқтамысты неге айтпадың?»— депті. Байкөкше:— Абайжан-ай, еңбек Тоқтамыстікі, мал мен қыдыр Белібайдікі емес пе,— деген.

Тоқтамыс батыр 18 жасында жоңғардың қолына түсіп, екі жыл қолды болып, үшінші жылға айналғанда, қалмақтың ханының қызын алып қашып келіпті. «Еңлік-Кебек» дастанында да:

«Ту тіккен Тобықтының қолбасшысы,
Жуантаяқ Тоқтамыс деген кісі»,—

дейді.

Абай:

«Байкөке! Сіз ел қорғаған ерді айтып, кейінгі ұрпаққа із қалдырсаңызшы»,— депті. Сонда Байкөкше: «Абай-жан-ай, сен сияқты сауатты болсам, бір күнде бір кітап өлең жазар едім, амал қанша, қолым қалам, тілім қағаз бола алмайды-ау!»— депті.

Абай:— Байкөке! Тоқтамыс батырды өзіңше қалай сипаттар едің?— дегенде Байкөкше:

Тоқтамыс алып екен қаһармандай,
Ашуы тез келмепті қаһарланбай.
Тау құласа қозғалмас сабырлы екен,
Бір адамдай көрмепті «мың мен сандай».

Тоқтамыстай ер біткен қазағыма,
Дұшпанның көнбей кеткен мазағына.
Сырдың бойын шулатып үш ту алып,
Жоңғарды талай салған азабына»,—

дегенде Абай: «Байкөке, тағы не дер едің»,— депті.

Байкөкше:

Тағы да айтсам өлең-жыр төгіледі,
Өткенді ойлап қабырғам сөгіледі.
Кейбір атам әділдік етпеген соң,
Екі көзден жас парлап егіледі,—

дегенде, Абай көзіне жас алып, қамығыпты.

* * *

Бір жылы Семей қаласынан қырдағы елдерге болыс сайлаймыз, съезд ашамыз деп Жидебайдағы Абай ауылына ояз келіпті. Ояз келді деген хабарды естіген жан-жақтағы елдерден өтініш, арыз етуші адамдар келе бастапты. Бір күні ояз тілмәшімен, Абай, Көкбай, Оспан, Абайдың басқа серіктерімен мәжілістетсіп отырғанда, белгілі Байкөкше ақын сәлем беріп сырттан кіріп келіпті. Абай орнынан тұрып «Байкөке, төрле» депті. Байкөкше:— Абай-жан, менің отыруға мұршам жоқ. Мына келген оязға арыз жазып, шағым айтқалы келдім,— депті. Абай Байкөкшеге

өзің мәжілісті бұздың-ау, қано, әкел арызыңды десе, Байкөкше: «Мен орысша білмеймін емес пе, өзіңе арыз жаздырайын деп едім». Абай: не күн туды басыңа сонша әбігерленіп деп, ұнатпаған жағдай көрсетіпті. Көкбай сөз алып:— Абай аға, Байкөкше арызын өлеңмен айтып түсіндірсін, артынан мен өзім орысшалап жазып берем ғой,— десе керек. Абай оязға мына кісі суырып салма ақын, сізге арыз айтуға келіпті, ауызша айтуға рұқсат па деген екен. Ояз:— Айтсын, тыңдалық, бірақ толық аударып бересің,— деді. Көкбай: «Ал, Байкөке, ояз рұқсат етті, өлеңмен айтыңыз арызыңызды»,— десе, Байкөкше отыра қалып Абайдың домбырасын алып, қолма-қол айтқан өлең арызы екен:

«Елді бүйтіп құрысын меңгергенің,
Аз бен көпті салмақтап теңгергенің,
Күн көргенім осы еді қызыл тілім,
Оған да сынап-мінеп жол бермедің.

Мамбетсұны, Кішіктің баласына,
Бақ күндес ағайынның таласына.
Құнанбай мен Құланбай сәнге сабап,
Түсер кісі болмады арасына.

Көзіңнің қыры түссе қырын қарап,
Бекбембет, Жапал менен Қабасына.
Сеп болмасаң еліне өсек кірген,
Кім тұтқа бола алады аласына.
Малын берді, құн тартты, Қабас күйді,
Бөдейдің кісі өлтірген жаласына.

Қабасқа жуандықпен жапқан жала,
Көре тұра түспедің соған ара.
Ерім серік, ат ортақ, жорық емес,
Айдан анық ақ іске жақты қара.

Әділдігін қанеки айтшы, Абай,
Толып жатыр арманым айтсам талай.
Құнекем маңдайымнан сипаушы еді,
Ұдайы болмаса да әлдеқалай.

Кеткен соң ортамыздап Қараменде,
Салар кісі болмады көзін кемге.
Кеңгірбайдың қыңырық мінезінен,
Қараменде би кетті алтын көмбе.

Сонан соң Мамбетсұпы, Кішік билеп,
Аздың иін қандырды теріше илеп.
Олжабай, Ибақ, Шорман қанішердің,
Ұрлық-қарлық істесе Қабас күймек.

Құлық пен Орысқаржау, Жуантаяқ,
Мембетей тұқылына қойды таяп,
Тікенек, шеңгел, кіріп, қаны шығып,
Есім менен Текебай екі саяқ.

Ащысуда иттей ұлып Манай отыр,
Сондай нашар атаның талайы отыр.
Оны айтуға бармайды менің аузым,
Байқара, Әнетпенен қалай отыр?

Маңайында елдерге маза бермей,
Ойбас ұры, тиымсыз Мамай отыр.
Мырзаның қазан бұзар үй тентегі,
Бекбембет пен Қабасты сабай отыр.

Асаубай білсе-дағы, білмей отыр,
Шиканы сыздаса да тілмей отыр.
Ордадан аса қарап Хан тауына,
Абайжан көзіне оны ілмей отыр.

Меңгерсең елді жөндеп меңгер, Абай,
Аз бен көпті салмақтап теңгер, Абай.
Сүрінген, сүрен аттап нашарлады,
Сүйе де, сүйемелдеп дем бер, Абай.
Туысының зорлығын тыяды деп,
Тілеуінді тілеп жүр кемдер, Абай.

Нашарлап қыл мойнына тақалғаны,
Есе тиіп жуаннан ақы алмады.
Шабак жұтқан шортандай Мырза, Мамай
Қабасты жұтса-дағы қақалмады.

Жөкеңді жақын жерден шаба торып,
Ізге түскен шабуыл, күнге жорық.
Айналада торыған аш қасқырдай,

Момын ел ала алмады малын қорып.
Олжабайды бастық қып аттандырып,
Мыңға жатыр үйінде түсін жорып.
Мыңқ етіп анда-санда, бір-ақ айтып,
Дүйсен жатыр борсықтай құйрық сорып.
Ұрлап сойған биенің етін мақтап,
Қоқақ отыр аузымен орақ орып.

Ырғызбай, Өскөнбай би ата төгің,
Жоқтап еді әруақты ер елдің көгің,
Апса алақан, жұмғанда жұмырығында,
Тобықтының сол көрген ағын, көгің.

Құнанбай артына үлгі қалдырыпты,
Қу құсты құладыңға алдырыпты.
Қазақтың баласына тәлім беріп,
Мекеден тақияны салдырыпты.

Сен солардың бәрінен астым дедің,
Таразының салмағын бастым дедің.
Асып туған кезінде сенің, Абай,
Еліңнің басып қалды басқын денің.

Асып тусаң нашарға көзіңді сал,
Тентекті тый, терісті тексеруге ал.
Кедей-кепшік ұшырып сергелдеңге,
Барымта сапырылып, сабылды мал.

Жұмағұл мен Кішіктің зорлығын тый,
Ел бұзды Атахандай парақор би.
Мұнан қатты айтуға бата алмадым,
Аз ауыл Қабас саған жетерлік сый.

Менің сөзім түсіндір орысыңа,
Ел басқарған би мен бек, болысыңа,
Шыдай алмай мен келдім саған шауып,
Бай жуандар зорлық қып қонысыма.
Ояз, тілмәш үйінде, қолыңда тұр,
Абайжан, шамаң жетер болысуға.

Абай көзіне жас алып, ақынға өте риза болып, орнынан ұшып тұрып:— Байкөке, мен анықтап біле алмай, ағайын арасындағы өсек деп естуші едім. Енді сізге сендім. Жайланып отырып, ашуыңды бас,— деп жанына

отырғызыпты. Ояз бұл ақын ғажап адам екен, өте ашуқатаң жәйттерді айтқан сияқты, жақсылап маған аудар депті. Тілмәші Омарбек, оязға ақынның арызы басынан аяғына дейін өлең екенін және көптеген халыққа жағымсыз зорлықшыл адамдарды айтады, оларды мен жете білмеймін, мына отырған Жанатаев Көкбай аударсын депті. Абай өзі жайланып отырып оязға толық түсіндіріп беріпті. Ояз өнді ақын менен не тілейді депті. Байкөкше: «Балық басынан шіриді» деген қазақ халқының данышпандық мақал-мәтелдері бар. Осы съезде қанаттас отырған 3 болыс ел бар, сол елдерге болыстыққа, ояз қабылдаса, Мұқыр еліне Дұтбай Уандықов, Қызыладаыр еліне Тәуірбек Жаманқұлов, Шыңғыс болысына Осман Құнанбаев сайланса екен депті. Ояз түсініп, Абайға бет бұрып, сіз қалай қарайсыз дегенде, Абай осы кісінің ұсынысы көңілге қонады екен депті. Байкөкшенің ұсынған адамдары бойынша, сол сайлауда жоғарыдағы үш кісі болыстыққа сайланыпты. Кейін 3 болыс бастарын қосып, Байкөкшенің өлең арызы бойынша, ел ішіндегі телі-тентек, зорлықшыл басқарушыларға қатаң соққы бөріп, тиым сала бастапты. Мысалы: Мырза Мамай деген көп рулы елден Бөдей деген мықты бай адам болыпты. Төрт баласы (Абыз, Мыңға, Қоқан, Олжабай) шетінен барымташы болыпты. Оларға қосылып Найман Барақ төре шөбересі Есімхан деген ақын да Бөдей баласының серігі болып жүріпті. Соларды жоғарыдағы сайланған үш болыс бірігіп қаулы шығарып Бөдей балаларын, Есімханды шет жерге жер аударуға ұйғарыпты. Сол болыстардың бірігін үкім шығарғандарын естіп Бөдей балалары Зайсан, Тарбағатай еліне қашып кетіпті. Есімхан төрені үйінен ұстап алып Иркутск қаласына жер аударып жіберген екен. Көкбай, Әріп ақын екеуі серілік құрып Тарбағатай өлкесіне жайлаған Найман, Мұрын Шерубай — Тана деген байлардың ауылына барса. Бөдейдің төрт баласы да сол ауылда: сопы, молда, балгер болып, Олжабай ең кішісі — соларға атқосшы болып жү-

ріпті. Көкбай, Әріп екеуі солармен замандас, аман-есендік білісіп отырып, Әріп ақын:

«Қоқан сопы болғанда, Абыз — мырза,
Олжабай шыға алмастай шыққан шыңға.
Сәруари қадинаттан пайда болған
Қайран сәлде қор болды-ау пұшық сұмға».

Көкбай:

Әріп, сен айтасың Мыңғаны айтып,
Шыдайды сөздеріне Абыз қайтіп,
Қоқанға сәлде ораған ұнамай тұр,
Қайтесің, Олжабайды көп мұңайтып», —

дегенде, Әріп:

«Қашпасын олай болса ауылынан,
Шығыстың қорқып жүр ме дауылынан.
Өздері сотқар, бұзық адамдар ғой,
Алыпты әділ жаза бауырынан» —

дейді.

Әріп бен Көкбай ақындардың өлеңдерін естіп Оспан, Тәуірбек, Дұтбай болыстармен ақылдасып, Бөдейдің 4 баласын да шақыртып алып, мұнан былай момын елге зорлық-зомбылық етпейміз деген қолхат алып, мөрлерін басып, қылмыстан азат еткен деседі. Айдалып кеткен Есімхан төре де Абайға өлеңмен хат жазып, сәлем айтып, ояз арқылы босаңған екен. Жоғарыдағы сайланған үш болыс елдің де кейінгі сайланған болыстары халықты хал-қадірінше әділетшілік тәртіппен басқарған деседі.

АБАЙ МЕН АСЫЛБЕК

Абай өзінің жас жігіт кезінде Асылбек деген болыс, би болған кісімен күйеу жолдас болып, Сабырбай ақындікіне барыпты. Сабырбай ақын Асылбектің қайын атасы екен. Барып отырғаннан кейін, Абайдың шәй құйып отырған бойжеткен қызға көзі түсіп ұнатып отырыпты. Бір үзілісте Абай Асылбекке: «Асыл-аға, жаңағы шәй құйып отыр-

ған қаракөз сіздің қандайлық жақыныңыз еді», дегенде, Асылбек: «Ол Қуандық атты балдызым, Сабырбай ақынның кіші қызы болады» дегенде, Абай: «Сол балдызыңмен мені таныстырсаң қалай болар екен, өте ұнады»,— депті.

Асылбек жақтырмаған жағдай білдіріпті. Асылбек те, Абай да екеуі екі адамға оңаша тапсырма беріп, Асылбек: «Қуандыққа айт, Абайға жолаушы болмасын, барып есіне сал»,— десе керек. Абайдың салған арадағы жігіті Қуандықпен сөйлестім, келісімін алдым депті. Ертеңіне Асылбек Абайға: «Жағдай ондай емес шығар, балдызым берік, менің айтқанымды бұзбайды»,— десе керек. Сонда Абай:

«Ауыл жылжып қоныпты жалпақ шиге,
Екі даугер жүгінер әділ биге.
Балдызыңыз уағдаға берік екен,
Сырғып барып жатыпты шеткері үйге»,—

деген екен.

МҰРЫНБАЙ ЖЫРАУ МЕН АБАЙ

Абайдың Әбдірахман деген баласы ауырып қаза болды дегенді естіп Дүзбенбет руынан шыққан Мұрынбай Қанқожаұлы жырау ақын Абай мен Әбдірахманның анасы Ділдаға көңіл айтуға барыпты. Барса Ділдә екі күндей дәм-тұз татпай қайғырып, төсек тартып жатып алса керек.

Сонды Мұрынбай жырау Абайдың домбырасын ала салып:

«Жапанға біткен бал құрай,
Басынан ұшты бозғортай.
Азды аяп, көптен қорықпаған
Тағдырдың ісі осылай.
Жақсы жаман бәрі өтер,
Тұрмайды талғап бір құдай.
Мөлшерлі уақыт жеткенде,
Келеді ажал сұмырай.
Ділдәшім, көтер басыңды,
Қайғырып босқа жасымай,
Қамыққан көңілім сергісін,
Абайжан, әкел насыбай»,—

дегенде, Ділдә басын көтеріп, жыраумен көрісіпті.

Абай:

«Ғыршып жасты еске алып,
Келдің бе, сабаз Мұрынбай»,—

деп насыбай шақшасын ұсыныпты.

АБАЙДЫҢ ӘДІЛ БИЛІГІ

Бәзіл деген байдың Жұмакүл атты жалғыз қызы ақын, шешен болса керек. Әкесі Бәзіл жас кезінде бір байдың баласына атастырған екен. Кейін, қыз бойжеткен соң атастырған күйеуін жассынын менсінбей, Бәзіл байдың жылқышысы болып, жастайынан бірге өскен Олжабай деген жігітпен көңіл қосып жүріпті. Бұл жағдайды қалың мал төлеген қайындары естіп, бес жігітті бақылауға қойыпты. Ол жігіттер өздері де қыздан дәмеленіп, қызға бір-неше рет сөздер айтып, қолқа салады. Қыз көнбей қойған соң, күн сайын аңдып жүріп, Жұмакүл Олжабаймен оңаша үйде сөйлесіп отырғанда, бес жігіт келіп Олжабайды ұстап алып, сабап есінен тандырады. Қыз бен екеуінің аяғына кісен салып, түйеге мінгізіп, съезде отырған Абайға барыпты. Абай бұл қалай деп жігіттерге сұрақ қойса олар: «Неке бұзды, қызды азғырды, бата бұзды. Олжабай ұрлық істеп, ұрыларға қосылды» деген әртүрлі жалаларды жабады. Бес жігіттің жауабын естіген соң Абай қызға сөз береді. Сонда Жұмакүл көзіне жас алып жылап отырып Абайға өлеңмен айтқан зары:

Шығады бүркіт алған қыр басына,
Көнбедім бес шіріктің бұрмасына.
Бір кісен аяғыма жеке түспей,
Олжабай ортақ болды бір басына.

Бес шірік екеуімізді байлап салды,
Тыңдамай зар өңіреп айтқан халды.
Таяқпен аямастан ұрғаннан соң,
Олжабай тіл-ауызсыз талып қалды.

Мизамда қызды айдаған түсер сотқа,
Олжа-екем қақысы үшін күйдім отқа.
Күнекем аға сұлтан заманында,
Қыз сорлы түспеп пе еді шаршы топқа.

Дәуелтек, Рысбетек бабамыз тең,
Бәзілдің қалған жалғыз қызы едім мен.
Айдаған қыз кісендеп жоқ деуші еді,
Ойлашы, Абай аға, ақылың кең.

Абай-ау, жасың үлкен, өзің аға,
Адамның ақиығы қымбат баға.
Бұрынғы құба қалмақ заманы емес,
Қорлықпен зар еңірейтін бала-шаға.

Бес шірік зорлығымен сізге келдік,
Алады қыздар сорлы қашан теңдік?
Зар илеп қыршын жастар өлген жоқ па,
Білесіз қайда кетті Мамыр, Еңлік?!—

дегенде, Абай шыдай алмай орнынан тұрып, бес жігітке
дереу Жұмакүл мен Олжабайды өз қолдарыңмен босатып,
сый-құрметпен үйіне апарып салыңдар дейді.

«Ержеткен қыз еркімен ерге тиір» деген, Жұмакүл сүй-
ген жігіті Олжабаймен қосылсын, басына ерік берілсін.
Бәзілдің алған қалың малын бес жігіт төлесін, бір жұма
мөрзім ішінде орындап, өздерің маған хабар бөресің»,—
депті. Жұмакүл мен Олжабайға туыстарына ерте ескертіп,
жағдайларын айтпағаны үшін бір түйе айып салыпты.
Қыз аман-есен теңдік алып ауылына келгенде, ағайында-
ры сұрағанда айтқаны:

«Айыпқа Олжа-екемнен бір түйе алды,
Бес жігіт қайыныма тартты малды.
Жеткізген басыма ерік қайран тілім,
Дұшпаным борышты боп босқа қалды.

Кез болды бақытыма Абай данам,
Бес шіркін, түкке аспады жапқан жалаң,
Деді Абай: «Олжабайдан жігіңді ашпа,
Жеңілтек жат мінезден жүргін аман...»

АБАЙ МЕН СӘДІР АҚЫН

Сәдір ақын сөзі өткір сыншыл адам екен. Қазіргі Жаңа Семей қаласында, Абай бір саудагер көпес байдың үйіне қонаққа барыпты. Сол жерде Абайдан басқа да бір топ адам және алыпсатар саудагерлер жиналған екен. Абайға есендік білдіріп әңгімелесіп отырмақ мақсат болып Сәдір де қатысыпты. Бір сөздердің орайында Абай: «Сәдеке, қазақ алғашқы жолыққан кезде алдымен, мал-бас аман ба?» дейді. «Сізде мал-мүлік бар ма»,— деп сұрапты. Сонда Сәдір ақын:

«Сәдірдің алалда бір торпағы бар,
Старшын қасқыр менеп ортағы бар.
Оның да мал болары екі талай,
Артынап ағып жүрген сортаңы бар»,—

дегенде, саудагердің біреуі бұл жарымаған Сәдірде торпақта жоқ, бос мылжың ғой депті. Сол сәтте Сәдір: «Абай, ана саудагерге тойтарыс жауапты өзің бересің бе? Немесе, мен өзім берейін бе»,— дегенде, Абай: «Сәдеке, саспа, айтатын жағдай кейінірек»,— деп тоқтатыпты.

Біраз мезгіл өткен соң сыра, арақ-шарап ішіп саудагерлер қызып алып, тағы біреу: әй, Сәдір, әншейінде ауыз жаппайсың, мына Абай келгенде өлеңді аяйсың ба десе керек.

Сонда Сәдір ақын:

Ертістің қасиеті бар суларында,
Қойнында күміс сағат қуларында.
Арақты сырасымен қосып ішіп,
Мінеді бір-бір шолақ «тулағына».

Бұл қулар барады екен сырасына,
Сыра ішкен әкесінің мұрасы ма,
Арақты сырасымен қосып ішіп,
Ақылы бір келмейді расында.

Ішкені арақ, жегіні майлы палау,
Ас бергендей болып жүр қызыл танау.

Байлаудағы мәстегін мініп алып,
Жау малындай төпелеп кеткені анау»,—

дегенде, саудагерлер қызараңдап, намыстанып Сәдір ақынға өлеңді жөн айтпайсың ба, сандалып сені мұнда кім шақырды депті. Сонда Абай: «Ақын адам сыншыл болады, кемшілікті көзге айтқанның айыбы жоқ. Сәдірді мен өзім менімен бірге бол дегемін. Ақынды құрметтеу қашан да болса халық дәстүрі емес пе»,— деген екен.

АБАЙ, ОСПАН, ЕСЕНБАЙ

Есентай Төлебайұлы ақын Абайдың замандасы, білікті адам болса керек. Абай Есентайды білімді, сезімтал, жақсы, ақылды адамның бірі деп бағалаған деседі. Бір жылдарда Сармырза елінің жылқылары жұтқа шалдығып, биелері қысырап қалыпты. Есентай Дуанбек деген үлкен баласын шақырып алып, бір қоржынның екі басына құлындардың ноқтасын салып, Абайға беретін арнаулы сәлемдеме, апарып бер депті. Дуанбек Абайға барып сәлем беріп, әңгімелесіп отырғанда Абай: «Дуанбек шырағым, әкең маған арнап айтқан қандайлық сәлемдемесі бар? Соны айта отыр»,— депті. Дуанбек: «Абай аға, әкем Абайдың өзі сұрамаса сәлемдемені тапсырмай алып қайтарсың» деп еді. Енді өзіңіз сұрадыңыз деп қоржынды әкеп беріпті. Абай қоржынды ашқызып көрсе, ылғи құлынның ноқтасы екен. Көріп отырып: «Әй, Есентайым-ай, сені де бір күні, қара жер тартады-ау»,— депті де, өзінің сүйікті інісі Оспанды шақыртып алып, мына қоржында не айтады дегенде Оспан түсініп, Есентай елінің жылқысы жұтаған екен ғой депті. Абай: «Сен өзің де білдің, енді ноқтаның саны қанша болса, сонша құлындайтын бие, қосымша айғырымен, айдайтын атымен болсын»,— депті. Айғырды Есентайдың өзіне арна — мал басы ғой. Атты Дуанбек мінсін, қасындағы жігітке бір құлынды биені бел-

гіле депті. Ноқтаның саны жиырма екен. Ертеңінде барлығын дайындап, Абайға келіп: «Есентай қайта аз сұраған екен. Сармырза бір қауым ел еді ғой!» — депті Оспан.

АБАЙ, БАЙКӨКШЕ, КӨКБАЙ ЖӘНЕ ҚУАНЫШБАЙ АҚЫНДАР

Ұлы Ақын Абайды ел ішіндегі бай-болыстар патша үкіметінің саясатына қарсы адам, Семей қаласынан жер ауып, айдалып келген қауіпті адамдар келіп, Абаймен қарым-қатынас жасап жүреді», — деп Абайдың үстінен арыз жазып, үйіне тінту жасатып, жауапқа тартқан. Абай қырдағы ел ішінде өзінің Көкбай бастаған тілектес адамдарын куәлікке салып, жоғары ұлықтарға арыз беріп, ақырында ақталып Жидебайдағы ауылына келеді. Абай аман-есен құтылып келді деген хабарды естіп, тілектес жолдастары, құда-жекжаттары жиналып, тарту-таралғы, сый-құрметпен келсе керек. Бұлардан басқа да сәлемдесуге көптеген адамдармен бірге Байкөкше, Көкбай ақындар да келіпті. Абай құрметтеп, сәлемдесуге келген адамдардың ішінде жасы да жолы үлкен деп Байкөкше ақынға елді басқарып әзілдесіп отырыңыз десе, Байкөкше Абайға қалжыңдап:

«Мұрында Жұмақандай байға болдың,
Күнтудай үш Олжайда молға болдың.
Басқа да Дұтбайға ұқсас құдаң бар ма,
Қасында-Төребайға қойға болдың», —

дегенде, Көкбай ақын іле сала:

Байкөке, жел жетпепті тұлпар едің,
Келген соң әділ інің жорға болдың.
Көп көмек ақыл-ойдың арқасында,
Сұңқардай, Абай аға, қолға қондың, —

депті. Әзілдесіп, масайрап отырғанда сырттан Қуанышбай деген ақын өлеңдетіп, сәлем беріп үйге кіріп келіп айтады:

Ассалаумағалейкүм, арыстаным,
Дұшпанмен ерінбестен алысқаным.
Ойда ұлық, қырда қыңыр бәрін жеңіп,
Келдің бе аман-есен данышпаным!— дейді.

Абай:

Уағалейкүмассалам, Қуанышбай,
Рахмет келгеніңе қуанышқа-ай!
Қыңыр да жалғыз менен жеңілмейді
Бәріміз басты қосып ту алыспай,—

депті.

АБАЙ МЕН БАЙҚҰЛАҚ ШЕШЕН

Абайдың Мағауия деген баласы өлгенде көп ел жиналып, Абайға көңіл айтамыз деп барыпты. Сол көптің ішінде Байқұлақ:

«Ақсұңқар қолдан ұшты,
Бәрінен тағдыр күшті»,—

депті.

Абай:

«Бұл Мағаш, маған да жоқ, саған да жоқ,
Мағаштай бала тумас көңілге тоқ.
Аз күнде дүниеден мен де кетем,
Маған да зар боларсың жиылған топ»,—

деген екен.

КӨҢІЛ АЙТУ

Абай, Мағауия, Ақылбай үшеуі де бір кездерде қаза болып, көңіл айту үшін Әлмағамбет домбырашы «ассалаумағаләйкүм» деп кіріп келгенде, Шәкерім жылап отырып:

«Уағалүйкүмассалам, Әлмағамбет,
Түк қоймай төңірегін жалмаған бет,

Абай, Мағаш, Ақылбай бәрін жұтып,
Елге қарар беттері қалмаған бет» —

дегенде, Әлмағамбет үйде отырған адамдармен көрісіп-көңіл айтып болған соң Әйгерімге:

«Әпкелші домбыраны тартайын күй,
Қайғының үніменен жаңғырсын үй.
Айырдың ажал сұмырай Абайдан да,
Ащы уды аямаған, маған да құй!» —

деп, Абай, Мағауия, Ақылбай үшеуіне жоқтау күй шығарған деседі.

АБАЙДЫҢ ЖАУАБЫ

Абай он үш жасында қайын атасы Алшынбайға сәлем беруге келеді. Абайдың қайын жұрты және нағашысы да Қаракесек ішіндегі шаншарлар. Абай атасының үйіне кіріп келсе, Шаншардың 6—7 қарты жиендерін әрі сыйлау, әрі сынау мақсатымен оны арнайы тосып отыр екен.

Абай есіктен кіре дауысын созып:

— Әс-сә-лә-ма-ға-ләй-күм! — деп, үйдегі кісілерге сәлем береді.

Сонда қарттың бірі:

— Пай-пай-пай, мына көмейі суырылған шешеннің ұрпағы-ай, сәлемінің өзін әндете баптауын-ай! — дегенде, екінші қарт іле:

— Е, әкесі Құнанбайға ұқсамай, өзін тіл мен сұқтан құдайдың сақтауын-ай! — деп қалады. Үшінші қарт жұлып алғандай:

— Әлден-ақ жүндес тоқты қошқардай, бүкіл денесін қалың түктің қаптауын-ай! — дейді...

Сол кезде Абай басқа шаншарларға сөз кезегін бермей, тосыннан киіп кетіп, әлгі үшеуін тесіле қарап тұрып:

— Әй, әттеген-ай! Әуелде қыздарыңды ұзатқанда, бәрің бірдей жабыла жамырап: «түкті бала таппа» деп айтпауың-ай! — деп төрге барып отыра кетіпті...

Орталырында отырған Алшынбай аналарға оқыс бұрылып, рахаттана мырс-мырс күліп:

— Ал ендеше, үшеуіңе бір сыбаға!— деген екен.

АБАЙДЫҢ ЖАНАШЫРЛЫҒЫ

Әзберген Құлайғырұлы деген кедей ақын болыпты. Бала-шағасын асырай алмай қиналыпты. Бір жылы көшерге көлік болмай, жатақта қалыпты. Балалардың үнемі таусылған соң, амалсыз ел торыса, бес сәйгүлік далада тұсаулы жүр екен. Бәрін ұстап алып келіп, сойғанын сойып, балаларын тамақтандырып, соймағанын өткізіп жіберіпті. Жылқы ішінде Абайдың досы әрі құрдасы Көжекбайдың көпке әйгілі көкбестісі бар екен. Әзбергеннің ұрлағаны анықталып, Абай мен Көжекбай бастаған билер алдына алып келіпті.

Билердің алдына келген Әзбергенге: «Не айтарың бар?» дегенде, ол өлеңдетіп былай депті:

«Абай аға, менде жоқ не кемшілік,
Істеткен мұны маған кедейшілік.
Бес сәйгүлік ішінде көкбесті бар,
Болмаса бір өзіңнен демеушілік.

Биік қалай қарайды аласаға,
Үйімде көп боқташақ бала-шаға,
Бала-шаға аптығы жаман екен,
Өзіңіз жарамасаң, арашаға»,—

дегенде, Байзақ деген кедей би Абаймен қатар отыр екен, кеңкілдеп жылап қоя беріпті. Орайсыз жылаған Байзаққа Абай: «Сен неге жыладың?»— дейді.

— Үйімде бала-шағам көп еді, Әзбергенге ұрлық істеткен кедейшілік пен бала-шағаны ойлап, көңілім босап кетті,— депті Байзақ.

Абай Байзақты әділ, адал адам болған соң (өзі де өлеңге қосқан) қатты сыйлайды екен. Көжекбайға қарап:

— Өй, Көжекбай, сенің көкбестіңді мен міндім, маған сыйлайсың,— деп бадырая қарапты.

Сонда Көжекбай ұшып түрегеліп:

— Ана төрт атты Абай мен Байзаққа байламасқа не тұр, кешірдік, кешіледі. Әзбергеннің мұнан былай ұрлығын қойдыруға кім кепіл бола алады?— дейді.

Әзберген де босап жылап: «Ұрлықты қойдым. Әттең, кедейшілік қырсық»,— дегенде, Абай оған:

— Сен ұрлығыңды шынымен қойсаң, мен шамам келгенше қырсығыңды қиып тұрайын,— деп сол жерде ас-азық, балаларына киім-кешек беріп аттандырыпты.

ӨЛЕҢМЕН ТАРАҒАН ӨКПЕ

Шілденің ыстық күндерінің бірінде Құнанбайдың Оспан паны құдық басында астауға үймелеп тұрған жылқыларды көріп, суарайын деп жанына Әубәкірді ертіп құдық жаққа бара жатыпты. Ысмағұлдың (Құнанбайдың Айғыз деген кіші әйелінен туған баласы) бір бұқасы бар екен. Жолшыбай сол Оспанға жүгіріпті. Сонда Оспан екі қолымен екі мүйізінен ұстап алып, мойнын қайыра бұрап жығып тастапты. Әубәкірге: «Бар да ауылға хабарла. Бұқаны тез бауыздап алсын, енді қайта тұра алмас»,— депті. Ертеңінде Ысмағұл Оспанға өкпелеп, менің бұқамды әдейі өлтірді деп ешкімге айтпай, шешесінің (Айғыздың) төркініне, нағашысына көшіп кетіпті. Оспан артынан іздеп өзі барса да, кісі жіберсе де келмей қойыпты. Ең соңында Абай арнап хат жазып, кісі жіберіпті. Абайдың:

Тау жебелеп жортады көк бөрілер,
О дағы ат артына бөктерілер,
Қиыр жайлап шет қонған ағайындар,
Талай жанның көзіне жек көрінер,—

деген бір ауыз өлеңі Ысмағұлға тоқтау салыпты.

ҚИЯСБАЙДЫҢ ЕСЕБІ

Абайдың Қожанасыр мінездес Қиясбай деген досы болған. Бірде Абай үй-ішімен есеп жөнінде әңгімелесіп отырса:

— Абай аға, сіз есеп білесіз бе?— деп сұрапты, Қиясбай қасында шынтақтап жатып.

— Аздап, Қиясжан,— депті Абай.

— Аздап білсеңіз, екі жүз ешкінің мүйізі қанша болады?

— Төрт жүз болады да.

— Пәлі, Абай аға, сен де есеп білемін деп мақтанасың-ау,— депті Қиясбай,— сонша көп ешкінің ішінде мүйізі жоқ тоқалы, мүйізі сынған кемдері болмай ма екен?— деп мырс-мырс еткенде, үй-іші де ду күліпті.

АҢШЫЛЫҚ ТА ЕПТІЛІК

Абайдың Зікәйіл деген баласы мерген боламын деп, бір ат беріп, құс мылтығын сатып алыпты. Бір күні Абай баласынан: «Балам, ештеңе аттың ба?» дегенде баласы: «Жоқ ата алмадым, мылтық қисық екен»,— депті. Сонда Абай:

Мергендер мылтық алып, құс атады,
Бытыра тиген жерін ұсатады.
Көзі бар көңілінің, көкірегі ояу,
Оны да епті туған кісі атады,—

депті.

АБАЙ ҰРПАҒЫ

Ақылбай Абай мектебі, үлкен білім тәрбиесі ортасында жүріп талантты да өнер иесі болып өседі. Бірақ Ақылбай өзін өнерлімін деп санамаған. Мінезі қызық, сол кез-

дегінің бай-төрелерінің әдетіндей оған байлықтың, басылықтың, төрелік дегеннің керегі болмаған. Бай, кедей, үлкен-кішінің бәрі оған бірдей, адал, атының айылы ағытылып жүрсе де, жығыламын деп ойламайтын бейқам адам болған. Дойбы сияқты ойныннан ешкімнен ұтылмаған, қыл қобызды да, домбыраны да Шыңғыс тауының қайыңы мен тал-терегінен өзі жасап алып ойнай беретін музыкант, ақын әрі ісмер ұста болған. «Зұлыс», «Дағыстан» деген көркем дастандар жазғаны баршаға аян.

Ақылбай айтты деген өлеңдер де бар. бірақ олардың көпшілігі жиналып сақталмаған. Жалғыз-ақ шешесі Ділдәнің ата-бабасының кім екені, Ақылбайдың өзінің ақындығын көрсететін мына бір өлеңі ел аузында.

Ділдә он қара тоқтының терісін илеп, Шыңғыс тауының зердей жылтыр қызылсары қынасына бояп, адам қызығардай тон тігіп болып отырса, оған көзі түскен Ақылбай маған беріңіз деп жата жармасады. Өзін шешем деп білмейтін Ақылбайды паң мінез Ділдә бауырына тартуды мін санайтын. «Өзімнің бауыр балаларымның біріне берем, саған тон табылмай ма, ары жүр!», — деп тонды бермепті. Сонда Ақылбай отыра қалып өлең жазып, оны Абайдың алдында оқып беріпті:

Қазыбек арғы атаң әулие өткен,
Дүниеден фәни жалған ол да кеткен,
Қиыр шеттен бір адам бабам десе,
Әруағы сол сағатта барып жеткен.
Бекболат туып қалдық артық заттан,
Ол-дағы қарғағанын дереу атқан,
Орта жүзді билеген Абылай да,
Қаймығып ақыл алған Бекболаттан.
Тіленші одан туып, ел билеген,
Одан қорқып арғынға жау тимеген.
Алдына барған жанға әділ екен,
Тентекті лебізбенен нанша илеген,
Алшынбай одан туған орны басқа,
Ешбір жан сөз сөйлемесе жүйрік қасқа.
Біреуді егер сұлтан қоям десе,
Теріс деп, бұза тартып шайқамас та,
Онан соң мырза Жүсіп нағашы атам,

Сөзімде соқпеңіздер болсам қатам,
Арғы-бергі атасын түгел айтып,
Апама осы өлеңді тоңға сатам,—

депті.

Абай отырып: «Тонның құны жетерлік болды, Ділдә», депті. Ділдә көзіне жас алып, Ақылбайды құшақтап, маңдайынан нискен, тәу етіп, тонды өз қолымен кигізеді.

Ақылбай өсе келе талантты болған. Ақылбай шығарып айтты деген әнді көпшіліктің аузынан жиі естуге болады. Оны көбіне әйгілі артист Кәукен Кенжетаев та айтып келді:

Бір ән тауып Әлекем бер деген соң,
Матай алыс, бірқатар жер деген соң,
Он минутта аузыма осы ән түсті,
Қапаш-құпаш қолымды сермеген соң.

БЕГЕШ ЕСІП ТҰРҒАН ҚЫЗЫЛ ЖЕЛ ЕМЕС ПЕ?

Бес болыс тобықтының белді, басшы адамдары Абай алдында айтулы бір дауды шешкен отырыста Бегеш те бар екен. Абайдың ұйғаруымен дау Бегештің сөзіне тоқтайды. Бегеш кеткен соң біліктілер мен ел жуандары отырып:

— Абай, сенің бізге істемегенің қалмады. Бес болыс тобықтыны бір болыс керейге билеттің. Осының жөн бе?— десіп наразылық білдіреді. Сонда Абай:

— Сендердің сөзің Бегештікіндей негізді, шешімді боп, жүйесін тауып тұрса, мен Бегештің сөзін алып неғылайын. Сен бесеуің Бегеш болам десеңдер осы қазір атқа қоныңдар да, анау керей жақтағы жонның үстіне шығып, бесеуің маған бес уыс жел ұстап әкеліңдер,— дейді сынай қарап:

— Абай-ау, жел ұстатушы ма еді? Мұны не қыр, не сырмен айтып отырсың?— десіп даурыққандарға Абай:

— Ендеше Бегеш сол есіп тұрған жел емес пе? Жел ұстата ма? Сендер Бегеш бола алмайсыңдар,— деп сөз түйіпті.

ҚАПҚАН ИТТЕН ӨШ АЛАМ ДЕСЕМ

Абайды Оразбайдың озбырлары сабапты деген хабарды естіп төрт арыс — арғын, найман, керей, уақтың игі жақсылары жиналып барып, Абайды қорғап, жақтап сөйлей бастағанда, бірден суырылып Бегеш:

— Абай мырза, ерге жара түйін деген. Ит арамды, тентек құдайды танымайды. Сіз жалғыз тобықты үшін ғана ұл емес едіңіз. Орта жүздің арысы едіңіз. Көптің қоныр бұйра нарындай, көктемдегі жауындай жақсымыз едіңіз. Ала өкпелердің қолы тиді деп естіп келдік. Көштің байсал тапқаны — көкорайға қонғаны, даудың байсал тапқаны — төрешіге барғаны. Отқа салып қанша өртесең де алтын, сірә, жез болмас, аяққа шұлғау қылсаң да асыл жібек бөз болмас. Білім — бақтың қазығы, білімсіз бақ — әлдекімнің азығы. Талай жан бар ауызбеп аспандағы айдды алады, қолымен қосаяқ та соға алмайды. Ұстазынан, жақсысынан айрылса ел не таппақ? Сағымдай құбылып, сабындай бұзылып, іріп-шіріп жоғалады да. Абай сияқты есті, ақылды адам надан еліне бола қалпынан айрылса не болмақ? Рұқсатыңды бер, тентегіңді тиюға келдік,— депті. Сонда Абай:

— Әй, Бегеш-ай. Шешендіктен қиыстырып айтасыз-ау? Қаділет пен қасірет бар емес пе? Қара шиенің дәні болғанша, бидайдың сабағы бол. Жаман қауымның жақсысы болғанша, жақсы қауымның жаманы бол десе не дер едіңіз? Жамандықты жолым деп кеткен Оразбайға айтқан сөз суға жазғанмен тең. Мені бір ит қапты ғой. Қапқан

иттен өш аламын десем, мен де ит болғаным ғой. Айыпты әпермендер, аяғыма жықпандар,— деп тоқтайды.

СЕН КЕТКЕНШЕ ЖЕҢІЛЕР

Абай қатты науқастанып, ажал аузында жатқанда Бегеш досы көңілін сұрай келіп:

— Ассалаумағалайкүм, Абайжан! Сөзіңе тапырқаған талай жан. Булығып сөйлей алмай жатырмысың? Алла қонағында бұл не хал? Әй, сабазым, Бегешіңе сөз қатпасаң, көңілден өле-өлгенше кетпес арман,— депті.

Абай басын көтеріп:

Аз ғана ауыл керейден асып туған сен бір ер,
Сен кеткен соң бұл керейге сен сықылды кім келер?
Жүгім ауыр болғаннан соң, көтере алмай жатыр ем,
Келдің ғой, Бегеш, көрдің ғой,
Сен кеткенше жеңілер,—

деп бір сәттілік көңілі көтеріліп, жаны да жадырағандай күйге түсіпті...

ҚАНАТТЫ БІР СӨЗ

Абай ақын Жүсіп дейтін кісімен алғаш танысқанда.

— Ей, Жүке, құдай қайда? Жұмақ пен тозақ қайда?— дейді. Тосыннан қойылған бұл сұраққа Жүкең де тосылып қалмай.

— Абайдың құдайын қайдан білейін. Менің құдайым жүрегімнің басында тұр. Ал жұмақ пен тозақ өз үйінің екі босағасында: әйелің ақылды болса жұмақ та, ақымақ болса тозақ,— депті.

Абай белгілі Машһур Жүсіптің осы тапқырлығына өте разы болып қайтқан екен деседі қариялар.

АБАЙДЫ КӨҢІЛДЕНДІРУ ҮШІН

Бір күні Абай Қияспайдың ауылына келеді. Қияспай Абай түскен үйге барады да, оның атын сұрайды.

— Онымен қайда барайын деп едің? — дейді Абай.

— Сізге соятын бір лақ ұстайын деп едім, — дейді Қияспай.

Абайдың ұлықсатын алып, оның атына мініп, қолына ұзын құрық алып, Қияспай қотандағы көп лақтың оқшау жатқан біреуін қуа жөнеледі.

Лақ қаша жөнеледі. Қияспай лақты көп қуып, эне жеттім, міне жеттім дегенде, лақтың мойнына құрығын тастап кеп жібереді. Лақ ауыр құрықты әлсіз ғана жұлқығанда, Қияспай лақ өзін аттан сүйреп түсіргендей, омақаса жерге құлап түседі. Құрықты сүйретіп лақ, ерін бауырына алып аты кете барады. Қияспай болса, лақтан да, аттан да айырылып, ауырып қалған аяғын сылтый басып Абайға келеді.

Мнадан бері Қияспайдың лақ қуғанын көріп отырған Абай шексілесі қатып күледі.

Қияспай да мәз. Өйткені оның мақсаты Абайды лақ сойып сыйлау емес, ренжіп, көңілсіз жүрген сүйікті адамын көңілдендіру еді...

АБАЙ МЕН ҚОСАН БИ

Найман еліндегі Абайдың бір сыйласқан адамы Қосан би болған екен.

Жазда ел жайлауға шығып, екі ел арасы жақындағанда, Қосан би жылда келіп Абаймен амандасып қайтады екен. Абай да оның келуін қуана қарсы алады екен. Абайдың бір мінезі — өзіне сөзі ұнаған кісіні ерекше құрмет-

тейтін болса керек. «Сөзіне қарап өзін ал» — деген Абайдың қағида сөздері де осы мінезіне байланысты болуы мүмкін.

Қосан би елінде сөзге шешенділігімен, әділетті билігімен аты шыққан. Абаймен мәжіліс құрып, сөйлескен, көп дәмдес болған Қосай би арасында Абаймен дойбы ойнайтын да болған екен. Екеуі де дойбыны жақсы ойнайды, сірә. Бірде Қосан би бір ойында Абайды дендетіп ұтып отырса керек. Жандарында тамашалап көріп отырған басқа дойбышылар Абайға жақтасып, кейбір жүрістерді айтып отырыпты.

Сонда Қосан би қалжыңдап: — Бұл жолы бәр тобықты жабылсаңдар да ұтылдыңдар, — депті.

Қосан би қаршығадай кішкене, шымыр денелі адам екен.

Абай оның жаңағы қалжыңына орай:

«Қосан, Қосан деседі
Қосан желдей еседі.
Кішкентай ғана кісі екен
Неменесіне бөседі» —

деген екен.

Сонда Қосан би іле жауап беріп:

О не дегенің Абайжан,
Батпандай қара темірді
Бармақтай асыл кеседі, —

деген де сөз бар емес пе? — депті.

Абай Қосан бидің табан аудармай айтқан жауабына риза болып, қарқ-қарқ күлген де:

— Менің Қосанды ұнататыным осындай шешендігі мен тапқыр сөздері емес пе? Мына дойбыдан да есесін жібермей отырғанын да көріп отырсыңдар — депті.

Жылдағы әдеті бойынша, бұл жолы да Қосанға шапан жауып, ат мінгізіп қайтарған екен.

БІР АТ ҰТҚАН БІР ШУМАҚ

Көкбай ақын Абайдың мінез-құлқын жақсы біледі екен. Оның біреу бір нәрсе сұрап келіп шаруасын айтқанда, көп созбай, тоқетеріне бірден көшкенді ұнататынын үнемі ішіне түйіп, айтпай ұғады.

Сол тұста Көкбай Абайдан жылда бір аттың майын мініп, қайтарып жүреді. Бір жылы сөйтіп сұрап алған көк атты қайтарып, орнына басқа бір семіз ат мінейін деп ойлап, Абай аулына барады.

Абайдың үйіне сәлем беріп кіріп келсе, Абай төсегінің алдында бес биенің сабасындай болып, қос жастыққа сүйеніп, жантайып кітап оқып отыр екен, алдындағы үстелінің үсті толған қағаз, кітаптар. Көкбай ақын орнығып отыра бере-ақ аман-сәлеммен қоса, келген шаруасын да айтып:

Көк шолақ арықтады мүлде жаман,
Алға бір баспайтын болды шабан.
Жаяуға — ат, шөлдегенге — сусын болған
Есен-сау отырсың ба, Қара Сабам!

дегенде, Абай қарқ-қарқ күліп, Көкбайдың әзіл-қалжың аралас тапқырлық сөзіне риза болып, жоғары шығарып, төрден орын беріпті.

Анау жақта жүрген қызметшілерінің біреуіне:

— Жылқыдан Көкбайға бір жарамды ат алдырып қойыңдар, — депті де, әңгіме — дүкен құрып отырыпты. Абайдың өз әдетінде сөзі ұнаған адамға солай ілтипат — құрмет жасайды екен.

— Сол жолы мініп қайтқан торы жорға атты мен қайта апарып жылқыға қосқан жоқпын. Абай да ат қайда деп менен сұратқан жоқ, — деген екен Көкбай.

АБАЙ МЕН КЕНЖЕ ПЕШЕН

Атқосшысымен келіп түскен қария үй иесінен сойылып жатқан қойдың тоқ ішегін отқа пісіріп беруді сұрай-

ды. Үй иесі мақұлдаса да, Шор Кенженің атына мұны лайық көрмей:

— Уа, Кенжеке, қаракесекте Алшекеңнен соңғы бір төбе деуші еді, қой сойып, саба құйғызып жатқанда, қойшының hareketін істегеніңізге разы болмай тұрмын,— депті. Сонда шешен отырып:

— Құрметіңе құлдық, шырағым, бірақ нәпсімді сыйлама, көңілім мен арымды сыйла, олай сыйлай алмасаң, қойшы болғаным мен де өкінбейін, қой болғаныңа сен де өкінбе,— деп асқа қарамай жүріп кетіпті.

Құнекеңнің тұсынан бері Тобықтыға қолғанат болған Уақ руы бұл сөзді Абайға Кенже шешеннен бұрын жеткізіпті. Сол кездерде жетпістердегі Кенже Семейге — Абайдың үйіне келеді. Аттан түскен соң, Абай отыр деген бөлмеге кіріп барып:

— Ассаламағалейкум, жалғызым, жарық жұлдызым,— депті.

Абай тыңдап отырған скрипкасын қойғызып:

— Уағаләйкумәссалам, Кенже аға, неге олай дедіңіз? Жас аз ба, мас аз ба?— деп қолын алып, қолтықтап, төрте отырғызыпты.

— Жоқ. Абайжан, жас та көп, мас та көп, бірақ толғай білер бас аз. Қажы жол салғаннан кейін көріп отырғаным осы, нұрлы жүзінде ел жүрегіне сіңіп кетер не раушан бар, соны көрейін деп сағынып келдім, бетіңнен сүйгіз,— депті шешен. Абай бетінен сүйгізіп жатып:

— Менің де арманым сол, бірақ толғай білетін бас аз болғаныммен, дүниенің қамалын толғауды аңсауымыз бар екеніне де шүкіршілік етейік,— деп орыс қызына скрипканы қайта тартқызыпты. Күй тартылып біткен соң, шешен:

— Қай халықтың күйі, не сыры бар, әйтеуір жүрекке тиеді,— деп сұрапты. Абай мұның Пушкиннің «Евгений Онегин» деген қиссасы бойынша жазылған операға Чайковский деген күйші шығарған орыс халқының күйі екенін түсіндірген соң:

— Қай халықта болсын тарихта бар, дәстүр, салтанат, өнер бар. Оны білмей, сол халықты қадірлей алмайсың. Басқа халықты қадірлемей өз халқыңның бойындағы қасиеті мен болашағын жоққа шығару болады. Сөйтіп, басқаны жат тұту соқырлық, саңыраулық, надандық қана. Мына күйде талай тәтті аңыздар жатыр. Ол аңыздар орыс халқының бауырмашылдығын айтады. Осы күйде сүйіспеншіліктің тілсіз тілі бар. Өзіміздің жақсы қасиетімізді ұлғайтау үшін мұны ғибрат еткен теріс емес. Сүйіспеншіліксіз бауырмал болуға, бауырмалдықсыз қадірлесуге болмайды. Қадірлеспегеннің ісін жауласу, барымталасудан ғана табасыз,— депті.

Сонда Кенже шешен тұрып:

— Иә, қарағым, жә, ақылыңның нұрына сусындағандай болдым,— депті.

Ас ішілген соң ел жайында, өткен, кеткендегі игі жақсылар жайында біраз әңгімелер қозғалып отырды. Бұл әңгімені Абайдан Кенже шешен сұрап, оның түпкі мәндерінің неден туғанына ынтыға құлақ асқандай.

Абай бір сөздің кезегімен:

— Кенже аға, мынау жерде біздің Уақ деген сасық байшығаш ағайындар болушы еді, соларға өкпелеп қалған екенсіз,— депті.

— Е, Абайжан, сөз әлпетің біздің өкпеден өзің де бейхабар емеске ұқсайсың. Қажының аруағын сыйлаймыз, қазақ баласына жеткен өзіңнің Абай атыңды сыйлаймыз. Уақтар біздің бір жетімнің қырық жеті берген жесірін алып кетіп отыр. Сені сыйлағандығымнан бүтін, шор болып, жесір дауын даулауды қойдық. Өзіңе келе жатып Уаққа ашу сөз айтқаным сол еді. Ендігі төресін өзің берші,— депті.

— Уа, Кенже аға, ел билеген әкім емеспін, айбары күшті ұлық емеспін, менен қандай төрелік сұрайсыз?— депті.

— Әкім десем, ұлық десем, таппай келгенім жоқ. Даушарды бітістіруге ғаділет төрелік керек. Ондай ғаділет

төрелікті беретін сен деп халқың үміттенсе не айтасың. Келіп отырғаным да сол. Бірақ, билік айтқызып, мал да жан да алайын деп отырғаным жоқ. Осындай ғаділетсіз, нахақ барымтаның ел арасында қалар-қойылар күні бар ма, соны сұрайын деп келдім, төрең сол болсын, соны ұғындыршы,— депті шешен.

Абай ойланыңқырап:

— Кенже аға, ондай күннің нышанасы бар, тұлғасы жоқ. Бірақ, ондай күннің болуы даусыз. Ел арасындағы мұндай әділетсіз әдетті түзету үшін бүгінгі біз сияқты әділетті көксеген бірлі-жарым адамдар ғана емес, бек зор үкімет, оның жалпының бақытына бірдей әділ заңы болуы керек. Жастарды саналылыққа тәрбиелеу керек, жастарды «сен мына өнерді, сен мына өнерді үйрен» деп адамдыққа баулитын көптеген медресе керек,— депті.

Сонда шешен:

— Жә, қарағым, жә, ақылыңның нұрына тағы да сусындағандай болдым,— депті...

Енді бүгін ойлап қарасаң, Абай айтқан сол күн бүгінгі біздің күніміз, біздің заманымыздың әділеттігі мен заңы екен дейсің.

РАЗАҚ, ЖЕМЕК, АМАНТАЙ ТУРАЛЫ АБАЙДЫҢ АЙТҚАНДАРЫ

I

Разақ деген Әуез қожаның інісінің баласы Қарауыл деген жердегі қайыны Әсіржан ауылына барып, қайтып келе жатып Абайдың баласы Әубәкірдің отауына келіп қонады. Бірақ, Абайға барып сәлем бермейді. Әубәкір Абайдың қасына барып отырып, Қарауыл жақта болған бір әңгімені айтады. Сонда Абай оны саған кім айтты дегенде, Әубәкір Разақ айтты депті. Разақ қайда десе, біздің отауда, кеше келген, депті. Сонда Абай:

Оның аты Разақ,
Барған жерін, ауылын.
Айтар ма екен сұрасақ.
Әуез қожа ортан қол,
Өзг қожа шынашақ.
Бір Әуезге жетпейді-ау,
Бар қожаны құрасақ,—

дегенде, Әубәкір, аға, Омархан да жақсы ғой,— депті. Сонда Абай: оны дағы көрерміз, біраз ғана шыдасақ,— депті.

II

Ақымбек керей Жемек деген кісі бір жылы тобықты жақта жұмысы болып Абайдың аулына барыпты. Жемек Абайды бұрын көрмеген екен. Абай оның аты-жөнін сұрағанда, Қызыл судағы Ақымбек-кереймін, өз атым — Жемек депті. Сонда Абай бетіне қадалып қарап тұрады да: «Әкең атыңды тауып қойған екен, өзің де жеймін деп тұр екенсің, енді алды-артыңа қарамай, адал, арам деп санамай, жей бер»,— депті. Абай айтқандай, Жемек жөн-терісіне қарамай, қолына түскенді жей беретін адам еді, бір көргенде Абай таныған екен, деп керей елі аңыз қылысады.

III

Ақымбек-керейді арғы атасынан бері қарай билеп, өктемдігін бермей келе жатқан Рақыш Тәтей баласы деген бай-болыс болып тұрған кезінде Тобықты ұрылары ұрлаған малдарына ие болып, мал дауын шешпекке Тобықты еліне бармақ болады.

Қасына жолдастыққа өзінің ағайыны Амантай деген пысықтау жігітті ертіп, жолға шығады. Рақыш әуелі Абайға жолығып айта кетейін деп Абайдың үйіне барады. Абай Рақышты бұрыннан таниды екен. Бұларды Абай қо-

нақ қылып, әңгімелесіп отырғанда, Амантай Абайдың сөзіне жауап қайтарып отырады. Оны Рақыш ішінен ұнатпайды. Абай менің теңім еді, мына жалғыз атты кедейдің сөзі Абайға ұнаған болып отырғанын қарашы, деп қызғанады.

Бір мезгілде Абайдың інісі Оспан қасында бір кісісі бар, кіріп келеді де, қонақтар, мына жолдасымен тоғызқұмалақ ойнайтындарың бар ма, дейді. Рақыш өзі тоғызқұмалақ ойнай білмеген соң, қасындағы Амантайға қарайды. Амантай: мен ойнайын деп, екеуі құмалақ ойнағанда Амантай Оспанның құмалақшысын ұтып шығады. Рақыш оған мақтанып, япырмай, Оспан мырзадан біздің Амантай озып кетті-ау,— деп күледі. Сонда Абай: «Амантай аман болса, өзгеден де озар»,— депті.

Рақыш Абайдың сөзін ауыр алып, үндемей қалады. Еліне қайтып келген соң Амантайды жек көріп, сен ақымақ екенсің, Абай алдында өзіңе тиісті емес сөзге кірістің, мен айтарлық сөзге сен жауап бердің, енді менен аулақ бол,— деп қуып жібереді.

Амантай Рақыштың іш күндестігін білген соң, керей ортасындағы Рақыштан зорлық-зомбылық көргендердің басын құрап, Рақышты елден ажыратқан екен. Амантайдың білімін, адамгершілігін Абай бір көргенде-ақ танып, кедейдемей, Рақыштан артық көріпті, деп керей адамдары аңыз етіп кеткен.

ТҮСІНІКТЕР

I-бөлім

ЕСТЕЛІКТЕР

ӘКЕМ АБАЙ ТУРАЛЫ — естелік авторы Тұрағұл Ибраһимов (1875—1934) Абайдың бел баласы. Естелік тікелей Мұхтар Әуезовтің тапсыруымен жазылғандығы байқалады. Кейінде Тұрағұл: «Мұхтар Әуезұлы арқылы 1927 жылы маған әкемнің барлық өлеңдері мен қарасөзі, һәм мақалдарын жинатып алғанда Қазақтың білім комиссиясы болатұғын», — деп жазды. (ҚРОМА, қор. р — 135, тізбе — 1, іс — 374, 24 бет). Өз кезегінде Тұрағұл ұлы ақынның барлық шығармаларын, өзінің әкесі туралы аталған естелігін қалың дәптерге түсіріп Қазақ білім комиссиясына тапсырған. Бүгінде бұл өте құнды қолжазба ескерткіш Республикалық Орталық музей қорында сақтаулы тұр.

Аталған естеліктің қысқартылған нұсқасы алғаш рет ұлы ақынның 1933 жылы жарық көрген толық жинағында жарияланды. Ал, ұлы ақынның 100 жылға толған мүшел тойы қарсаңында естелік аз-маз қысқартылып, «Социалистік Қазақстан» (1945 ж, 15 тамыз) газетінде және 1993 жылы «Ана тілі» баспасынан толық нұсқада жеке кітапша болып басылып шықты.

АБАЙДЫҢ ӨМІР ЖОЛЫ — естелік авторы Архам Кәкітайұлы Ысқақов (1885—1962). Абайдың туған інісі, Ысқақтың немересі. Кітапқа кірген екі естелік алғашқысы — «Абайдың өмір жо-

лы»— 1958 жылы, екіншісі — «Абай өмірінің соңғы жылдары» — 1962 жылы жазылған. «Абайдың өмір жолы» атты естелік «Абай өмірбаянына қосымша деректер» деген атпен «Жұлдыз» журналының 1993 жылғы 6 нөмірінде тұңғыш рет баспасөз бетінде жарияланды, ал соңғысы бұрын баспасөзде жарияланбаған. Екі естеліктің түпнұсқасы Семей қаласындағы Абай музейінде сақтаулы. Кітапқа бұл естеліктер аталған музей директоры, жазушы Төкен Ибрагимовтың дайындауы бойынша беріліп отыр.

Архам Ысқақовтың бұлардан басқа да «Абай туралы білетіндерім» (ОҒК, қ — 630, № 3) «Абай мен Загица» (ОҒК, қ — 608), «Абайды алғаш көруім» («Екпінді» газ, 1940, 15 қазан) сияқты ақын туралы естеліктері бар. Бұл естеліктегі деректер жоғарыда кітапқа кірген естеліктерге кіргендіктен оларды жеке-жеке беруді жөн көрмедік,

УӘСИЛА АБАЙ ҚЫЗЫНЫҢ ЕСТЕ ҚАЛҒАНДАРЫ — естелікті айтушы Абайдың немересі Уәсила Мағауияқызы (1891—1946), жазып алған И. Матақов. Естелік бұрын «Әдебиет және искусство» жур. 1940, № 9, «Пионер» жур. 1940, № 7—8, «Социалистік Қазақстан» газ. 1945, 15 тамыз, «Қазақстан әйелдері» 1945, № 9 басылымдарында жарияланған. Кітапқа Ұлттық Академияның Орталық Ғылыми кітапханасында сақталған, машинкаға басылған (ОҒК, 599) нұсқасы бойынша берілді.

АБАЙДЫҢ КЕЛІНІ, ӘУБӘКІРДІҢ ӘЙЕЛІ КАМАЛИЯНЫҢ ЕСТЕ ҚАЛҒАНДАРЫ — Камалия Абайдың Ақылбай деген баласынан туған немересі, Әубәкірдің әйелі. Естелікті Камалияның айтуынша хатқа түсірген И. Матақов. Камалия естелігі кезінде баспасөз бетінде жарияланған: («Сталин жолы» жур. № 10—11, «Әдебиет және искусство» жур. № 9). Кітапқа (ОҒК — 599) қорындағы сақталған нұсқасы бойынша берілді.

АБАЙ ТУРАЛЫ КӨКБАЙ АҚСАҚАЛДЫҢ ЕСТЕГІЛЕРІ — естелікті айтушы Абайдың ақын шәкірті Көкбай Жанатаев (1864—1926). Көкбай ақынның ұлы Абай туралы естелігін алғаш рет 1924 жылы хатқа түсірген ұлы жазушы Мұхтар Әуезов. Естелік тұңғыш

рет Абай Құнанбаевтың 1933 жылы шыққан толық жинағында жарияланды. Одан кейінгі жылдарда да ұлы ақын мүшел тойларына орайлас баспасөз бетінде жарияланып келеді. Кітапқа жоғарыда аталған 1933 жылғы толық жинақ бойынша берілді.

АБАЙ ТУРАЛЫ ТӨЛЕУ АҚЫННЫҢ ЕСТЕ ҚАЛҒАНДАРЫ-НАН — естелік айтушы халық ақыны Төлеу Көбдіков (1874—1954), жазып алушы белгілі әдебиетші — сыншы ғалым Есмағамбет Исмайлов. Естеліктің түпнұсқасы ғалымның жеке архивінде (ҚРОМАФ. 1985, ОП —1, д —287) сақтаулы тұр. Кітапқа осы архивтік нұсқасы берілді. Сонымен бірге Төлеу ақынның өзі тірі кезінде әр-түрлі газет-журналдарға жариялаған: «Төлеу ақынның Абай туралы есте қалған әңгімесі» («Лениншіл жас» газ., 1940, 11 тамыз), «Төлеудің Абай туралы естелігі» («Вожатый» жур., 1940, № 8, 27—28-беттер), «Абаймен кездескенде» («Большевиктік жол» газ. 1945, 25 шілде) сияқты естеліктері де бар. Кітапқа осы естеліктердің Ұлттық академияның Ғылыми Кітапханасында сақталған нұскалары бойынша беруді жөн көрдік.

ҚҰСАЙНОВ ҚАСЕННІҢ ЕСІНДЕ ҚАЛҒАНДАРЫ — естелікті айтушы Абайға көп жылдар шабарман болып істеген Құсайн Қияқымбаевтың баласы Қасен кітапқа естеліктің ОҒК қорындағы нұсқасы бойынша беріліп отыр.

АБАЙДЫҢ ҚОЙШЫ КӨКШЕМЕН ӘҢГІМЕСІ — айтушы Дәулетияр Бітімбаев. Кітапқа (ОҒК, қ —630 № 7) бойынша берілді.

СТАМБЕКТИҢ АЙТУЫНША — естелікті айтушы Абайдың ауылдасы Стамбек Қияқбаев. Естелік (ОҒК—599) сақтаулы, жазып алынған жылы белгісіз, машинкаға басылған. Кітапқа осы нұсқасы бойынша берілді.

АБАЙ ЖАЙЫНДА МАДИЯР, ҚАТПА, АРХАМ ТАҒЫ БАСҚАЛАРДЫҢ АЙТҚАН ӘҢГІМЕЛЕРІ — Ұлттық академияның Ғылыми Кітапханасы қорында сақтаулы естелік (ОҒК — 599). Машинкаға басылған. Айтушы, жазып алушы туралы дерек көрсетілмеген. Кітапқа аталған нұсқа бойынша берілді.

II-бөлім

ЕЛ АУЗЫНАН

АБАЙ АЙТЫПТЫ — ұлы ақынның өмір жолының бір сәттілік эпизодтарынан ақпар беретін шағын-шағын, әңгімелердің шоғыры. Алғаш Қасиманов С. («Ара», 1971, № 8) жариялаған, кейін Айсұлу Бейсенғалиева құрастыруымен «Сөз тапқанға қолқа жоқ» (Алматы, «Жазушы», 1988 ж.) атты жинақта басылған.

Кітапқа осы жинақ бойынша берілді.

АБАЙ МЕН БАЙКӨКШЕ АҚЫН — Абай өлеңдерін ұнатып, үнемі қасына ертіп жүретін Байкөкше ақын мен Абайдың қарым-қатынас барысында туған тіл өнері туралы әңгімелерден тұрады. Сейтқали Қарамендин құрастыруымен «Сөз тапқанға қолқа жоқ» жинағында басылған.

Кітапқа осы нұсқа бойынша беріліп отыр.

АБАЙ МЕН АСЫЛБЕК — айтушы Жиреншин М. жинаушы Жиреншин Н. 1938 жылы жазып алынған. (ОҒК, қ — 631, № 2 дәптер).

Кітапқа осы нұсқа бойынша беріліп отыр.

Мұрынбай жырау мен Абай, Абайдың әділ билігі, Абай мен Сәдір ақын, Абай мен Құлжан, Тоқсан би мен Құнанбай, Абай, Оспан, Есенбай. Абай, Байкөкше, Көкбай және Қуанышбай ақындар, Абай мен Байқұлақ шешен, Көңіл айту — сияқты материалдарды жоғарыда аталған «Сөз тапқанға қолқа жоқ» кітабына халық мұрасын жинаушы Сейтқали Қарамендин ақсақалдың құрастыруымен берілген. Бұл нұсқалардың кейбірі әр түрлі нұсқада баспасөз бетінде жарық көргені де бар. Сонымен бірге бұл нұсқалардың Семейдегі Абай музейінде, Ұлттық академияның Ғылыми Кітапханасының қолжазба қорларында да кейбірінің ұшырасатыны байқалады. Кітапқа Сейтқали Қарамендин ақсақалдың жүйе келтіріп берген нұсқасы бойынша беруді жөн деп таптық. Мақсат бірін-бірі толықтырып, байытып тұратын материалдардың келісімді түзілісін бұзбай беру болды.

Абайдың жауабы, Абайдың жанашырлығы, Өлеңмен тараған өкпе, Қиясбайдың есебі, Қатпа қалай қатырады, Аңшылық та ептілік, Абай ұрпағы сияқты материалдар 1985 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан, «Ел аузынан» атты кітаптан алынып беріліп отыр.

Көжекбай, көкбестіңді маған сыйлайсың, Шет қонған ағайын жеккөрінішті, Қиясбайдың есебі, Үлкен тазға айтасыз ба?, Бегеш есіп тұрған қызыл жел емес пе, Қапқан иттен өш алам десем, Шаштың билігі менде, Сен кеткенше жеңілер, Абай мен Әбіш — атты материалдар 1993 жылы «Қайнар» баспасынан шыққан «Шешендік шпырлары» атты кітаптан алынып берілді.

ҚИЯСБАЙ — жазып алушы Сапарғали Бегалин, кітапқа «Пионер» жур. 1956 ж. № 4 жариялануы бойынша берілді.

ҚАНАТТЫ БІР СӨЗ — жазып алушы Ғ. Мұқатов. (ОҒК, қ — 630).

Кітапқа осы нұсқа бойынша берілді.

АБАЙДЫ КӨҢІЛДЕНДІРУ ҮШІН — жазып алған Б. Сағындықов. (ОҒК, № 631).

Кітапқа осы нұсқа бойынша берілді.

АБАЙ МЕН ҚОСАЙ БИ — ел аузынан жинаған Дәуітбек Нұртазин. «Өркен» газетінің 1991 жылғы 15 маусымдағы нөмірінде жарияланған.

Кітапқа осы текст беріліп отыр.

БІР АТ ҰТҚАН ШУМАҚ — жазып алған Дәуітбек Нұртазин.

Кітапқа «Өркен» газетінің 1991 жылы 8 маусымдағы нөмірінде жариялануы бойынша берілді.

АБАЙ МЕН КЕНЖЕ ШЕШЕН — ел аузынан жинаған Қ. Сәденов.

Кітапқа Ұлттық Ғылым академиясының Ғылыми Кітапханасы қорында (ОҒК, қ — 629) сақтаулы нұсқа бойынша берілді.

**РЗАҚ, ЖЕМЕК, АМАН ТУРАЛЫ АБАЙДЫҢ АЙТҚАНДА-
РЫ** — айтушы Смайылхан, жазылып алынған жылы белгісіз. Ұлт-
тық Ғылым академиясының ғылыми кітапханасында (ОҒК, қ —
599) сақтаулы. Кітапқа осы нұсқа бойынша берілді.

Б. БАЙҒАЛИЕВ

МАЗМҰНЫ

I-Б ө л і м

ЕСТЕЛІКТЕР

15

II-Б ө л і м

ЕЛ АУЗЫНАН

247

В ДУШУ МОЮ ЗАГЛЯНИ

Воспоминания об Абае

(на казахском языке)

**Редакторы М. Есламғалиұлы, суретшісі және көркемдеуші редакторы
Б. Серікбаев, техникалық редакторы Н. Сайфуллина.**

ИБ № 5791

Теруге жіберілді 24. 11. 94. Басуға қол қойылды 20. 05 95. Қалыбы 70×108¹/₃₂. № 1 баспа қараз. Қаріп түрі «Әдеби». Шығыңқы басылыс. Шартты баспа табағы 12,95. Шартты бояу көлемі 14,0. Есепті баспа табағы 13,69+0,35 қосарбеті. Таралымы 1300 дана. Тапсырыс 1281. Келісімді баға.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің Халықтар постыры орденді «Жазушы» баспасы, 480124. Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің Полиграфия комбинаты, 480002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41-үй.